

Tubay Tiziano

A székelv írás kutatásának története

INFORMÁCIÓTÖRTÉNETI MŰHELY

Szerkeszti Herner János és Horváth Iván

Gerézdi Rabán Emlékkonferencia (Szerkesztette: Balázs Debóra,
Bartók Zsófia Ágnes, Bognár Péter, Maróthy Szilvia)

Horváth Iván: Ómagyar szövegemlékek mint textológiai tárgyak

ELTE BTK ITD Európai és magyar reneszánsz doktori program

ELTE BTK Reneszánsz tanulmányok mesterképzési szak

Véleményezte: Bognár Péter

Az NKFI (OTKA) 109127. pályázat támogatásával.

ISBN 978-963-200-644-4

Technikai szerkesztő: Simon Zsolt, Tubay Tiziano.

Felelős kiadó: dr. Tüske László,
az Országos Széchényi Könyvtár főigazgatója

Ez a mű nem köztulajdon, hanem a GNU Public Licence (GPL, ©1992) hatálya alá tartozó szellemi termék. Ezért a következő megjegyzés szövegétől elválasztani nem szabad.

A székelv írás kutatásának története. Copyright © 2015: Tubay Tiziano. Minden-
kinek joga van arra, hogy ezt a művet egészében vagy részben, bármely tetszőle-
ges eszköz igénybevételel, akár papírra, akár más adathordozóra lemásolja, ott
korlátozásmentesen tárolja, ingyenesen terjessze, vagy pénzért árusítsa, feltéve,
hogy ezt a címléírást, ezt a copyrightot és ezt az engedélyező megjegyzést minden
részleges vagy teljes másolati példányon jól olvasható módon feltünteti. Engedé-
lyezetlen módosított változatokat nem szabad készíteni. Fordítások készítése nem
számít módosításnak.

Mészáros Gábor piarista emlékére

Tartalomjegyzék

Lectori benevolo salutem!	7
Köszönetnyilvánítás	10
1. A modern kutatások kezdetei és előzményei	13
1.1. A székely ábécé és Bél Mátyás	16
1.2. A XIX. századi hamisítványok és kritikájuk. Az első vizsgálóbizottság a század végén	19
1.3. Az első korpuszok	21
1.3.1. „A régi hún-székely írásról”	22
1.3.1.1. A Szabó összeállította korpusz	22
1.3.1.2. Szabó Károly kutatástörténeti áttekintése	23
1.4. Az írásrendszerrel kapcsolatos kételyek a XIX. század végén	46
1.5. Fischer Károly Antal monográfiája	50
1.6. Nagy Géza és a keleti türk írásokkal való hasonlóság	51
1.7. A második vizsgálóbizottság	54
2. Sebestyén Gyula munkássága	56
2.1. „Rovás és rovásírás”	56
2.2. Sebestyén kisebb írásai	68
2.3. „A magyar rovásírás hiteles emlékei” és a könyv hatása. Hozzászólások és kiigazítások	69
3. Az emlékek korpuszának bővülése	81
3.1. A Bögözi Felirat	81
3.2. A Székelyderzsi Felirat	82
4. Németh Gyula és a székely írás őstörténeti tárgyalása	85
4.1. „A régi magyar írás eredete” és Melich János hozzászólása	85
4.2. „A magyar rovásírás”	85
5. Jakubovich Emil és a székely írás első ábécéi	87
6. A Miskoczi Csulyak Istvánhoz kapcsolódó későbbi fejlemények	91
7. Egy korszak vége. Híradás a Homoródkarácsonyfalvai Feliratról	93
8. A székely írás kutatása a XX. század második felében	95
8.1. Két évtizednyi szünet	95
8.2. A kutatások újraindulása. Vásáry István összefoglalása a székely írás kutatásáról	95
8.2.1. Az Alsószetmihályfalvai Felirat	97
8.2.2. Kéziratokon felfedezett emlékek	98
9. Törekvés az ismert emlékek összeírására: a Ferenczi-testvérek	102

10. Korpuszértelmezés:	
Róna-Tas András és a Mátyás-kori humanisták	103
11. A Dálnoki Felirat	105
12. Napjaink kutatásának közvetlen előzményei.	
Két könyv a székely írásról	107
12.1. Monográfia a Bolognai Rovásemlékről	107
12.2. Konferencia és konferenciakötet	
a Kárpát-medencei rovásírásokról	109
12.2.1. A Rugonfalvai Felirat	113
13. A feliratos emlékek bővülése 1990 után	115
13.1. A Vargyasi Felirat	115
13.2. Régészek vitája: Ferenczi felvetései	118
13.3. A bővülő korpusz újabb elemei	120
13.3.1. A Székelydályai Felirat és a korai emlékek	120
13.3.2. A Gelencei Felirat	122
13.3.3. Bonyhai Moga Mihály siménfalvai bejegyzései	123
13.4. Ismeretterjesztő és népszerűsítő írások	126
13.5. Régészek vitája: Benkő válasza Ferenczi Gézának	127
13.6. Benkő Elek újabb összefoglalása	129
13.7. Merész állítások: Vékony Gábor munkássága	131
14. Az ezredforduló után	133
14.1. A Nikolsburgi Ábécé rejtélyei: <i>tprus</i>	133
14.2. A Nikolsburgi Ábécét megőrző ősnymtatvány felkutatása	134
15. Napjaink fejleményei	144
15.1. Az MTA Őstörténeti témacsoportjának nyilatkozata	144
15.2. Sándor Klára: <i>A székely írás nyomában</i>	147
15.2.1. A Halomi és a Bodrog-Alsóbüi Felirat kérdése	148
15.2.2. Az emlékek összeírása	152
15.2.2.1. A feliratos emlékek	152
15.2.2.1.1. A Bágyi Felirat	153
15.2.2.1.2. A Berekeresztúri Feliratok	154
15.2.2.1.3. Az Erdőszentgyörgyi Felirat	155
15.2.2.1.4. Bizonytalan osztályozású emlékek	156
15.2.2.2. A kéziratos emlékek	157
15.3. Zsupos Zoltán levéltári kutatásai	160
16. Etsik finis?	167
Bibliográfia	171
Képek	196
Index	238

Lectori benevolo salutem!

100 esztendeje jelent meg Sebestyén Gyula monográfiája, *A magyar rovásírás hiteles emlékei*, a székely írás kutatásának máig meghatározó alapműve. A könyv jelentőségéből annak ellenére sem vesztett, hogy azóta a hiteles emlékek száma megsokszorozódott, keletkezésüket tekintve pedig mind a kéziratos, mind a felírt emlékek esetében ismerünk olyat, ami a Sebestyén összegyűjtötte emlékeket időben biztosan megelőzi. A könyv, amit az olvasó kezében tart, a székely írás kutatásának történetét mutatja be. Tisztelettel adózik Sebestyén Gyula emlékének és művének.

Sebestyén természetesen nem dolgozott előzmények nélkül, sem a székely írással kapcsolatos több évszázadnyi vélekedések vázlatának készítésekor, sem a szóhajóhető emlékek összegyűjtésekor vagy hitelességük vizsgálatakor. Módszerességével a korábbi munkákat messze felülmúlta, mégha azóta több kérdésben ő is meghaladottá vált. Az előzmények közül kiemelkedik Szabó Károly három részletben napvilágot látott munkája. Részletes tudománytörténeti összefoglalása révén Szabó kiváló alapot kínált ahhoz, hogy a XIX. század derekáig megjelent írásokat áttekintsük. Az áttekintés során nem elégedtünk meg a Szabónál olvasható idézetek használatával, törekedtünk az eredeti szövegek (kéziratok, nyomtatványok) kézbevitelére, a kéziratok esetében megadtuk elérhetőségüket és jelzetüket. A munkát könnyítette, hogy számos nyomtatvány digitalizálva hozzáférhető, többször idő és pénz híján, a (főleg külhoni és külföldi gyűjteményekben őrzött) kéziratok fényképhasonmásaiból dolgoztunk.

A XIX. század utolsó negyedében Hunfalvy Pál, Szabó vitapartnerének szegődött, és határozottan tagadta a székely írás ősiségét. Réthy Lászlóval az írásrendszert a XVII–XVIII. században szerkesztett hamisítványnak vallották, széles körben ingatva meg annak hitelét. Az írásrendszer megítélésében csak Nagy Géza régész hozott fordulatot a század végén, amikor az orhoni türk feliratok jeleivel rokonította a székely írást. Ő alapozta meg a Németh Gyula által később részletesebben kidolgozott őstörténeti keretet. Nagy munkásságát Sebestyén Gyula előzményeként mutatjuk be.

A székely írás igazi hőskora a XX. század első fele volt, amely korszak bemutatása e könyv lapjain is jelentős terjedelmet kívánt. Sebestyén Gyula és Németh Gyula mellett a korszak harmadik jelentős alakjaként Jakubovich Emil tartozik ide. Olyan jelentős emlékekkel gyarapította ismereteinket, mint a Nikolsburgi Ábécé vagy a Székelyderzsi Felirat, bemutatta és elemezte a fennmaradt legkorábbi ábécét.

A székely írás kutatásának aranykorát csendes évtizedek követték. A kutatások újraindulásában Németh egyik tanítványa, Vásáry István helyzetértékelő dolgozatának szerepe emelhető ki. Vásáryt követte Ferenczi Géza és testvére, Fe-

renczi István régész, akik a székely írás korpuszát rendszerezték. Az örövendetesen bővülő régészeti anyagot a '90-es években Benkő Elek összegezte. Az újabban felfedezett emlékek felosztásában vezérfonalként ezek a szövegek igen hasznosnak bizonyultak.

Történetek kísérletek a korpusz és a krónikások elbeszélésének összekapcsolására és értelmezésére is. A Mátyás-kori humanistáknak a székely írás történetében betöltött szerepéről Róna-Tas András töprengett. Horváth Iván a kéziratos anyag felülvizsgálatának szükségességét hirdette. Sejtését – miszerint a Nikolsburgi Ábécé esetleg kései hamisítvány – tanítványaival, köztük e sorok írójával közösen cáfolta, mikor a pergamenlapot hordozó, lappangó ősnymtatványt Nürnbergben felleltük.¹ Szelp Szabolcs révén tisztázódott, hogy az ősnymtatvány birtokosa, Philippus de Penczicz személyében azonosítható az ábécé lejegyzője.² Az utóbbi negyedszázadban a kéziratos anyag feldolgozásában is történetek előrelépések. Például a legterjedelmesebb emlék – egy székely írással írt, a szentek állandó ünnepeit tartalmazó naptár, székely ábécével és bibliai személy- és helynevekből álló írásmutatvánnyal – kiadása. Ez Sándor Klára szegedi nyelvésznek köszönhetően önálló monográfiában, pontos leírással és filológiai elemzéssel lett hozzáférhető. Ő szerkesztette azt a konferenciakötetet is, amely a Kárpát-medencei rovásírásokkal és a székely írással foglalkozó egynapos tudományos ülés anyagát bocsátotta közre. Bár a bölcsészeti kutatások fősodrában továbbra is hiábavaló volna keresnünk, az utóbbi évtizedekben egyértelműen megélnünk a székely írás utáni tudományos érdeklődés. A legkülönbözőbb helyeken közölt, kisebb terjedelmű írások alig írhatók össze. E (főként folyóiratokban megjelent) cikkek tárgyalásában a megjelenés időrendjét törekedtünk követni, hacsak egyéb szempontok (mint a nehéz hozzáférhetőség miatti visszhangtalanság) más szerkesztői döntést nem indokoltak. A tudományos igénnyel írtaknál nagyságrendileg nagyobb mennyiségben készültek naiv írások, de ezek áttekintését nem tekintettük feladatunknak.

A legutóbbi tudományos igényű írásokat Benkő Elek régész és Sándor Klára nyelvész jegyzi. Benkő legutóbbi kétkötetes munkájában is fejezetet szentelt a székely írásnak, ez főként a székelyföldi régészeti emlékek távlati áttekintését adja.³ Sándor Klára monográfiája az elmúlt időszak legátfogóbb munkája. 2014 tavaszán jelent meg a Typotex kiadó gondozásában, ahol Sándor előző könyve,

¹ HORVÁTH IVÁN, HARANGOZÓ ÁDÁM, NÉMETH NIKOLETT, TUBAY TIZIANO, *A Nikolsburgi Ábécé hitellességének kérdése: Előzetes közlemény = Szöveg – Emlék – Kép*, BOKA LÁSZLÓ, P. VÁSÁRHELYI JUDIT szerk., Bp., OSZK-Gondolat, 2011, 76–90.

² SZELP SZABOLCS, *A Nikolsburgi ábécé szerzősége és keletkezési ideje. Művelődéstörténeti megjegyzésekkel*, MNy, 107(2011)/4, 407–428.

³ BENKŐ ELEK, *A „székely írás” emlékei = A középkori Székelyföld, I–II*, B. E. szerk., Bp., MTA BTK Régészeti Intézet, 2012.

a *Nyelvrokonság és hunhagyomány* is napvilágot látott.⁴ Benkő és Sándor voltak az MTA Magyar őstörténeti témacsoportjának 2012. június 14-i, székely írással kapcsolatos ülésének az előadói is. Az ülésen, a tudományban szokatlan módon, nyilatkozatot fogadtak el az írásrendszerrel kapcsolatban.⁵ A Magyar Tudományos Akadémián *Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés* címmel, 2013. április 17–18-án megrendezett konferencián szintén Sándor és Benkő tartott előadást a székely írásról. Az előadások írásos változatát tartalmazó konferenciakötet röviddel e kutatástörténeti munka kéziratának zárása előtt került ki a sajtóból.⁶

Jelentős anyagot kell áttekintenie annak, aki a székely írással kapcsolatos vizsgálódásba kíván kezdeni. Noha három kézikönyv⁷ és két egyetemi tankönyv⁸ is tárgyalja *rovásírás* vagy *székely rovasírás* terminus alatt, arra mind ez idáig senki sem vállalkozott, hogy a székely írás kutatásának történetét és az elért eredményeket kritikus szemmel végigkövesse. Ez az égető és inspiráló hiány ösztönzött arra, hogy a mesterszakos diplomamunkámban magam kíséreljem meg egy kutatástörténeti vázlat kidolgozását. Lehetségessé vált a tanulmány kiadása. Ahhoz, hogy segédkönyvként haszonnal szolgálhasson, szükségesnek tűnt alakítani a fejezetek felosztásán és bővíteni a könyvet azzal, amiről korábban a terjedelmi kötöttségek miatt le kellett mondani. Mindez egy újabb esztendő igényelt.

Budapest, 2015. június 7-én, Úrnapján, Krisztus Szentséges Testének és Vérének ünnepén

⁴ SÁNDOR Klára, *A székely írás nyomában*, Bp., Typotex, 2014.; Említett korábbi munkája: Uő., *Nyelvrokonság és hunhagyomány*, Bp., Typotex, 2011.

⁵ A *Nyilatkozat* elérhető az MTA BTK TTI honlapján:

<http://www.tti.hu/images/esemenyek/Nyilatkozat.pdf> [2015. 01. 11.]

⁶ BENKŐ Elek, *A székely írás középkori és kora újkori emlékei Erdélyben. Régészeti és történeti jegyzetek = Magyar őstörténet – tudomány és hagyományörzés*, szerk. SZENTPÉTERI József, SUDÁR Balázs, Bp., MTA BTK, 2014, 311–327.; SÁNDOR Klára, *A székely írás Székelyföldön kívüli használatának kezdetei = Magyar őstörténet – tudomány és hagyományörzés*, = *Magyar őstörténet – tudomány és hagyományörzés*, szerk. SZENTPÉTERI József, SUDÁR Balázs, Bp., MTA BTK, 2014, 329–342.

⁷ VÁSÁRY István, *Rovasírás (székely rovasírás) = Magyar Néprajzi Lexikon*, főszerk. ORTUTAY Gyula, Bp., Akadémiai, 1981, 376–378.; RÓNA-TAS András, *Rovasírás. Székely rovasírás = Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*, főszerk. KRISTÓ Gyula, Bp., Akadémiai, 1994, 625–626.; SÁNDOR Klára, *Rovasírás = Magyar Művelődéstörténeti Lexikon*, x, főszerk. KÖSZEGHY Péter, Bp., Balassi, 2010, 167–169.

⁸ KOROMPAY Klára, *A székely rovasírás = Magyar nyelvtörténet*, szerk. KISS Jenő, PUSZTAI Ferenc, Bp., Osiris, 2003, 102–105.; HORVÁTH Iván, *A székely rovasírás és a latin–magyar ábécé = A magyar irodalom története I. A kezdetektől 1800-ig*, főszerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Bp., Gondolat, 2007, 36–48. Hálózati elérése:

<http://irodalom.oszk.hu/villanyspenot/#!/fejezetek/RoWXDb19RR-OINlbokn-Bg> [2015. 12. 10.]

Köszönetnyilvánítás

E helyütt szeretnék köszönetet mondani témavezetőmnek, Horváth Iván egyetemi tanárnak, aki felsőfokú tanulmányaimban és e munka megírásában útmutató tanácsaival, megtisztelő figyelmével és kritikus észrevételeivel mindvégig támogatott. Lektoromnak, Bognár Péternek köszönöm figyelmes munkáját, kritikus és megfontolt észrevételeit, építő javaslatait, amelyek nagy hasznomra voltak. Tanáraink közül hálával adózom Marosi Ernő akadémikusnak, Ács Pál és Déri Balázs egyetemi tanárnak, Orlovsky Géza docensnek, Falvay Dávid, Földváry Miklós István és Seláf Levente adjunktusnak tanácsaikért.

Köszönöm Balogh Zsuzsánna doktori hallgatónak, a Reneszánsz tanulmányok mesterképzési szak azóta kitüntetéses oklevelet szerzett hallgatójának a régészeti szakirodalom összegyűjtésében és értékelésében tanúsított segítőkészségét és jóindulatát, valamint, hogy tutori beszámolójának kéziratát rendelkezésemre bocsátotta.

Köszönettel tartozom az ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet Könyvtára munkatársainak, Faga-Nagy Mária és Jakab Katalin könyvtárosoknak, valamint Széles Ágnesnek, az ELTE Egyetemi Könyvtár munkatársának, akik az anyaggyűjtés idején nélkülözhetetlen segítséget nyújtottak. Munkám elkészültében lekötelezettje vagyok Lázok Klára intézményvezető főkönyvtárosnak (Teleki-Bolyai Könyvtár, Marosvásárhely) és Gordán Edina könyvtárvezető főkönyvtárosnak (Bethlen Gábor Dokumentációs Könyvtár, Nagyenyed), akik nemcsak számos kéziratról tájékoztattak, de a források digitális fakszimiléit díjmentesen megküldeni szíveskedtek. Hálás vagyok Muckenhaupt Erzsébet könyvtörténésznek (Csíki Székely Múzeum) és Fáy Zoltán könyvtárosnak (Magyar Ferences Könyvtár és Levéltár) készségességükért. Tisztelettel köszönöm Hans-Walter Stork úrnak, a Staat- und Universitätsbibliothek Hamburg munkatársának nagylelkű segítségét.

Köszönet illeti Horváth Csaba Péter (OSzK Régi Nyomtatványok Tára) és Csóka F. Katalin (MTA KIK Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye) könyvtárosokat a kutatómunkában nyújtott áldozatos együttműködésükért.

Zsupos Zoltán levéltárosnak köszönöm barátságos leveleit, s hogy könyvét még frissen a sajtóból kikerülve rendelkezésemre bocsátotta.

Hálásan köszönöm az ELTE BTK Tehetséggondozási Bizottságának, hogy a 2013–2014-es tanév őszi szemeszterében meghirdetett tutori kurzus révén lehetővé tette Balogh Zsuzsánnának és nekem, hogy a tárgykörben Horváth Iván egyetemi tanár vezetése alatt jobban elmélyülhessünk.

Őszinte hálával gondolok tanárainkra és szaktársaimra számos hasznos észrevételükért, jó tanácsukért, különösen Balázs Debórára, Bartók Zsófia Ágnesre, Főrköli Gáborra, Görög Dánielre, Lovas Borbálára, Maróthy Szilviára, Smrcz Ádámmra és Tamás Mátéra.

A kötet tördelésében nyújtott nagyszerű segítséget köszönöm Herner Jánosnak (OSzK), Simon Zsoltnak és Gaál Dávidnak.

Végül köszönöm a Magyar Katolikus Egyház Központi Alapítványa Kuratóriumának, hogy a diplomamunka-írás fél évében Szent Imre-ösztöndíja támogatásában részesülhettem.

1. A modern kutatások kezdetei és előzményei

A székely írás legkorábbi kéziratos emlékei közül számos idegen anyanyelvű, idegen nemzetiségű közvetítők révén maradt az utókorra. A több évszázados külföldi érdeklődés ellenére a székely írás kérdése a xx. század végére a magyarság belügyévé vált. A magyar kutatók közül néhányan rendszeresen közölnek tanulmányokat e tárgyban, de a felmerült problémákkal kapcsolatban közmegegyezés nem alakult ki. Az egymásnak ellentmondó álláspontok megmerevedtek, nincs érdemi párbeszéd. A tudományos közvélemény a székely írással távolságtartó és ez a távolságtartás számos esetben elfojthatta vagy elfojthatja a tudós érdeklődést. Könnyen előállhat, ahogyan Sándor Klára nyelvész fogalmaz, hogy „elővigyázatos kutató vonakodva köti a nevét olyan tárgyhoz, amelyről jobbára csak tudománytalan, délibábos írások jelennek meg”.⁹ Márpedig ilyenek nemcsak napjainkban születnek, hanem a xix. század végén, xx. század elején is akadtak bőséggel.

Vilhelm Thomsen (1842–1927) dán turkológus, aki a keleti türk írás pontos leírásával és részleges megfejtésével szerzett hírnevet a xix. század végén,¹⁰ minderről valószínűleg nem tudott, ha ide nem számítjuk egy lábjegyzetét,¹¹ amelyben a török írásjelek és a „hun-szkita” ábécé rokonságát elvetette. Dadai Király Pál (1857–1927) angol nyelvű írásán¹² és annak „gyarló írásmutatványain” túl mást nemigen ismerhetett. Így lehet, hogy amikor Franz Babinger (1891–1967) német orientalista 1913-ban, Hans Dernschwam (1494–1568/9?) kézírataiban¹³ egy konstantinápolyi rúnafelirat másolatát találta,¹⁴ lelkesen megküldte annak fényképét Koppenhágába. Thomsen érdeklődve fogott a titokzatos jelek kibogozásába. Amint azt Sebestyén Gyula (1864–1946) írásából tudjuk, a magyarul is beszélő dán tudós rájött, hogy magyar nyelvű szöveggel van dolga. A fordítással hamarosan mégis elakadt és „köztörténelmi és nyelvtörténeti segédforrások igénybevétele nélkül már nem tudott” továbblépni, nem tudta kibetűzni a neveket és a régebbi szavakat. Megfejtési kísérletét Babingerhez visszaküldte és a kutatót Sebestyén Gyulához irányította.¹⁵

⁹ SÁNDOR Klára, *A székely írás megíratlan története(i)?*, Erdélyi Múzeum, 58(1996)/1–2. Hálózati elérése: <http://epa.oszk.hu/00900/00979/00011/07sander.htm> [2014. 02. 26.]

¹⁰ Ernst DOBLHOFER, *Jelek és csodák*, Bp., Gondolat, 1962, 302–310.; David DIRINGER, *The Alphabet. The Key to the History of Mankind*, I, London, Hutchinson, 1968, 245–247; *Ua.*, II, 234.

¹¹ Vilhelm THOMSEN, *Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées*, Helsingfors, Société de Littérature Finnoise, 1896 (*Mémoires de la Société Finno-Ougrienne*, 5), 54.

¹² (DADAI) KIRÁLY Pál, *Researches in Hunno-Scythic*, London, 1893.

¹³ Dernschwam kéziratát Babinger adta ki: *Hans DERNSCHWAM's Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien (1553–1555) nach der Urschrift Fugger-archiv*, Hrsg. Franz BABINGER, München, Leipzig, Duncker & Humblot, 1923. (Utánnomlás: *Ua.*, Berlin, München, Duncker & Humblot, 1986.) A kéziratok, főleg az útinaplók közül több magyarul is hozzáférhető: DERNSCHWAM János, TARDY Lajos ford., *Utazás Konstantinápolyba. 1553–55 = Rabok, követek, kalmárok az Oszmán Birodalomról*, T. L. szerk., Bp., Gondolat, 1977.; Hans DERNSCHWAM, *Erdély. Besztercebánya. Törökországi útinapló*, ford. TARDY Lajos, Bp., Akadémiai, 1984.

¹⁴ SEBESTYÉN Gyula, *A magyar rovásírás hiteles emlékei*, Bp., MTA, 1915, 25.

¹⁵ *Uo.*, 26.

A Konstantinápolyi Felirat Dernschwam-féle másolatának felfedezése a századelő első felének jelentős eseménye, de nem az egyetlen. Ez idő tájt figyelt fel Sebestyén Gyula a Bolognában levéltári kutatásokat végző Beliczay Jónás (1847–1890) beszámolójában egy érdekes híradásra. E szerint Luigi Ferdinando Marsigli (1658–1730) olasz hadmérnök a Székelyföldön talált egy fát vagy fatáblát, amely állítólag „ezen föld keresztényeinek a változó napokra eső ünnepeinek nap-tárát tartalmazza”. Az emléket (más egyebekkel együtt) Sebestyén kitartásának köszönhetően ismerhetjük. Sebestyén bevallása szerint ugyanakkor „az 1515-iki rovásírásos konstantinápolyi felirat meglepően romantikus története nélkül csak-ugyan nem tudta [...] volna a bolognai másolat ügyét komolyan venni”.¹⁶

Hasonlóan jelentős szenzáció volt a Nikolsburgi Ábécé megjelenése is, amit Jakubovich Emil (1883–1935) nyelvtörténész a Gilhofer & Ranschburg könyvkereskedő cég budapesti képviselője, Ranschburg Gusztáv (1900–1945) könyvkereskedő megkeresésére azonosított (1933) és mutatott be röviddel halála előtt.¹⁷ A pergamenlapot őrző ősnymtatvány a herceg Dietrichstein-család nikolsburgi vára (ma Mikulov, Csehország) árverésre került könyvtárának¹⁸ volt része. Végül az ősnymtatványt nem, csak az abból leválasztott pergamenlapot vásárolta meg a Országos Széchényi Könyvtár.¹⁹

A századelőn kerekedett indulatos vita termékenyítően hatott.

Történt ugyanis, hogy a millenniumi lázban égő, ezeresztendő Magyarországon ünnepelt szobrászművésze, Fadrusz János (1858–1903) számos emlékműve közül egyetlen egyen(!), Tuhutum (Töhötöm) zilahi emlékműve obeliszkjén más pogány jelképek (mint az obeliszk tetején ülő turulmadár vagy a talapzat négy oldalán levő dárdák és lókoponyák) mellett, a magyarok bejövetelét ábrázoló fríz alá egy székely írásos feliratot is elhelyezett. A honfoglalásról való méltó megemlékezésben, (amit Sándor Klára kissé érzéketlenül „millennium körüli nemzetieskedésnek” nevezett,²⁰ megfélemlítve többek között a világvárossá épített Budapestről és a magyar historizmus felemelő alkotásairól)²¹ a szobrászat „sajátosan nemzeti programja” szerint „a monumentális köztéri emlékműszobrászat meghatározó sze-

¹⁶ Uo., 28.

¹⁷ JAKUBOVICH Emil, *A székely rovásírás legrégebbi ábécéi*, Bp., Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1935, 2–6.

¹⁸ *Auktion XI: Bibliothek Fürst Dietrichstein, Schloss Nikolsburg. Versteigerung am 21. und 22. November 1933*, Luzern, H. Gilhofer & H. Ranschburg Aktiengesellschaft, 1933.

¹⁹ Vö.: *Jakubovich levélfogalmazványa a Nikolsburgi Ábécé megtalálásával kapcsolatban*, MTA KIK Kézirattár, jelzete: Ms 4820/280.; *A Nikolsburgi Ábécéről készült első fényképfelvétel egyéb székely írással kapcsolatos felvételek között*, MTA KIK Kézirattár, jelzete: Ms 4821/85.; *Jakubovich beszámolója a pergamenlap megvételéről*, MTA KIK Kézirattár, jelzete: Ms 4820/276–291.

²⁰ SÁNDOR, i. m.

²¹ RÉVÉSZ Emese, *A magyar historizmus*, Bp., Corvina, 2005.

repet” játszott.²² Nem véletlen hát, hogy a nagyjából Mátyás király grandiózus kolozsvári emlékművével egy időben (1902) készülő kis zilahi obeliszk is a figyelem középpontjába került, méghozzá a rávéssett rovásfelirattal együtt. De honnan, milyen forrásból jutott Fadrusz a felvéssett szöveghez?

Rovás és rovásírás című könyvének utolsó fejezetében Sebestyén Gyula részletesen beszámolt arról, tudomása szerint hogyan fogalmazódott meg Fadrusz fejében a gondolat és hogyan került hozzá a szöveg. Fadruszt a vele egy kerületben lakó ismerőse, Király Pál „megbabonázta”.²³ A felirat önmagában talán még nem is keltett volna botrányt. Ám Fadrusz, ismerőse tanúsága alapján, még az emlékmű leleplezése előtt egy cikket is közzétett a felirattal összefüggésben, amelyben határozott nézeteket fogalmazott meg a rovásírással kapcsolatban.²⁴ Az előzmény igen szövevényes.

²² BELLÁK Gábor, JERNYEI KISS János, KESERŰ Katalin, MIKÓ Árpád, SZAKÁCS Béla Zsolt, *Magyar művészet*, Bp., Corvina, 2009, 247–249. A századforduló emlékmű-állításairól ld. Kovács Ákos szerk., *Monumentumok az első háborúból*, Bp., Corvina, 1991 [1985¹].

²³ SEBESTYÉN Gyula, *Rovás és rovásírás*, Bp., Tinta, 2002, 313.

²⁴ Idézi: SEBESTYÉN, *Rovás...*, i. m., 314.

1.1. A székely ábécé és Bél Mátyás

Vizsgálódásunkat Bél Mátyás (1684–1749) latin nyelvű tanulmányánál érdemes kezdenünk. 1718-ban Lipcsében jelent meg *De vetere litteratura Hunno-Scythica exercitatio* címen.²⁵ Maga az írás beleilleszkedik a polihisztor azon törekvésebe,²⁶ hogy az akkori Magyarország teljes leírását közölje,²⁷ így nem meglepő, hogy foglalkozik a magyar nyelvvel és annak rokonságával. Mindez illik abba az értelmezési keretbe, amelyben kora a magyar nép és a magyar nyelv eredetéről gondolkodott.

Ennek tárgyalását a xvi. század eleje, Sylvester János (1504?–1553?) munkássága óta meghatározza egy gondolat: a magyar nyelv héber rokonságának lehetősége. Sylvester készített először összefüggő nyelvtani rendszert. A szórványos megfigyelésekhez (például Galeotto Marzio [1427–1497?] latin nyelvű, *De egregie, sapienter, iocose dictis ac factis regis Matthiae* című munkájának [1485] anekdotái között felbukkanókhöz²⁸) képest módszeresen dolgozott, az iskolai tanulmányaiban tapasztalt, szigorú nyelvtani rend és az azt megalapozó antik és humanista nyelvtanok szerint. Tanúskodik erről mind a *Rudimenta grammatices Donati* (Krakkó, 1527), mind a *Grammatica Hungarolatina* (Sárvár, 1539) névadása. E munkák tartalmukban nem szorítkoznak latin nyelvészeti forrásokra.²⁹ Első nyelvtanírónk, amint azt Balázs Jánosnak (1914–1989) köszönhetően tudjuk, héber grammatikákból is merített, például a magánhangzók rendszerezésével, a hangok írás- és ejtésmódjával, a birtokos- és igei személyragoknak a személyes névmásokkal való egyeztetésével kapcsolatban.³⁰

A héber és magyar nyelv összehasonlítása, rokonítása hosszú időn át jellemezte a magyar nyelvészetet, még Révai Miklós (1750–1807) idejében is élő nézet volt.³¹ Komlóssy Gyöngyi hangsúlyozta: Bél Mátyás rovásírás-monográfiájának

²⁵ Matthias BELIUS, *De vetere litteratura Hunno-Scythica exertitatio*, Lipsia, Petrus Conradus Monath, 1718.; Bél munkájának magyar fordítása: Uő., DÉRI Balázs ford., *Tanulmányok a régi hun-szkíta irodalomról = Hungáriából Magyarország felé*, szerk. TARNAI Andor, ford. DÉRI Balázs, DONÁTH Regina, T. A., Szépirodalmi, 1984 (Magyar Ritkaságok), 91–130.

²⁶ Bél Mátyást már 1713-ban foglalkoztatta a magyar nyelv eredete. Ismert egy felhívás is, amelyen egy lipcsei tudományos folyóirat, a *Deutsche Acta Eruditorum oder Geschichte der Gelehrten* xvii. évfolyamának 420–434. oldalain tett közzé. Ebben „kora tudós férfainak a segítségét kéri: mindazt, amit a magyar nyelv létrejöttéről és történetéről tudnak és valaha leírtak, küldjék el neki”. Vö. KOMLÓSSY Gyöngyi, *Bél Mátyás: Hungari et Transsylvani Aliquot Eruditionis et Scriptis Celebres Fama*, Lymbus, 2009, 113–134.

²⁷ Vö. TARNAI Andor, *Bél Mátyás = Hungáriából... i. m.*, 7–33.

²⁸ SZATHMÁRI István, *Régi nyelvtanaink és egységsülő irodalmi nyelvünk*, Bp., Akadémiai, 1968, 64–67.

²⁹ Sylvester munkásságáról, forrásairól ld. BARTÓK István, „Nem egyéb, hanem magyar poézis”: Sylvester János nyelv- és irodalomszemlélete európai és magyar összefüggésekben, Bp., Universitas, 2007. A *Grammatica Hungarolatina* kritikai kiadása: Ioannes SYLVESTER, *Grammatica Hungarolatina*, Edidit, introduxit et commentariis instruxit Stephanus BARTÓK, Bp., Akadémiai, Argumentum, 2006 (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum, Series Nova, 15).

³⁰ Uo., 89.; továbbá: BALÁZS János, *Sylvester János és kora*, Bp., Tankönyvkiadó, 1958, 185–237.

³¹ Vö. PÁPAY József, *A magyar nyelv hasonlítás története*, Bp., MTA, 1922.

„vezérfonala, hogy a magyar – s a vele történetírói hagyomány alapján rokonított hun és szkíta – rovásírás betűi közvetlenül a héber ábécéből származnak”.³² Az ebbe a hagyományba tartozó művek közül Bél szinte minden fontosabb munkát ismert. Ezek „megjegyzéseit fel is használta”: Geleji Katona István (1589–1649)³³ és Komáromi Csipkés György (1628–1678)³⁴ grammatikáit, valamint közvetlen előzményként Otrókocsi Fóris Ferenc (1648–1718) *Origines Hungaricae* című³⁵ munkáját (Franecker, 1693).³⁶ Otrókocsi Fóris munkája kora nyugat-európai honismereti irodalmába illeszkedik, a gályarabságot is megjárt, reformátusból katolikus hitre tért szerzőre hatással volt a pietista és az irénista mozgalom. A franeckeri egyetemen tanárai buzdítására a Magyarországot és a magyarságot ismertető írásba fogott, bemutatandó „keleti rokonságunkat és közvetlen leszármazásunkat a zsidóságtól”.³⁷ Céljával nem vallott kudarcot, művét Leibniz is ismerte.³⁸ Az első kötetben közölt rovásjelekhez Velencében jutott hozzá egy barátjától, aki a „rég hunok ábécéjét” (*Alphabetum antiquorum Hunnorum*) Nyugat-Magyarországon „kapta valakitől”.³⁹ Kritikus szemléletét kiemelendő Sebestyén magyarul is idézte: „Mint hogy azonban [...] ezek a betűk magam előtt is még gyanúsak, különösen azért, hogy a magánhangzók (melyeknek száma nyelvünkben hét) a mássalhangzókkal vegyesen vannak az európaiak módjára elősorolva, azért azok közzétételét, vagy a rólok való bizonyosabb ítéletemet addig elhalasztom, míg – ha Isten is megsegít – rólok máshonnan jobban értesülendek. Mert az az ember vagyok, a ki nem szeretek semmit homokra építeni.”⁴⁰

Bél Mátyásnak a székely írással kapcsolatos ismeretei nem hétköznapi használatból vagy néprajzi gyűjtésből, hanem kizárólag irodalmi forrásból valók. Székely ábécéjét Kaposi Sámuel (1660–1713) gyulafehérvári tanártól kapta és Valentin Ernst Löschér (1673–1749) héber nyelvészeti munkája, a *De causis linguae Ebraeae* egy írásjel-táblázatába⁴¹ helyezte be.⁴² Löschér a táblázatban héber betűket hasonlított össze az „egyiptomi, kopt, görög, latin markomann, gót és runa ábécékkel”, az egyezések és hasonlóságok alapján elemezte azokat. A bizonyítás során, „ahol az egyes hangok jelei nem egyeztek kellőképp”, magyarázatot keresett, miért vál-

³² KOMLÓSSY Gyöngyi, *Ősi betűk – mitikus történelem*, ItK, 110(2006)/5, 529.

³³ GELEJI KATONA István, *Magyar Grammatikatska*, Gyulafehérvár, 1645 (RMNy 2103[2]). Ld. továbbá: SEBESTYÉN, *A magyar...*, i. m., 6.

³⁴ KOMÁROMI CSIPKÉS György, *Hungaria illustrata*, Utrecht, 1655 (RMNy 2618). Ebben Komáromi Csipkés a magyar nyelvet a keleti nyelvek közé (héber, káld, szír, arab, perzsa, török) sorolja, minthogy „írásmódja” jobbról balra tart. Vö. SEBESTYÉN, *A magyar...*, i. m., 6–7.

³⁵ RMK III 3797.

³⁶ KOMLÓSSY, *Ősi...*, i. m., 534.

³⁷ Uo.

³⁸ Uo., 535.

³⁹ SEBESTYÉN, *A magyar...*, i. m., 248.

⁴⁰ Uo., 248–249.

⁴¹ Valentin Ernst LÖSCHER, *De causis linguae Ebraeae III*, Frankfurt, Leipzig, 1706, 225.

⁴² KOMLÓSSY, *Ősi...*, i. m., 535.

tozott az idők során maga a héber karakter is.⁴³ Bél ezzel szemben megelégedett a Kapositól kapott ábécével, és „midőn [...] a jegyek rokonságát a héber, syr, arab, aethiopiai írásokban felismerte”, megerősítve érezhette magát, hogy a küldemény megbízható. Ám ezen felül is túlzásokba esett, ugyanis tévesen etimologizálva „arra az eredményre jutott, hogy ez a hun-schytha írás volt az, a melyet Jafet kis unokája, Fenisius, vagy Fenius elterjesztett”.⁴⁴

Bél könyvének legjelentősebb része az abban közölt székely ábécé (*Alphabetum Hunno-Scythicum*). Könyve igen népszerű lett, és az „erdélyi székelyek »hun-szkytha«, vagy »ős-magyar« betűit széles körben ismeretessé” tette.⁴⁵ Sőt, az ábécé nemcsak a székely írás monográfiájában és a *Notitia* elkészült fejezetében jelenik meg,⁴⁶ hanem például Bélnek Moliboeus álnéven kiadott *Der Ungarische Sprach Meister* (Pozsony, 1729) című, német nyelvű magyar nyelvkönyve⁴⁷ tizenharmadik kiadásának címlapján (Pest, 1829). Itt a romantika ízlésének megfelelően, egy kidőlt régi kőlapon szerepel a székely ábécé, amelyre a metszet előterében beszélgető három férfi közül egy magyaros viseletű és arcszörzetű úr mutat rá büszkén.⁴⁸

Maga az ábécé a Kaposi-féle alfabétumhoz képest is torzult. Sebestyéntől úgy tudhatjuk, hogy az írásképet már a megelőző században „megfosztották a rovás technikájától folyó merevségtől”, szerinte ezért „Bél jegyeinek gömbölyítésre törekvő vonalvezetésén sem fogunk megütközni”.⁴⁹ A székely írás, vagy ha úgy tetszik „hun-szkíta írás” ábécéje, még ha torzult formában is, Bél Mátyásnak köszönhetően vált közzismertté.

A közönség ártatlan érdeklődését egyre többen kihasználták, a „hamisítók rendszerint valamely égető szükségletet kívánnak bűnös úton fedezni”.⁵⁰ A székely írás tudományos megítélése a hamisítványok miatt megváltozott. A hamisítók forrása Bél munkája volt, ezért a folyamat végső soron a *De vetere litteratura Hunno-Scythica exercitatio* megjelenésével kezdődött.

⁴³ *Uo.*, 535–536.

⁴⁴ SEBESTYÉN, *Rovás...*, i. m., 251.

⁴⁵ *Uo.*, 293.

⁴⁶ KOMLÓSSY, *Bél...*, i. m., 113.

⁴⁷ SZILI Katalin, *Bél Mátyás Sprachmeistere újra és újra*, MNy, 108(2012)/3, 341–357.

⁴⁸ *Uo.*, 343.

⁴⁹ SEBESTYÉN, *Rovás...*, i. m., 251.

⁵⁰ *Uo.*, 294.

1.2. A XIX. századi hamisítványok és kritikájuk.

Az első vizsgálóbizottság a század végén

Sebestyén Gyula a turóci fakönyv példáján illusztrálta, hogy a hamisítványok milyen változatos utat járhattak be. A turóci fakönyvre újságcikkek alapján Jerney János (1800–1855) történész figyelt fel, ami Cherven Tamás besztercebányai kanonok közvetítésével el is jutott hozzá. Jerney végül 1840-ben a Magyar Tudományos Akadémián bemutatta, majd a Tudománytár lapjain közzétette azt.⁵¹

A „sötét-barna nyirfahéjra írott régiség” töredékeit Stubnyán állítólag maga Cherven Tamás „fedezte fel”, Turóc vármegye főadószedőjénél, Jezerniczky Istvánnál, aki arra „állítólag a Raksányi-család levéltárában bukkant”. A töredékeket szintén Cherven állította össze és ragasztotta vissza a régi papírra, amelynek latin szövege alatt a következő töredékes magyar nyelvű megjegyzés szerepelt (állítás szerint a XVII. századból): „Ezen írás van ... lyet a pogan lev ... decel meg ... tott Ivan pniky ania lcc Indert...”. A székely jelek feloldásával sem maradt adós. Bél Mátyás és Révai Miklós mutatói alapján a magyar szöveget megfejtette és megállapította, hogy „a pontok közé foglalt betűk tulajdonkép számot jelentenek”.⁵²

Jerney, aki végzettségét tekintve jogász volt, hamar felfigyelt arra, hogy az „itt előforduló 127 névnek csaknem a fele megtalálható abban a 1391-iki Turóczi Regestrum-ban, a melyet Bebek Imre országbíró készített Zsigmond király számára”. Ez a Monumenta Hungarica lapjain meg is jelent 1809-ben.⁵³ A részletes összehasonlítás ellenére Jerney nem foglalt állást a forrás hitelességét illetően, azonban úgy vélekedett, hogy „írományunk, legyen bár valódi vagy költött, kétértelmű érintésbe jö az ugy nevezett *turoczi regestrummal*”.⁵⁴ Ebben nem is tévedett. Sebestyén szerint a „turóci fakönyv” jeleinek elemzése révén, a csalót „nem is történelmi, hanem irodalmi téren érte utól a hamisítók végzete”. A jelek formai sajátosságai (pontos egyezések az *a, b, c, d, gy, k, l, n, o, p*, a két *r*, az *s* és az *sz*, valamint a *v* esetében; valamint olyan különbségek a *g, k, t* jelek esetében, amelyekre maga Cherven hívja fel a figyelmet) alapján ugyanis megállapítható, hogy a szöveg egy „olyan hamisítótól származik, aki Bél Mátyás közkézen forgó könyveiből merítette fogyatékos írástudományát”.⁵⁵

Somogyi Antal tette közzé a *Régi magyar énekek* füzetait (Arad, 1873). Ebben olyan énekek szerepelnek, amelyek Cicero *De officiis* című művének egy nyomtatott változatába kötött jegyzetlapokon vannak, valamint egy bizonyos „elveszett”

⁵¹ JERNEY János, *A' hún-scitha betűkkel írott Thurocz vármegyei régiségről*, Tudománytár, 8(1840), 109–129.

⁵² *Uo.*, 296.

⁵³ *Uo.*, 296–297.

⁵⁴ JERNEY, *i. m.*, 127.

⁵⁵ SEBESTYÉN, *Rovás...*, *i. m.*, 298.

Komáromi énekeskönyvben olvashatóak, szintén rováselekkel.⁵⁶ A tájékozottabb olvasók tudhatták, hogy az énekeskönyv Szekeres Mihálynak köszönhetően már 1864-ben ismert volt.⁵⁷ Az énekeket egy Győr vármegyei mészárosmester gyűjtötte egybe 1701-ben,⁵⁸ vagyis a kézirat a székely betűs szöveg állításával szemben nem lehetett már 1583-ban Bajcsi nuncius tulajdonában.⁵⁹ A hamisító nem ügyelt a nyelvújításkori szóképzésekre sem. Amint a Budapesti Szemle egy névtelen olvasója – a szerkesztő Gyulai Pál (1826–1909) szerint jó barátja, maga Arany János (1817–1882) – megjegyezte, „könyve csupa mystificatio. E régi énekekben oly szók és szófordulatok vannak bőven, melyeket csak Kazinczy óta ismer a magyar nyelv. Az ámitás oly világos, hogy iskolásgyermek is észreveszi. Hogy a kiadót szedte-e rá valaki, vagy ő maga hamiskodik, ez keveset tartozik a dologra”.⁶⁰

A szókimondó vádakkal szemben többen Somogyi védelmére keltek, így Márki József (1815–1888) bibliográfus. Márkinak Szarvas Gábor (1832–1895) válaszolt, bizonyítván, hogy a „régí énekek ugyanannak a Somogyi Antalnak a koholmányai, a ki 1871-ben *A nyelv huszonnégy hangjarul, mint a szótár és nyelvtan megannyi eleméről* című badar munkát kiadta”.⁶¹ Somogyi ennek ellenére sem hagyta abba a hamisítványok gyártását. 1881-ben régi nyomtatványokhoz (Hieronymus Treutlerus 1606-os marburgi, valamint Dominicus Arumaeus 1619-es jénai kiadványához) kötött székely írásos szövegeket, majd ezt Karacsay Clemence grófnőnek ajándékozta. Karacsaytól „Thallóczy Lajos útján Király Pál birtokába került”, aki 1888-ban „lándzsát tört hitelessége mellett”.⁶² Ezt követte a zűrzavart orvosolandó az *első akadémiai vizsgálóbizottság* felállítása (1903), tagjai Fejérpataky László (1855–1923) történész-paleográfus, ifj. Szinnyi József (1857–1943) nyelvész és Sebestyén Gyula voltak. Írásos véleményüket az Akadémiai Értesítőben tették közzé,⁶³ a „kérdéses kéziratot Somogyi Antal hamisítványának” ítélték.⁶⁴ Sebestyén Gyula, saját kutatásainak eredményeit ismertetve, paleográfiai és textológiai érveket mutatott be („Somogyi Antal gyárának jegyei”, „a kéziratok egyező betűsora”, „a Bél-féle hibás betűk”).⁶⁵

Király Pál a „Karacsay-kódex” ügyetlen hamisítása ellenére meg volt győződve annak hitelessége felől. Környezetében többeket meggyőzött a székely írás régi voltáról. Tanítványa, Sinoros Szabó Sándor, egy üdülése alkalmával Omoron (Temes vármegye), Király ügyét előremozdítandó, felkereste a helyi protestáns taní-

⁵⁶ *Uo.*, 299–301.

⁵⁷ OSzK Kézirattár, jelzete: Oct. Hung. 483.

⁵⁸ Sebestyén téves adatával (1711) szemben valójában 1701-ben, vö. STOLL Béla, *A magyar kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*, Bp., Balassi, 2002, 100–101.

⁵⁹ SEBESTYÉN, *Rovás...*, i. m., 300.

⁶⁰ Budapesti Szemle, 3(1873)/5, 224, idézi: SEBESTYÉN, *Rovás...*, i. m., 300–302.

⁶¹ *Uo.*, 302.

⁶² *Uo.*

⁶³ Akadémiai Értesítő, 14(1903), 193–210.

⁶⁴ SEBESTYÉN, *Rovás...*, i. m., 302–303.

⁶⁵ *Uo.*, 303–308.

tót, hogy régi könyvek, írások után érdeklődjék. A tanító egy helybelihez, Tar Mihályhoz küldte, aki beszámolt egy régi írásról, „ezt rovásírásnak hívják, mert botokra rótták a régiek”, majd ígéretének eleget téve levelezésbe kezdett előbb Sinoros Szabóval, majd Király Pállal. Ontotta magából a rovásjeles szövegeket, aminek technikáját állítása szerint nem könyvekből, hanem húsvér emberektől, apjától, egy öreg bojtárunktól és egy másik öregembertől tanulta.⁶⁶ A szaporodó számú levelekben egyre változó jelekkel írt szövegek ellenére Király nem gyanakodott, személyesen is meg akarta látogatni a földművest, aki ekkor levélben fordult rokonaihoz. Ám hiába. Sebestyén Gyula szerint „levelének tartalma Csorváson nagy feltűnést keltett, a széleskörű érdeklődés semmi rovott írás nyomára nem vezetett”.⁶⁷ Pedig Tar levélében azt is megírta, hogy az ő írását vésik fel egy bizonyos Tuhutum-émlékműre, Zilahon. Dadai Király Pál ugyanis már a látogatás megíúsulása előtt meggyőzte Fadrusz Jánost a „nép tulajdonában fennmaradt rovásírással” kapcsolatban. A kialakult helyzetben pedig megszorodtak az önjelölt írásszakértők, de buzgó kutatómunka ellenére sem akadt „a nép fiai közt egy lélek sem [...] aki Tarék tudományának” művelője lett volna.⁶⁸

1.3. Az első korpuszok

Tévedés volna azt gondolni, hogy az első akadémiai vizsgálóbizottság előtt ne lett volna szándék a székely írás hitelének vizsgálatára. Számosan voltak, akik Bél Mátyás munkájának hatására ragadtak tollat. A XIX. század derekán Szabó Károly (1824–1890) történész a Budapesti Szemle hasábjain közölt, három részes tanulmányában foglalkozott a kérdéssel, összeállította az általa hitelesnek vélt emlékek korpuszát.⁶⁹ Dolgozataira Sebestyén Gyula a maga munkáiban számtalanszor hivatkozott, így – a tartalmi eltérések, különböző motivációjuk és az eltérő kiindulópontjuk indokolta óvatossággal – Szabót Sebestyén előzményének tekinthetjük. A század vége felé Fischer Károly Antal (1838–1926) kísérelte meg az írásrendszer kapcsán emlegetett emlékek vizsgálatát.⁷⁰

⁶⁶ Uo., 308–309.

⁶⁷ Uo., 313.

⁶⁸ Uo., 316.

⁶⁹ SZABÓ Károly, *A régi hún-székely írásról* 1, Budapesti Szemle, v, 1866, 114–143.; Uő., *A régi hún-székely írásról* 2–3, Budapesti Szemle, vi, 1866, 106–130, 233–277.

⁷⁰ FISCHER Károly Antal, *A hun-magyar írás és annak fennmaradt emlékei*, Bp., Heisler, 1889.

1.3.1. „A régi hún-székely írásról”

Szabó Károly dolgozatának három részében különböző kérdéseket járt körül. Az első közleményben terminusa, a „hún-székely írás” megindoklása után, némileg annak alátámasztása végett a történetírókat és grammatikusokat idézte meg. A beszámolókat történelmi bizonyossággként kezelte, ismertette a Kézai Simon krónikájától az őstörténeti elbeszélésekben rendszeresen (ugyanakkor változatos, egymásnak is ellentmondó formában) megjelenő hagyományt a székelyek írásáról. A kritikák megfogalmazásától nem tartózkodott, tagadta például, hogy a Szamosközy István által Firenzében talált régi nyomtatvány székely írással készült volna.⁷¹ A történeti leírások később Sebestyénnél is kitüntetett helyen jelentek meg, ám csak valamivel távolságtartóbban, mint a „magyar rovásírás irodalma” összegezte őket.⁷²

1.3.1.1. A Szabó összeállította korpusz

Szabó a második közleményben foglalkozott a fennmaradt emlékekkel. A korpusz két⁷³ voltaképpeni emléke a másolatban fennmaradt Csíkszentmiklósi Felirat és az akkor ismert egyetlen feliratos emlék, az Orbán Balázs (1829–1890) felfedezte Énlakai Felirat. Utóbbiról a felfedező közléseiből tájékozódva és annak engedélyével Szabó már 1864-ben, az Arany János szerkesztette Koszorú lapjain tudósított,⁷⁴ mígnem Orbán maga is publikálta az emléket a Székelyföldet leíró monumentális munkájában.⁷⁵

Fontos megjegyeznünk, hogy Szabó közleményében olyan emlékeket is közölt, amelyek szerint nem sorolhatók be a székely írás emlékei közé. Az osztályozás során két halmazt különített el, úgymint a korábbi irodalomban „emlegetve s vitatva” bemutatottakét és a más írásrendszerhez tartozóké, valamint az „újabb kori koholmánynak tartandó” emlékeket. Az első csoportba tartozik a Szamosközy István által megírt firenzei régi nyomtatvány, melynek kapcsán Szabó már korábban is kritikával illette a humanistát és Toldy Ferencet. Toldy irodalomtörténetében a Szamosközy elbeszélésében felbukkanó könyv alapján a székely írásnak a mongolokéhoz hasonló vertikális sorvezetést tulajdonított,⁷⁶ noha azt ellentmondáso-

⁷¹ SZABÓ, *A régi hún-székely írásról* 1, i. m.

⁷² SEBESTYÉN, *A magyar... i. m.*, 3–9.

⁷³ Szabó eredetileg három emléket tárgyal, a harmadik a Csíkszentmihályi Felirat, amelyet azonban Sebestyén óta a Csíkszentmiklósi Felirattal azonosnak tartanak, a következően címadás (Csíkszentmihály, Csíkszentmárton) a másoló tévedése, vö. SEBESTYÉN, *Rovás... i. m.*, 191–193.

⁷⁴ SZABÓ Károly, *Az enlakai egyház és székely betűkkel írt fölirata*, Koszorú, 2(1864)/22, 522–523.

⁷⁵ ORBÁN Balázs, *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismei szempontból*, I–VI, Pest, 1868–1873.; reprint: ORBÁN Balázs, *A Székelyföld leírása: Történelmi, régészeti, természetrajzi s népismei szempontból*, I–II, Szekszárd, Babits k., 2002.

⁷⁶ TOLDY Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története*, Pest, 1851, 27. (továbbá javított kiadásai: Pest, 1852², 38; Pest, 1862³, 39; rövidített változata: *Ua.*, Pest, 1864–5, 7.).

san (az általa egyébként is bizonytalan hitelűnek vélt) írásrendszer emlékei között fel sem tűntette.⁷⁷ Szabó a székely írással tévesen rokonított emlékek tartotta a titokzatos Rohonci kódexet⁷⁸ is, amelynek hitelességével kapcsolatos gyanúját kifejezve arra a lehetőségre is felhívta a figyelmet, hogy a kötet esetleg a „koholási készségről és ügyességéről ismert Literati Nemes Sámuel kezéből” került ki.⁷⁹

Az újabb hamisítványok között csak a már tárgyalt turóci fakönyvet említette,⁸⁰ amelyet Sebestyén később a XIX. századi hamisítási kísérletek illusztrálására használt. A „gellei imádságos-könyvet” Szabó a székely írástól eltérő jelkészlettel rögzített szövegek között tűntette fel, de helyezhette volna a hamisítványok közé is. Ő volt ugyanis, aki a másolatokban megmaradt, a titkosírások tudatos jelalkotását mutató imádságoskönyvről kimutatta, hogy annak szövege Kájoni János *Cantionale Catholicum*⁸¹ szövegközlésével nemcsak megegyezik, hanem helyesírási sajátosságait is követi. Méghozzá „oly tökéletes hűséggel és következetességgel vissza tudta adni, hogy lehetetlen mást gondolnunk, mint, hogy a szöveget az előtte fekvő nyomtatott Cancionaléból irta ki saját titkos jegyeivel”. A könyvecske keletkezésével kapcsolatban annak lehetőségét is felvetette, hogy „a tudományos világban nem épen hallatlan, sőt a jó célért némelyek által megbocsáthatónak hitt s ártatlannak tartott »pia fraus«-nak köszöni eredetét”.⁸²

1.3.1.2. Szabó Károly kutatástörténeti áttekintése

Szabó harmadik közleménye a székely írás kutatás-történetének összefoglalását tartalmazza. Ahogy első cikkében a történeti elbeszélések javának bizonyosságát kételkedés nélkül fogadta, úgy bocsátkozott itt (nem egészen pártatlanul) vitába a szkeptikusabb tudósokkal.

Elsőként egy korábbi szerzővel, Johannes Tröster (1640?–1670) erdélyi szász humanista történétíróval foglalkozott. Tröster *Das Alt- und Neu-Teutsche Dacia* (Nürnberg, 1666)⁸³ című munkájában a németek kontinuitását bizonyítandó a szá-

⁷⁷ SZABÓ, *A régi hún-székely írásról* 2, i. m., 119–120.

⁷⁸ A Rohonci kódex az MTA KIK Kézirattárában található, jelzete: K 114. Hozzáférhető mikrofilmen ugyanott, jelzete: MF 1173/II. Kutatásának, sikertelen megfigyelési kísérleteinek legfrissebb összefoglalását ld. LÁNG Benedek, *A rohonci kód*, Bp., Jaffa, 2011.; Uő., *Titkosírás a kora újkori Magyarországon*, Bp., Balassi, 2015, 172–179.

⁷⁹ SZABÓ, *A régi hún-székely írásról* 2, i. m., 119, 123–124.

⁸⁰ Uő., 119, 124–130.

⁸¹ RMK I 1188 = RMK II 1376

⁸² SZABÓ, *A régi hún-székely írásról* 2, i. m., 119, 120–123. Tóth Béla (1857–1907) a gellei imádságoskönyvet Szabó után a hamisított nyelvm emlékek között sorolta fel: TÓTH Béla, *Magyar ritkaságok*, Bp., Athenaeum, 1899, 2–5.

⁸³ JOHANNES TRÖSTER (CIBINIO), *Das Alt- und Neu-Teutsche Dacia. Das ist: Neue Beschreibung des Landes Siebenbürgen / Darinnen dessen Alter, und jetziger Einwohner / wahres Herkom(m)en / Religion / Sprachen / Schriften / Kleider / Gesetz / und Sitten / nach Historischer Warheit von zweytausend Jahren her erörtert: Die berühmteste Städt in Kupfer eigentlich abgebildet: dabey viel Gothische und Römische Antiquitäten und Anmahnungen entdeckt werden. Neben etlichen andern Kupfern / und einer geschmeidigen*

szokat a galloktól és cimberektől eredeztette. A hunoktól származtatott magyarok és székelyek kapcsán pedig – ahogy arra Balogh F. András germanista felhívta a figyelmet – a „germán erő bizonyítékát abban is felleli, hogy az eredetileg hun származású magyarok és székelyek »németszikita« nyelvet beszélnek”, amit számos németből átvett idegen szóval bizonyított.⁸⁴ Máskülönb Tröster és a xvii. századi szász történetírók a dákoktól való származás felvetésével nemcsak a magyarok és székelyek történeti elbeszéléseivel összefüggésben vizsgálhatók, hiszen – amint arra Pál Judit történész utalt – törekvésük a jelenlétük legitimációjával kapcsolatos politikai vitában előnyt kívántak nekik a románokkal szemben is, akiket a korszakban „általában kizárólag római eredetűnek tartottak, többek között, mert a dákok már »foglaltak voltak«”.⁸⁵ Szabó Trösterrel nem szállt minden részletkérdésben vitába, cáfolta viszont, hogy a székely írás a Tröster közölte jelsorokkal megegyeznék.⁸⁶

Bél Mátyás munkáját dióhéjban foglalta össze. Szabó tisztában volt a *De vetere litteratura Hunno-Scythica exercitatio* jelentőségével, de nem hallgatta el, hogy Bél Mátyás értekezése ennek ellenére inkább fokozta, semmint, hogy eloszlatta volna a tudósok kétségeit. xviii. századi tudósainkat két alapvető csoportra osztotta: egyik részük bizonyos abban, hogy a székelyek saját, ősi írással rendelkeznek, mások kétkedve értekeznek a székely írásról. Szabó az előbbiekkal értett egyet, ám vállalt rokonszenve sem gátolta meg, hogy egynémely részletekben vitába ne bocsátkozzék velük. Szabó dolgozatából ugyanakkor az is kiviláglik, hogy az írásrendszer hiteles történelmi örökségnek tekintők sem fogadták el Bél téziseit kivétel nélkül igaznak. Amennyire a párhuzamos életutak lehetővé teszik, Szabó áttekintése kronologikus.

A szkeptikusabb szerzők közül először Timon Sámuel (1675–1736) jezsuita történészt idézte, aki a hiányzó emlékek okán kétkedve nyilatkozott a székelyföldi régi írásokról.⁸⁷ Szabó a történész halálát követően ismertté vált feliratok miatt

emendierten Landkarten das erste mahl herausgegeben von Johanne TRÖSTER/ CIBINIO Transylv. SS.Th. & Philosoph. Medicae Studioso, Nürnberg, Johann Kramers, Christoph Gerhard, 1666.; faksimile: Johannes TRÖSTER, Das Alt- und Neu-Teuschte Dacia. Das ist: Neue Beschreibung des Landes Siebenbürgen. Unveränderter Nachdruck der Ausgabe Nürnberg 1666, Einf. Ernst WAGNER, Köln, Wien, Böhlau, 1981.

⁸⁴ BALOGH F. András, *Az erdélyi szász irodalom magyarságképe*, Bp., Littera Nova, 1996, 20–22.

⁸⁵ PÁL Judit, *Erdély népeinek eredetmítoszai: a székely hun eredetének mítosza = Hatalom és kultúra*, II, szerk. JANKOVICS József, NYERGES Judit, Bp., Nemzetközi Magyarágtudományi Társaság, 2004, 182–189, itt: 187.

⁸⁶ SZABÓ, A régi hún-székely írásról 3, i. m., 233–234.

⁸⁷ TIMON Sámuel, *Imago antiquae Hungariae, repraesentans terras, adventus res gestas gentis hunnicae. Historico genere strictim perscripta*, Kassa, 1733. (továbbá: Nagyszombat, 1735²; Bécs, 1754³; Bécs, Prága, Trieszt, 1762⁴; Kassa, 1766⁵, 1833⁶.); Uő., *Imago novae Hungariae, repraesentans regna, provincias, banatus et comitatus ditionis hungaricae Historico genere strictim perscripta*, Kassa, 1734. (továbbá: Nagyszombat, 1735²; Bécs, 1754³; Bécs, Prága, Trieszt, 1762⁴). Timon Sámuel és országleírása a közelmúltban leginkább a vízszabályozással összefüggésben merült fel, ld. DEÁK Antal András, *Timon Sámuel: Magyarország Tisza és Vág folyójának leírása*, Magyar Vízgazdálkodás, 1988/6, 26–27.; RESTÁS Attila, *Gömöri és borsodi folyóvizek Timon Sámuel Magyarország Tisza folyójának és részben a Vágnak az ismertetése című munkájába*, Gömörország: az északi magyar peremvidék fóruma, 14(2013)/2, 33–37.

Timon gyanakvását alaptalannak, az esetleges hamisítás felvetését megdöntöttek tekintette.⁸⁸ Az írásrendszer régi voltának elfogadása, pontosabban egy régi írásrendszer létezésének elfogadása számos kérdés megválaszolására ösztönözte a tudósokat. Gottfried Schwarz (1707–1786) iglói születésű evangélikus teológus, a kereszténység felvételét tárgyaló történeti munkájában⁸⁹ több helyütt szót ejtett a székely írásról, amit a keleti keresztény hittérítők munkájának köszönhetően elterjedt „szláv betűkkel”⁹⁰ rokonított. Schwarz a szláv jelsorokat Anselm Bandur (1675–1743) horvát származású bencés bizantinológus szép kivitelű, két-nyelvű szövegkiadásából ismerte, aki azokat Bíborbanszületett Konstantin császár (905–959) *De administrando imperio* című művének kiadásába ékelve közölte.⁹¹ A „szláv betűket” Schwarz a Telegdi *Rudimentája* giesseni másolatában szereplő és a Bél közölte ábécével vetette össze. Némely jelek között hasonlóságot állapított meg: „non nullas cum characteribus Slavonorum tantam similitudinem habere, ut non ovum ovo sit similis”. A jelek, amelyek szerinte úgy hasonlítanak, mint két tojás, ennyire talán mégsem egyezők, ugyanis – mint maga is megjegyezte – több ízben meg vannak fordítva. Ráadásul a többi jel bizonyosan különbözik: „aliae leviter sunt inflexae, fronte potissimum, a dextra versus sinistram converso: aliae formae, non diffiteor, diversae.” Ezt Schwarz a székelyek azon sajátosságával magyarázta, hogy azok a jeleket nem papírra írták, hanem fapálcákra vésték („non calamo scriptorio, in papyro scribebant, sed ligneis baculis literas suas cultellis inciderent”). Azt is elképzelhetőnek tartotta, hogy Szkítiából hozott írásmódjukat utánózták.⁹² Szabó Károly tagadta, hogy a megegyező hangértékű jelek között alaki hasonlóságot lehetne megfigyelni, valamint Schwarz felvetésének ellentmondásaira is felhívta a figyelmet, miszerint, ha a Szkítiából érkezett székelyek ősi írással rendelkeztek, szükségtelen lett volna valamely szláv írás átvétele. Ha pedig képesek voltak a „szláv írás” eltanulására, az eredeti írásirány elsajátítása sem okozhatott volna számukra nehézséget, szükségtelen lett volna forgatniuk a jeleket.⁹³

Szabó úgyszintén kritizálta Joannes Gottofridus Oertelius, más formában Ertel János Gottfried (?–1743) evangélikus lelkészt és Dezsericzky Ince (1702–1763) nyitrai piarista papot. Előbbi 1719-ben papírra vetett nyelvészeti munkája, a *Har-*

⁸⁸ SZABÓ, *A régi hún-székely írásról* 3, i. m., 240.

⁸⁹ Gottfried SCHWARZ, *Initia religionis christianae inter hungaros ecclesiae orientali adserta. Eademque ad vbiis et fabulosis narrationibus repurgata. Dissertatio historico-critica auctore Gabriele de juxta Honrad*, Frankfurt, Lipcse, 1740.

⁹⁰ A szláv (glagolita, cirill) ábécékkel kapcsolatban: DIRINGER, i. m., I, 373–384.; Ua., II, 340–343.; KÉKI, i. m., 92–96.

⁹¹ *Animadversiones in Constantini Porphyrogeniti libros de thematibus et de administrando imperio*, ed. Anselm BANDUR, 118–119 = *Imperium orientale sive antiquitates Constantinopolitanae*, II, A. B., Párizs, Jean-Baptist Coignard, 1711.

⁹² SCHWARZ, *Initia religionis...*, i. m., 76–78.

⁹³ SZABÓ, *A régi hún-székely írásról* 3, i. m., 240–242.

monia linguarum (Wittenberg, 1746)⁹⁴ lapjain a magyar nyelvet a nyelvészeti hagyományokba illeszkedő módon a héber nyelvvel, a székely írást pedig a héber írással rokonította.⁹⁵ Dezsericzky Ince munkájával kapcsolatban Szabó azt kifogásolta, hogy a magyarság korai történetét Noé alakjáig visszavezette, és a székely ábécét a teremtéstörténeti időkből származtatta.⁹⁶

Szabó a történelemtudományi forráskritika úttörőjének, Pray György (1723–1801) jezsuita (a rend feloszlata után esztergomi főegyházmegyész) pap-történésznek azt vetette szemére, hogy a székely írás kérdésével csak érintőlegesen foglalkozott. Mint korábban is láttuk, a székely írás hun rokonságának elképzelése még a XIX. század derekán is élt, sőt elterjedt nézet volt. Pray sokak ellenszenvét vívta ki, amikor *Annales veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum* (Bécs, 1761) című munkájában elutasította a székelység hun származását.⁹⁷ Pray is osztotta a székely és a gót jelek Tröster által megfogalmazott hasonlóságát. *Dissertationes Historico-Criticae in Annales veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum* (Bécs, 1775) című műve egy jegyzetében, a Disabul kán Menander Protektor (görögül Μένανδρος Προτέκτωρ) elbeszélte konstantinápolyi követségének szkíta betűikkel írt levelei kapcsán Pray a következőket írta: „Habuisse igitur Majores nostros litterarum usum ex hoc loco utcunque apparet. An autem illae sint, quas in Transilvania repertas aliqui prodiderunt, ambigo, quod Gothicis, quas Joannes Magnus in sua Historia, et Schedius in Dis Germanis referunt, simillimae sunt. Ex quo suspicor Gothorum potius esse, qui has plagas ante Hunnos, et Hungaros coluere.”⁹⁸ Pray tehát kételkedett abban, hogy az „őseink” által használt írás és az Erdélyben felleltek ugyanazok volnának. Utóbbiak szerint a gótok írásával⁹⁹ mutatnak hasonlóságot. Szabó, akárcsak Tröster esetében, cáfolta, hogy a székely jelek a gótokkal megegyeznének.¹⁰⁰

Szabó a XVIII. század második feléből két alakot emelt ki: Bod Pétert és Cornides Dánielt. Bod Péter (1712–1769) református lelkész, irodalomtörténész röviddel halála előtt, *Magyar Athenas* (1766) című munkája előszavában foglalkozott

⁹⁴ Johannes Gottfriedus OERTELIIUS, *Harmonia linguarum Orientis et Occidentis speciatimque Hungaricae cum Hebraea* [1719], Wittenberg, Joannes Hlivai, 1746.

⁹⁵ *Uo.*, 113–134.

⁹⁶ Josephus Innocentius DESERICIUS, *De initiis ac majoribus hungarorum liber III. Qui est exegeticon de scythiis, amazonibus, hunnis atque magaris, opus reconditis antiquitatibus, memorabilis chronologiis, nec non inscriptione et alphibeto scythico haud ingraturum futurum*, II, Pest, 1753, 148–158.

⁹⁷ Georgius PRAY, *Annales veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum, ab ante natum Christum CCX. ad annum Christi CMXCVII*, Vindobona, Georgius Ludovicus Schulzius, 1761, 179–180. Pray őstörténeti munkásságáról ld. VÁSÁRY István, *Az őstörténész Pray*, ItK, 83(1979)/3, 287–292.; Uő., *Magyar őshazák és magyar őstörténészek*, Bp., Balassi, 2008, 153–160.

⁹⁸ Georgius PRAY, *Dissertationes Historico-Criticae in Annales veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum*, Vindobona, Augustinus Bernardus, 1775, 61.

⁹⁹ DIRINGER, *i. m.*, I, 372–373.; *Ua.*, II, 339.

¹⁰⁰ SZABÓ, *A régi hún-székely írásról* 3, *i. m.*, 244.

a székelyek írásának kérdésével. Itt először Baranyai Decsi János Telegdi *Rudimentájához* írt latin bevezetőjét közölte. Abból indult ki, hogy ugyan „[f]orognak a' tudós embereknek kezekben valami régi Magyar Betük; melyek a' Napkeletieknek szokásokhoz vagynak alkalmaztatva”, ezeket viszont (bár Bél Mátyás könyvet is írt róluk) sokan mégis „elme futtatásból költött dolognak tartják”. Baranyai Decsi szövege után Bod ezért elkötelezte magát: „Énnékem ha a' magam ítélet-is ez iránt ki kell írnom, úgy tetszik nem lehetetlen dolog azokat a' Betüket meg-mutatni régi Magyar Betüknek. Mellyre ha Isten időt ad talám lészen még nekem-is alkalmatosságom egy arra intéztetett könyvetskében.” Régi írásaink hiányát a történelmi viszontagságoknak tudta be, a folytonos háborúskodás, a tatárok és törökök országdúlásának rovására írta: „azoknak ha mi írásaik vóltanak azok-is mind el-vesztenek. [...] mit nem emésztett meg akkor a' a Pogányság tüze mindenütt? Ez fő oka írások és nem lételeknek és a' Tudós emberek kevés számoknak.”¹⁰¹ Szabó Bod kéziratai között az ígért munkát nem találta. Bod Péter érdemének ismerte el viszont a Csíkszentmihályi Felirat megfejtését, amelyet Cornides Dániel (1732–1787) történész, könyvtáros felkérésére készített el 1768-ban.¹⁰²

Cornides székely írással kapcsolatos érdeklődését Szabó a tudós leveleiből olvasta ki, *De literatura Hunno-Scythica luburatio* című értekezéséhez¹⁰³ a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában nem fért hozzá. A leveleiből kirajzolódó kép alapján Cornidesben nem alakult ki szilárd meggyőződés az írásrendszer eredetével kapcsolatban. A székely írás fennmaradt emlékei ugyanakkor különösen izgatták Cornidest. Hájos István Gáspár (1724–1785) piarista szerzetessel váltott levelében¹⁰⁴ maga öt emléket vezetett elő, a későbbi vizsgálatok ezek közül egyedül a Csíkszentmihályi Feliratot fogadták el hitelesnek. A további négy emléket Cornides maga is kétkedve sorolta, így a Szamosközy leírásából ismert firenzei könyvet, a Komáromi Csipkés György említette debreceni könyvet, a csíkszentmihályi templom feliratát, melyet később a Csíkszentmihályi Felirattal azonosítanak, valamint a gellei imakönyvet, amelyet eltérő jelei okán nem tekintett a székely írás emlékének. Mindezek, valamint a levelekben ismertetett irodalmi források és tudós értekezések alapján Szabó Cornidest azon tudósaink közé sorolta, akik a székely írás ősiségével kapcsolatban nem kételkedtek.

¹⁰¹ BOD Péter, *Magyar Athenas avagy az Erdélyben és Magyar-országban élt tudós embereknek, nevezetesebben a' kik valami, világ eleibe bocsátott írások által esméretesekké lettek, 's jo emlékezeteket fen-hagyták historiájok*, h. n., 1766.

¹⁰² SZABÓ, *A régi hún-székely írásról* 3, i. m., 244.

¹⁰³ Cornides tanulmányát e sorok szerzője sem lelte meg az MTA KIK Kézirattárában. Megtalálható azonban az OSzK Kézirattárában a Hájos Gáspárhoz írt levele, ld. alább.

¹⁰⁴ *Daniel Cornides de vetere litteratura Hunnica ad Casparum Hajós* (Pestini 1780). Megtalálható az OSzK Kézirattárában, jelzete: Quart. Lat. 1878.

Hájos István dolgozata (Cornideséhez hasonlóan) szintén nem látott nyomdapestéket, a *Litteraturae Scythico Magaricae Monumentum* (1781) kéziratból ismert.¹⁰⁵ Hájosnak szerepe volt a Horváth Benedek hagyatékából származó másolatok, így a Csíkszentmihályi Felirat mellett a székely írás három ábécéjének fennmaradásában.

Bél Mátyás után a székely írás a nyelvtani és irodalomtörténeti munkák többségében felbukkan. Az irodalomtörténészek közül Bod Péteren kívül Szabó után említhetjük Wallaszky Pált (1742–1824). Wallaszky *Conspectus reipublicae litteraturae in Hungaria* (Pozsony, Lipcse, 1785) című munkájában a kérdésnek külön fejezetet szentelt, számos ponton kritizálta Bél fejtegetéseit és kétkedett Telegdi ábécéje és a hunok írásának egyezésében.¹⁰⁶ Szabó Wallaszkyt leginkább azért kritizálta, mert a székely írást kiveszettnek mondta.¹⁰⁷

Simonchicz Ince (1750–1807) piarista tanár 1794-ben megjelent éremtani könyvében máshonnan közelített Bél értekezéséhez. A *De vetere litteratura* beszámol ugyanis egy érméről, amelyen Attila nevét székely jelekkel tüntették fel. Bél az érme képét metszeten is közölte.¹⁰⁸ Simonchicz szkeptikus volt azzal kapcsolatban, hogy a hunok arany és ezüst érmeiket vertek volna. Az írásrendszerre az érme két oldalán megtalálható székely jelek kapcsán tért ki. Dezsericzky jelsorai kapcsán Praynak Cetto Benedek (1731–1799) piarista történészhez írt levelét idézte. Cetto gyűjtötte össze és adta ki Dezsericzky és Pray a magyarok eredetével kapcsolatos, egymásnak ellentmondó írásait.¹⁰⁹ Pray a Simonchicz által idézett, 1763-ban kelt levelében, a gót jelekkel való hasonlósággal kapcsolatban a később nyomtatásban is megjelent vélekedésének adott hangot. Az idézet bővebben: „Certe ingens similitudo cum Gothicis, dissimilitudo autem ab Scytho-Mungalicis characteribus, quos Joan. Strahlenbergius [...] ad fluvium Jenisei sepulchrorum lapidibus inscriptos reperiri affirmatis rem mihi reddunt verosimilem, hos characteres veterum Hunnorum non esse.”¹¹⁰ Pray nemcsak a gót írással való hason-

¹⁰⁵ SZABÓ, *A régi hún-székely írásról* 3, i. m., 245–246. Hájos dolgozatát Szabó után ezen címen emlegetik, noha a kézirat első főlíóján más cím van feltüntetve: Stephani HÁJOS, *Monumentum Litterarium Hunno-Scythicum*. Megtalálható az MTA KIK Kézirattárában, jelzete: M. Nyelvt. 2-r. 3. sz.

¹⁰⁶ PAULLUS WALLASZKY, *Conspectus reipublicae litterariae in Hungaria ab initiis regni ad nostra usque tempora delineatus*, Posonium, Lipsia, Antonius Loewe, 1785, 35–52; Buda, 1808², 43–64.

¹⁰⁷ SZABÓ, *A régi hún-székely írásról* 3, i. m., 246–247.

¹⁰⁸ BELIUS, i. m., 68–69.

¹⁰⁹ JOSEPHI INNOCENTII DESERICII Hungari Nitriensis clerici regularis e Scholis Piis et Georgii PRAY Societatis Iesu sacerdotis *Dissertationes ita collectae ut argumenta argumentis excipiantur. Pars prima de origine Hungarorum*, [ed. Benedictus CETTO], Coloca, Ioannes Iosephus Wagner, 1768. A Dezsericzky és Pray közötti vitáról ld. JUHÁSZ Vince, *Desericzky Ince élete és művei*, Bp., 1915 (Művelődéstörténeti értékek, 69), 42–43.; VÁSÁRY, *Az őstörténet...*, i. m.; UŐ., *Magyar őshazák...*, i. m., 153–160.; SZÖRÉNYI László, *Nyelvrokonság, őstörténet és epika a XVIII. századi magyarországi jezsuita latin irodalomban* = Sz. L., *Studia Hungarolatina. Tanulmányok a régi magyar és a neolatin irodalomról*, Bp., Kortárs, 1999, 73–83.

¹¹⁰ INNOCENTIUS SIMONCHICZ, *Dissertatio de numismatica Hungariae diplomaticae accomodata*, Viena, A. Blumauer, 1794, 114–115.

lóságot hirdette tehát, hanem a székely írás különbözőségét is a Philip Johann von Strahlenberg (1676–1747) svéd geográfus által közzétett¹¹¹ Jenyiszej-menti török írásoktól. Szabó elmarasztalta Simonchiczet, aki szerint azzal, hogy Pray megfigyeléseinek hitelt adott és Szent István előtt használt székely jelek forrását tisztázandónak ítélte, azt bizonyította, hogy a „székely írás kérdését alaposan nem tanulmányozta”, mert a „két alfabethben az egymáshoz hasonló betűjegyek jelentése egészen más”.¹¹²

Simonchicz értekezésével egy időben látott napvilágot Gyarmathi Sámuel (1751–1830) nyelvtankönyve, az *Okoskodva tanító magyar nyelvmester* (Kolozsvár, 1794). Gyarmathi Bél Mátyás ábécéje mellett közölte a Csíkszentmihályi Felirat jeleit is, azok megfejtésével és olvasatával egyetemben. Gyarmathi olvasói tudtára adta szándékát: „Feljegyzem hát ide Másodszor azt a’ valóságos régi Magyar írást mellyet Bél sem láthatott, de mások sem épen mindenek fogtanak látni, hogy leg alább bé dughassuk szájokat azoknak az idegen nyelvű, Magyarok otsárlóinak, a’ kik méltatlanul azt tsevegik (minthogy ők nem láttak az e’féléket) hogy a’ régi Magyaroknak a’ Déák Betűkkel való élés előtt, tulajdon ösi betűjük sohá sem lett volna, hanem mindenkor tsupa Írástudatlanok voltak.”¹¹³ Szabó Károly Gyarmathi könyvéből azt olvasta ki, hogy a szerző a székely írás valóságára felől meg volt győződve. Megfejtésével kapcsolatban megállapította, hogy Gyarmathi Bod Péterét nem ismerte, megoldása pedig gyarlóbb annál. Így szerint aligha meglepő, hogy „ezen megfejtéssel, melynek erőltetett magyarázata több helyt szembe szökő, a fölírat hitelességét a kételkedők és tagadók előtt kivívnia nem sikerülhetett”.¹¹⁴ Gyarmathi olvasatának legfeltűnőbb hibája a felirat belső datálásának téves megfejtése: 1501 helyett 1401 szerepel.

A Csíkszentmihályi Felirat és a székely írás hitelességét egyaránt kétségbe vonták viszont a debreceni *Magyar Grammatika* (Bécs, 1795) szerzői. Gyanújuk hátterében a székely írás jelkészletének magánhangzókat jelölő grafémái álltak, melyek a mássalhangzókat jelölő grafémákkal azonos méretűek és azok között, éppen a „deák betűk rendi szerint vagynak elhelyeztetve”, ellenkezően a „napkeleti betűk tulajdonságaival”. A szerzők bizonytalankodtak, eleink éltek-e egyáltalán azokkal, a Csíkszentmihályi Felirat jeleiben „régiorosz betűket” ismertek fel. Gyarmathitól datálása (1401) kapcsán pedig úgy vélekedtek, az „nem olyan felettébb régi idő, hogy ha azokkal még akkor avvagy tsak a Székelyek is éltek volna; valamely azon őltöbéli levelekbenn efféle Betűk ne találtathatnának; mivel azelőtt két három száz esztendőkkal íródott leveleket is lehet találni,

¹¹¹ Philip Johann von STRAHLENBERG, *Das Nord-und Ostliche Theil von Europa und Asia*, Stockholm, 1730.

¹¹² SZABÓ, *A régi hún-székely írásról* 3, i. m., 249.

¹¹³ GYARMATHI Sámuel, *Okoskodva tanító magyar nyelvmester*, Kolozsvár, Hochmeister Márton,

1794, 4.

¹¹⁴ SZABÓ, *A régi hún-székely írásról* 3, i. m., 248.

de melyek mind Deák vagy Barát Betűkkel íródtak.”¹¹⁵ Szabó Károly helyesen kötötte a debreceni grammatika szerzőit a magyar nyelv héber rokonságát hirdető szellemi irányzathoz. Ebből vezette le a héberrel rokonnak vélt írásrendszer magánhangzó-jelölésével kapcsolatos elvárásait. Mindezek a nézetek a magyar nyelv finnugor nyelvrokonságának felderítésével alapjukat veszítették.¹¹⁶ A Csíkszentmihályi Felirat hitelessége Szabó szerint Gyarmathi hibás megfejtése alapján nem vitatható, azt pedig határozottan cáfolta, hogy a felirat orosz betűkkel íródott. Ennek akadálya szerinte az orosz ajkú lakosság hiánya a Székelyföldön. Mivel pedig az ország hivatalos és irodalmi nyelve a xvi. századig – így a felirat rögzítésekor is – a latin volt, nem találta szükségesnek a székely írás oklevelekben történő megjelenését. Szabó a krónikákból eleve az írásrendszer népi használatát olvasta ki.¹¹⁷

A régészeti kutatások úttörői közül a horvát származású ferences szerzetes, Matija Petar Katančić, latinosan Matthias Petrus Katancsich (1750–1825) foglalkozott röviden a székely írással. *De Istro ejusque adcolis commentatio* (Buda, 1798) című könyvében, (kora frissebb szakirodalmának ismeretében [Wallaszky, Dezsericzky, Gyarmathi]) bizonytalankodva nyilatkozott arról, hogy a hunoknak tulajdonított írás nem későbbi hamisítvány-e. A Csíkszentmihályi Felirat alapján, amit Dezsericzky közléséből ismert, elképzelhetőnek tartotta, hogy a székelyek valamilyen sajátos írással bírtak. A jeleket – mivel Bod megfejtésének híján volt – maga is igyekezett kibogozni. Ennek sajátos végeredménye azonban tévútra csalta, mivel az első szavakból kiolvasható datálást nélkülöző, téves megfejtése alapján azt a Halotti Beszéddel közel egykorúnak hitte. A jelkészlet azonosítására tett kísérletében Bél Mátyás ábécéjét elvetette és a felirat írásrendszerét a göröggel rokonította. A krónikások elbeszélését szem előtt tartva Katancsich hihetőnek tartotta, hogy az írásrendszer a honfoglalás és a keresztény hit felvétele után sem veszett ki a használatból. Vizsgálódását a történeti források elbeszéléseinek és más írásrendszerek (héber, glagolita stb.) leírásának kereteibe illesztette.¹¹⁸ Szabó ellenezte a Telegdi-féle ábécé hitelének vitatását és a Csíkszentmihályi Felirat jeleinek görögös rokonítását, korábbi, a gót jelekkel való kapcsolatot cáfoló érveit ismételte meg.¹¹⁹

¹¹⁵ *Magyar Grammatika, melyet készített Debreczenbenn egy magyar társaság*, Bécs, 1795, 1–2.; A nyelvtankönyv szerzőiről, ld. HARSÁNYI István, *A Debreceni grammatika szerzői*, ItK, 35(1925)/1–2, 121–123.

¹¹⁶ SZABÓ, *A régi hún-székely írásról* 3, i. m., 250.

¹¹⁷ *Uo.*, 52–53.

¹¹⁸ Matthias Petrus KATANCSICH, *De Istro eiusque adcolis commentatio in qua autochthones Illyrii ex genere Thracio advenae item apud Illyrios a primis rerumpublicarum temporibus ad nostram usque aetatem praesertim quod originem linguam et literaturam eorumdem spectat*, Buda, 1798, 306–320.

¹¹⁹ SZABÓ, *A régi hún-székely írásról* 3, i. m., 253–255.

Szabó Károly leghevesebb reakcióját Sándor István (1750–1815) bibliográfus váltotta ki. Sándor *Sokféle* című műve lapjain 1803-ban tagadta, hogy a pogány magyarok írásbeliséggel rendelkeztek volna. Úgy gondolta, hogyha a székely írás valóban elterjedt lett volna, az emlékekkel alátámasztható volna: „Ezek a botokra róvott betűk, ha egykor divatban lettek volna, kivált a székelyek közt, kik többire külön laknak egyéb nemzetektől. Bizonylyan az íróik imitt-amott a kősziklákon is hátra hagyták volna azokat, valamint Szibériában a régi csinálatlan népe az akkor betűit, melyek hasonmásait Strahlenbergnél láthatni.”¹²⁰ Kibővítette a debreceni *Magyar Grammatika* szerzőinek felvetését, akik a Csíkszentmihályi Felirat esetében orosz írásról beszéltek. Sándor István Kézai elbeszélését magyarázva a glagolita írás mellett érvelt: „Ezek az oláh betűk nem lehettek mások, hanem az úgy nevezett glago vagy is galagy betűk, melyek most immár orosz betűknek hívatatnak. Gyanakszom, hogy az előhozott sz.-mihályi fenírás is ezen betűkkel irattatott.”¹²¹ Szabó, bár a krónikások szavait általában történelmi bizonyoságnak tekintette, Kézai kapcsán már első közleményében kritikát engedett meg magának. Alaptalannak nevezte a székely írás román gyökereit, egyfelől azért, „mert hogy az oláhoknak saját betűi voltak volna, annak a történelemben legkisebb nyomát sem találjuk”, másfelől azért, mivel azok a cirill írásjegyeket a szlávoktól kölcsönözték. Márpedig a cirill betűk a székely ábécétől egészen különböznek.¹²² Szabó szerint Sándor István írásából a szerző hiányos írástörténeti műveltsége világlik ki, „kinek, mint látszik, fogalma sem volt az orosznál sokkal régibb s attól eredetű és jellemére nézve tökéletesen különböző glagol írásról [...] ő soha a glagol írást az oroszszal egybe nem hasonlította s történelmi fejlődésükről, mivoltukról semmi ismeretet nem szerzett”.¹²³

Schwartner Márton (1759–1823) statisztikust, az oklevéltan és címertan szakértőjét írástörténeti műveletlenséggel aligha vádolhatta, minthogy *Introductio in artem diplomaticam praecipue Hungaricam* (Pest, 1790) című oklevéltani munkájában érintette az írásrendszerek kialakulásának kérdését is. Általános írástörténeti kiindulópontja az volt, hogy először nem szavakat írtak, a képirások megelőzték az egyéb írásrendszereket. Az írás feltalálását a föníciaiaknak tulajdonította, akiktől az a görögökön keresztül jutott a rómaiakhoz, akik a germánoknál és magyaroknál terjesztették el.¹²⁴ Könyve második, bővített, *Introductio in rem diplomaticam aevi intermediarii praecipue Hungaricam* című (Buda, 1802²) kiadásában az írások keletkezéséről szóló részt jegyzetekkel egészítette ki, amelyek két

¹²⁰ Idézi Szabó: *Uo.*, 256.

¹²¹ Idézi Szabó: *Uo.*, 257. A glagolita írásról ld. DIRINGER, *i. m.*, 382–384.; *Ua.*, II, 340–341.; KÉKI, *i. m.*, 92–95.

¹²² SZABÓ, *A régi hún-székely írásról* 1, *i. m.*, 117–118.

¹²³ *Uo.*, *A régi hún-székely írásról* 3, *i. m.*, 257.

¹²⁴ Martinus SCHWARTNER, *Introductio in artem diplomaticam praecipue Hungaricam*, Pest, Franciscus Augustinus Patzko, 1790, 38–39.

oldalt meghaladó terjedelmükkel bőven felülmúlják az alig fél oldalnyi, kommentált paragrafust. Némileg maga a főszöveg is változott. Az írás feltalálóinak továbbra is a föníciaiakat tartotta, de mellettük immár az egyiptomiak is megjelennek, kettejük találmányát kölcsönözték volna a görögök, innét aztán a rómaiak közvetítésével eljutott a germánokhoz és Európa barbár népeihez. A magyaroknál az ábécét a kereszténységgel együtt olasz és német szerzetesek terjesztették el. A második kiadás tárgyunk szempontjából legjelentősebb többletét mégsem ezek a változtatások teszik ki, hanem a székely írással kapcsolatos jegyzetek. Amint ezekből kivehető, Schwartner jól ismerte a két kiadás közt megjelent könyvek székely írásos vonatkozásait (Simonchicz, Wallaszky, Gyarmathi, Katancsich és a debreceni grammatikusok munkái), többet a korábbiak közül (Cornides, Pray írásai). Aztán külföldi tudósok munkáit, így a George Hickes (1642–1715) angol nyelvész által közölt, első ismert nyomtatott ábécét,¹²⁵ valamint Nicolas Fréret (1688–1749) francia történész és nyelvész kapcsolódó megjegyzéseit.¹²⁶ Természetesen nem volt ismeretlen előtte a XVIII. századi kutatások ösztönzőjének, Bél Mátyásnak értekezése sem.¹²⁷ Mindezek mellett sem mondható el Schwartnerről, hogy határozott álláspontra helyezkedett volna. Szabó két dolgot ítélt meg negatívan. A székely írás alfabetikus voltával kapcsolatban értetlenkedőnek találta, és elítélte azt, hogy a „hún-scytha literaturáról írt kísérletek egy sorba helyezendők az özönvíz előtti könyvtárakról és tudós társaságokról írt értekezésekkel”.¹²⁸ Szabó valójában tévesen értelmezte Schwartner írását, aki a következőképpen fogalmazott: „Et si eisdem humani furtassis contigit aliquid, nonne exertitationes de Literatura Hunno-Scythica eodem loco habendae sint, quo habentur Commentationes illae, quae de Bibliothecis et Societatibus Scientiarum antediluvianis scriptae sunt?” Megválaszolatlanul hagyott kérdései előtt is Bél hipotézisét említette utoljára, ráadásul a kérdésben egyértelműen nevesítette a *De vetere litteratura Hunno-Scythica exercitatio*-ra utal, amelyben Bél maga kötötte az írás feltalálását Jáfet unokájához, téves etimologizálással bibliai őstörténeti keretbe foglalva az eredet kérdését. Ennek vitatása (a félreértés híján) aligha kínált volna lehetőséget az ellentmondásra, a hipotézis ugyanis Szabó Károlynak sem jelentett többet „szerencsétlen szójátékon” alapuló kultúrtörténeti érdekességnél.¹²⁹

¹²⁵ Georgius HICKESIUS, *Antiquae litteraturae Septentrionalis Libri Duo. Institutiones grammaticae Anglo-Saxonicae, et Moeso-Gothicae*, Oxonia, 1703, Praef. Pag. VIII.

¹²⁶ Nicolas FRÉRET, *Réflexions sur les principes généraux de l'art d'écrire et en particulier sur les fondements de l'écriture chinoise*, Mémoires de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, 6(1729), 618.; Uő., *Réflexions sur les principes généraux de l'art d'écrire et en particulier sur les fondements de l'écriture chinoise* = *Œuvres complètes de Fréret, Secrétaire de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres. Histoire*, v, éd. M. de SEPTCHÉNES, Paris, 1796, 248–249.

¹²⁷ Martinus SCHWARTNER, *Introductio in rem diplomaticam aevi intermedii praecipue Hungaricam*, Buda, 1802, 55–57.

¹²⁸ SZABÓ, *A régi hún-székely írásról* 3, i. m., 259–260.

¹²⁹ Uő., 236.

Szabó Károly kritikájából kijuthatott azoknak is, akik őszinte meggyőződésel hittek a magyarság régi írásában. A korai magyar regényirodalom első nagy könyvsikere, az *Etelka* (Kassa, Pozsony, 1788¹; Pozsony, Pest, 1791², 1805³)¹³⁰ lapjain, a számtalan jegyzet egyikében a szerző, Dugonics András (1740–1818) piarista foglalkozott a kérdéssel. Arra törekedett, hogy megteremtse a hunoktól származó régi írás és a finnugor nyelvrokonság szintézisét. Dugonics a magyar nyelv finnugor kapcsolataival Sajnovics János (1733–1785) jezsuita csillagász, matematikus *Demonstratio. Idioma Ungarorum et Lapponum idem esse* (Koppenhága, 1770¹; Nagyszombat, 1770²) című úttörő munkájából szerzett tudomást. A *Demonstratio*ban Sajnovics az 1769-es Vénusz-átvonulás észlelésére szervezett csillagászati expedíció során gyűjtött megfigyeléseit adta közre, ezzel a magyar és a lapp nyelv rokonságát elsőként írta le, megalapozta a modern magyar nyelvészetet.¹³¹ Dugonics, Sajnovics felismerését az *Etelka* második kiadásának (1791) első kötetében, jegyzetben ismertette.¹³² Természetesen a finnugor nyelvrokonság összeférhetetlen volt nemcsak a héber rokonsággal, hanem a magyarság hun gyökereivel is, ez pedig élénk vitát gerjesztett. Az új ismeretek hatására többen revideálták korábbi nézeteiket. Így Gyarmathi Sámuel is, aki nyelvtanában a magyar nyelvet a keleti nyelvekkel (főként a héberrel) rokonította, mígnem újabb nyelvészeti kutatásai összefoglalása, az *Affinitas linguae Hungaricae*¹³³ kiadásával a finnugrisztika újabb jelentős alapkövét rakta le.¹³⁴ Mivel a kérdés íróinkat sem hagyta hidegen,¹³⁵ nem meglepő, hogy a történeti érdeklődésű Dugonics sem került ki tárgyalását. A szélesebb közönség az ő magyar nyelvű tolmácsolásából értesülhetett a magyar nyelv rokonságával kapcsolatos újabb eszmékről. Itt azonban Dugonics nem állt meg. A velünk rokon nyelvű finnek hun-gyökereivel kapcsolatban sem

¹³⁰ Kritikai kiadása: DUGONICS András, *Etelka*, kiad. PENKE Olga, Debrecen, Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadó, 2002 (Csokonai könyvtár. Források. Régi kortársaink, 8).

¹³¹ JOANNIS SAJNOVICS, *Demonstratio Idioma Ungarorum et Lapponum idem esse*, Hafnia, 1770¹; Ua., Tyrnavia, 1770². Sajnovics munkájának magyar kiadása: SAJNOVICS János, *Demonstratio. Bizonyítás. A magyar és a lapp nyelv azonos*, szerk. SZÍJ Enikő, ford. CONSTANTINOVITSNÉ VLADÁR Zsuzsa, Bp., ELTE, 1994 (Bibliotheca Regulyana, 2).

¹³² DUGONICS András, *Etelka. Első könyv*, Pozsony, Pest, Fűskúti Landerer Mihály, 1791², 270–273.; 1805³, 296–299.; Uő., *Etelka, i. m.*, 116–117.

¹³³ SAMUELIS GYARMATHI, *Affinitas linguae Hungaricae cum lingvis Fennicae originis grammaticae demonstrata. Nec non vocabularia dialectorum Tataricarum et Slavicarum cum Hungarica comparata*, Gottinga, Joannes Christianus Dieterichus, 1799.; Gyarmathi könyvének magyar fordítása: Uő., *Affinitas. A magyar nyelv grammatikailag bizonyított rokonsága a finn eredetű nyelvekkel*, ford. CONSTANTINOVITSNÉ VLADÁR Zsuzsa, KOSZORÚS István, szerk. SZÍJ Enikő, Bp., Tinta, 1999 (Bibliotheca Regulyana, 3).

¹³⁴ BERECKZI Gábor, *A magyar nyelv finnugor alapjai*, Bp., Universitas, 2003, 6.; továbbá: DOMOKOS Péter, *Szkitiától Lappóniáig. A nyelvrokonság és az őstörténet kérdéskörének visszhangja irodalmunkban*, Bp., Akadémiai, 1990¹; Universitas, 1998²; SZATHMÁRI István szerk., *Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből (1850–1920)*, Bp., Tankönyvkiadó, 1970.

¹³⁵ MARGÓCSY István, „A tiszta magyar”. *Nemzetkarakterológia és nemzeti történelem összefüggései Bessenyei és kortársai nyelvrokonság-felfogásában*, Szabolcs-Szatmári Szemle, 1997/4, 432–439; Ua. = *A szétszórt rendszer. Tanulmányok Bessenyei György életművéről*, szerk. CSORBA Sándor, MARGÓCSY Klára, Nyíregyháza, Bessenyei György, 1998, 131–140.

volt híján a magyarázatoknak. „Hogy pedig Atilánknak maradékjai jöttek ezen helyekre; innen tettszik-ki: hogy ama' Fineknél (Saxo Grammaticusnak bizonyítása szerint) Atila-nevezet közönséges vala. Az után abból-is: hogy őket közönségesen Királyi Scytháknak (Scythae Regii) nevezték a' Régiek.” Dugonics szerint Karjel etimonja ez a „királyi” jelző.¹³⁶

A hagyományosan a hunoktól származtatott vagy héberrel rokonított jelek az *Etelka* második könyvében bukkannak fel. Amint a jegyzet kezdetéből sejthető is, Dugonics a székelyek írásával kapcsolatban sem törekedett a problémakör szegmentálására: „Kik a' Scitákat, Honnusokat és Magyarokat azzal gyalázzák, hogy sem írni, sem olvasni nem tudtanak; sőt betőik sem vóltanak, mellyekkel élniek lehetett volna: azok bizonyára vagy vakmerőül hazudnak, vagy esztelenségeket mutogatják”. A történeti irodalomból felsorolt szerzőket annak tanúságául idézte, hogy a hunok, később a magyarok rendelkeztek írással. Székelyhídi Nethle Mihály 1743-es írásából úgy tudta, hogy ez az írás a XVIII. században is élő örökség.¹³⁷ Szabó a kései elbeszélést a fába rótt jelek okán hiteltelennek találta, és elmarasztalta Dugonicsot, hogy a „székely írás múltjáról szóló hiteles régi adatoknál [...] egy egészen újkori tanú teljesen bizonyítatlan állítását többre becsülte”.¹³⁸ Dugonics ugyanakkor a történetírók közül Lisznay Kovács Pál (1630–1695) debreceni református tanár *Magyarok cronicaja* (Debrecen, 1692) című könyvét is idézte. A csupán fél századdal korábbi munkából szintén írásbeli gyakorlatról értesült és arról, hogy az írás Erdélyben akkor még használatban volt, levelezés során éltek vele. Ismerői közül Lisznay Kovács egy „Tsulai nevű” püspököt konkrétan említett is.¹³⁹ Szabó rosszallása az azóta ismertté lett kéziratok emlékeknek köszönhetően különösen szerencsétlennek tűnhet. Dugonics hiszékenysége ellenben Csulai György újabban előkerült székely írásos bejegyzése¹⁴⁰ fényében kevésbé indokolatlannak tetszhet, noha székely írással írt könyvről azóta sem tudhatni. Jóval későbbi felfedezéseket persze lehetetlen Szabó Károlyon számon kérni, mindez így is a székely írás kutatásának fordulatos történetét illusztrálja.

A piarista bölcsészprofesszor, Révai Miklós néhány évvel halála előtt megjelent, latin nyelvű nyelvtani munkája, az *Elaboratior grammatica Hungarica* (Pest, 1803–1806) első kötetében foglalkozott a székely írással. Rövid leírásában józan távolságtartással kezelte a kérdést. A székelyek betűit a hunokéval nem tekintette

¹³⁶ DUGONICS, *Etelka. Első ...*, i. m., 1791², 271–272.; 1805³, 296–269.; Uő., *Etelka*, i. m., 116–117.

¹³⁷ Uő., *Etelka. Második könyv*, Kassa, Pozsony, Füskúti Landerer Mihály, 1788¹, 295–298; Pozsony, Pest, Füskúti Landerer Mihály, 1791², 327–331, itt: 327–328.; 1805³, 366–370.; Uő., *Etelka*, i. m., 308–309.

¹³⁸ SZABÓ, *A régi hún-székely írásról* 3, i. m., 258.

¹³⁹ LISZNYAI KOVÁCS PÁL, *Magyarok cronicaja. Melly be foglal m. c. xcvi. Esztendőket. Avagy Christus születésének 268–1464. Esztendei alatt lett dolgait a' magyaroknak: Mellyet Chronologice az az: Christus Urunk Esztendeinek folyása szerint illendő rövid formában*, Debrecen, Kassai Pál, 1692 (RMK I 1421), 172–173.

¹⁴⁰ BENKŐ ELEK, *Rovásírásos bejegyzések Miskolci Csulyak István peregrinációs albumában*, Erdélyi Múzeum, 56(1993)/1–2, 81.

azonosnak, azokat későbbi alakításnak vagy koholmánynak (*figmenta*) mondta: „Ostentant Siculi Transiuvani quasdam literas peculiares, quas pro Hunno Scythicis haberi volunt, a dextra ad sinistram procedentes. Complures etiam Viri docti, comprimis Belius, acriter pro iis depugnant. Sed rem penitus expendentibus vltro patet, *figmenta* haec esse aevi posterioris.”¹⁴¹ Abban, hogy a hunok valamilyen írással rendelkeztek, Révai maga is biztos volt, nem világos azonban, hogy a hunok és magyarok között milyen kapcsolatot feltételezett. A jelekkel kapcsolatban sem alakjukban, sem rendjükben nem fedezett fel keleti vonást. Igen megfontolandó Révainak az az elejtett megjegyzése, melyben rávilágított a székely írás hagyományának változékonyságára, valamint román és szláv kapcsolatainak, már Kézainál és később másoknál felbukkanó leírására: „Deinde et traditio, qua Hunnicarum reliquiae esse iactantur, *non est constans*, et communis. Nam Simon de Keza, et alii, qui de iis mentionem fecerunt, Valachicis potius, et Slaucis similes dixerunt; licet et isti non recte sint locuti.”¹⁴² A gellei imádságoskönyvvel kapcsolatban olvasóit magyar irodalomtörténeti könyvéhez utalta.¹⁴³ Révai az *Elaboratior grammatica Hungarica* mellékletei közt kiadta Bél ábécéjét és mások jelsorát, valamint a harmadik oszlopban a gellei titkosírás jeleit; a lap alján ligatúrákat mutatott.¹⁴⁴ A név nélkül közölt ábécék Simonchicz Incétől származnak, aki 1793. március 17-én levelében küldte el azokat Révainak, vagyis az ábécék már könyve megjelenése előtt egy évtizeddel birtokában voltak.¹⁴⁵ Az ábécék forrásának felderítése (majd egy évszázad múltán) Sebestyén Gyula érdeme.¹⁴⁶ Az ígért irodalomtörténeti kötet megjelenése Révai halálával (1807) hosszú időre megghiúsult. A kéziratok és a szöveg sajtó alá rendezését végül Horvát István (1784–1846) történész-irodalmár végezte el. Mikor a Tudományos Gyűjtemény újdonsült szerkesztőjeként erre módja nyílt, Révai irodalomtörténeti tanulmányát a közönség rendelkezésére bocsátotta. A székely írásról a *Magyar Literatura*, vagy is: *A' Magyar Deáki Történet* címen megjelent tanulmány csak kis része szólt, ugyanakkor nemcsak terjedelmét, de részletgazdagságát tekintve az így is felülmúlja Révainak még életében megjelent munkáját. A „székely betűk” tárgyalását a magyarországi írásbeliség kulcsfogalmai meghatározása előzte meg, illetve a hunok írásbeliségéről értekezett.¹⁴⁷ Hogy a hunok írással rendelkeztek, „éltek betűkkel, akármi durvákcal is, a' szükség hi-

¹⁴¹ Kiemelés – T. T.

¹⁴² Kiemelés – T. T.

¹⁴³ Ioannes Nicolaus RÉVAI, *Elaboratior grammatica Hungarica. Ad genuinam patrii sermonis indolem fideliter exacta, affiniumque lingvarum adminiculis locupletius illustrata. 2 volumina, utrumque in totidem tomos subsidium*, I, Pesthinum, Mathias Trettner, [1803¹] 1806², 126–128.

¹⁴⁴ Uo., 146.

¹⁴⁵ A levélről Sebestyén Gyula tudósított: SEBESTYÉN, *A magyar...*, i. m., 59, 129.; A levél az OSZK Kézirattár Levelestárában található, jelzete: Simonchicz Incze levele Révai Miklóshoz 1793.

¹⁴⁶ SEBESTYÉN, *A magyar...*, i. m., 59, 127–131.

¹⁴⁷ Révai szerint: *deákság* lat. 'literatura', *deák* lat. 'literatus' stb., a *deák* szó etimonja, szláv közvetítéssel a *διδασχῆ* ógr. 'tanítás'.

teti el velünk”.¹⁴⁸ Révai jól ismerte a történetírók és kora közelmúltjának tudósai által a székelyek jeleiről írtakat, valamint a hunok írásbeliségéről szóló antik elbeszéléseket. Elutasította, hogy a hunok és a székelyek írása megegyezne. Révai szerint: „hogya csak a' Székelyeknek találmányok ezek a' betűk már itt laktokban. El gondolhatjuk pedig az okát, hogy ez a' régi, és magát a' többi Magyaroktól igen meg különböztető nemzet, különös betűk nélkül sem akart lenni. A' meszsze fel menő eredetet, a' régi származással való ditsekedés mellett, igen könnyen súgallotta a' másik gyarlóbb testvér a' kérdés. Korán tehették ezt a' Székelyek: mivel korán vagyon már e' különös betűkről is a' szó, nevezetesebben Kézai Simonnál, noha hibásan. De nagyobb világosságra, az ő tulajdon képekben, igen is későn jöttek, Telegdi János által. A' Hunniai betűket is tehát, a' mellyeket tsak ugyan el nem lehet teljességgel tagadnunk, ezekből a' Székely betűkből meg nem mutathatjuk: hogy mitsodásak voltak az ő valóságos eredeti képekben.”¹⁴⁹ A latin betűk átvételének bemutatásakor megismételte: „Tagadhatatlan, hogy a' pogány Magyaroknak is voltak különös saját betűik; noha nem tudhatjuk, mitsodásak voltak, 's a' Székely betűket sem esmérhetjük azoknak. Ezekről el szoktak lassanként, és helyökbe, a' Latán, vagy Római betűket fogadták, mindjárt a' Kereszténységnek fel vételelével, a' tizedik századnak fogytán, 's a' tizenegyedik elején.”¹⁵⁰ Szabó úgy gondolta, hogy Révai a székelyek írásával kapcsolatban azért szorult hipotézisek megfogalmazására, mert tagadta a székelyek hun-származását. Felrótta neki aztán, hogy Révai nem szólt az írásrendszer emlékeiről. Ahhoz pedig, hogy székely írás hun eredetét cáfolja, Szabó Károly szerint egy másik európai vagy keleti forrást kellett volna felderítsen. Ennek híján, nézetei alátámasztására Révai „kénytelen volt önkényes és egészen az ő saját fölfogásán alapuló hypothesishoz folyamodni, hogy a székelyek már itt laktokban, de még Kézai kora előtt, találták s illetőleg koholták betűiket, hogy ősi hún eredetökkel való kérdésöket ezzel is támogathassák”. A feltételezés valószínűtlenségének illusztrálására Szabó a világi írásbeliség sok évszázadon át tartó hiányát és a xv. századi magyar főnemesek hírhedt analfabetizmusát idézte meg, aminek tükrében „lehetetlennek fogjuk tartani, hogy az Erdély bércei közé szorult székelység [...] senki által kétségbe nem volt hún eredetét, épen efféle koholt betűkkel akarta volna igazolni”. Máskülönben sem ismert példát arra, hogy „egy nemzet, ősi eredetével való kérdésből magának saját írást koholjon”. Lehetetlennek vélte, hogy ha egy „ember valaha ily czélból külön betűket koholt volna is, azokat egy egész nemzet sajátjainak elfogadhatta, s századokon át mint ősi ereklyéket kebelében híven föntartotta volna”.¹⁵¹ Szabó Károly érvei több ponton elégtelenek. Ahhoz, hogy egy írásrendszer eredeztetését vitassuk, nem szükséges másik forrást kijelölnünk, ráadásul az

¹⁴⁸ RÉVAI Miklós, *A Magyar Deáki Történet*, Tudományos Gyűjtemény, 17(1833), 53.

¹⁴⁹ *Uo.*, 60.

¹⁵⁰ *Uo.*, 63.

¹⁵¹ SZABÓ, *A régi hún-székely írásról* 3, i. m., 260–264, 263.

általa emlegetett V–XIII. században több szerkesztett ábécéről van tudomásunk, amilyen a *gót*, a *glagolita* vagy a *cirill* ábécé, amik máskülönben sem világi, hanem egyházi értelmiségieknek tulajdoníthatók. A Szabó által hitelesített emlékek alacsony számának tükrében is túlzó, hogy a székely írást „egy egész nemzet” elfogadta és fenntartotta volna. Különösen annak fényében, hogy kivétel nélkül olyan közegben keletkeztek, ahol szükségszerűen lennie kellett a latin írásbeliségben jártas, iskolázott személyeknek (klerikusoknak, diplomatáknak). Horvát Istvánnal Révai posztumusz megjelent műve és Schwartner Márton könyvéről írt recenziója kapcsán még találkozunk.

Szabó összefoglalásának következő részében Pápay Sámuel (1770–1827) úttörő irodalomtörténeti munkájának témánkhoz kapcsolódó fejezetével foglalkozott. Bár írásában álláspontja bekezdésről bekezdésre változott, kételkedő hangvételét Pápay mindvégig megőrizte. Kora közelmúltjának tudósai közül többeket számba vett. A Csíkszentmihályi Felirat jeleit Sándor Istvánt követve az orosz betűkkel rokonította. Pápay szerint „alig lehet pedig elhinni, hogy ha azon betűkkel valaha régi pogány őseink éltek, azok vagy csak egy kis darab monumentomnál is, ezen fürkésző világnak szeme eleibe ne kerültek volna.” A problémákat, mint a jelek alaki változatossága és az ellentmondásos történetírói elbeszélések, sejtések okozta nehézségek, végül nem oldotta még: „[m]ég most is megoldhatatlan csomó marad tehát előttünk, ha Eleinknek voltak-e valaha olyan saját betűik, mellyekkel a' Kereszténység' felvétele előtt az írás' mesterségét űzték volna; mert hogy valami hieroglif formájú jegyek' metszésével éltek, azt könnyen engedhetjük. [...] Mint-hogy ma nagy fogyatkozásnak tartatik, írni 's olvasni nem tudni, azt gondoljuk, hogy igazságtalanság a' régi Németeket, Magyarokat illy nagy fogyatkozással vádolni.”¹⁵² Pápay arra is kínált mentséget, ha valaki mégis ilyen „igazságtalanságot” követne el. Hadviselő és vadászó eleink csak az európai bejövetelük után jutottak olyan ismeretekhez, amelyek a „majd bekövetkező Írástudásnak felvehetésére lassanként alkalmatossabbá formálták, 's ezért is mondjuk hogy már ekkor serdülni kezdett nyelvünk”.¹⁵³ Szabó, a Sándor Istvánról alkotott véleményétől eltérően, viszonylagos megértéssel kezelte Pápay tanácsstalanságát, a régi magyarok analfabetizmusát Szabó Károly sem festette volna le szégyenletesnek: „elismerni Pápayval együtt bizony én sem tartanám nemzetünkre nézve kisebbségnek, ha igazán úgy állana a dolog: de megvallom, sem az ő sem azok kedvéért, kik után beszél, nem tarthatom jó lelkiismerettel eldobhatónak annyi hiteles régi íróink tanúbizonyságát, s nem tagadhatom meg a csík-szent-mihályi s enklai fölíratok és az ezek által igazolt Telegdi- és Bél-féle székely alphabet hitelességét”.¹⁵⁴

¹⁵² PÁPAY Sámuel, *A' magyar literatura esmérete*, I, Veszprém, Számmer Klára, 1808, 340–347, 344.

¹⁵³ *Uo.*, 345.

¹⁵⁴ SZABÓ, *A régi hún-székely írásról* 3, i. m., 264–265.

Jankovich Miklós (1772–1846) nyelvész, a *Magyar Szo-nemzés ötven példák-kal* című könyvében (Pest, 1812) a székelyek írását nyelvtörténeti keretben tárgyalta. A betű szavunkat a *betűz* 'bebök, bevés' szavakból származtatta. Albrecht Dürer (1471–1528) rézmetszeteiben megmutatkozó tehetségének háttérében Erdélyhez közeli, békési származását sejtette, „mert valóban az Erdélyi Székelyiek, kik az Atila halála után itt maradt Húnoknak vagy is Kúnoknak maradéki tűzés módját legrégiebb időktől a' mi emlékezetünkig fenntartották”.¹⁵⁵ A történetírók közül többre tartotta Thuróczyt, Oláh Miklóst és Székely Istvánt, akik a székelyeknél használt írást szerint csak hallomásból ismerő Kézainál bővebb beszámolót hagytak hátra. A magyaroknak nemcsak bevéssett „betűket”, de „[r]ovások által” számokat is tulajdonított. Etimológiáját követve úgy gondolta, hogy „az Írás-módja iffiaab lévén, köz meghatározással a' tűzés vagy vésésnél, és így a' Magyarok Litteratúrája, az az Betűkkel való élések is idősebb az Írás találmányánál”. Mindemellett Jankovich a székely írás hitelének teljes bizonyosságát a Cornides székelyföldi útján fellelt kőírások közzétételétől remélte.¹⁵⁶ Szabó a *betű* szó Jankovich kidolgozta etimológiáját alaptalan szójátéknak minősítette és hangsúlyozta azt is, hogy minden alapot nélkülöz Cornides állítólagos székelyföldi kutatóútja is. „Hogy honnan vehette Jankovich ezt az alaptalan állítást, el nem tudom gondolni; mert Cornides általam idézett leveleiből kétségtelen, hogy ő a csik szent-miklósi fölirat másán kívül semmi efféle székely-földi emléket nem ismert, s a legújabban fölfedezett enlakai fölirat is ismeretlen volt előtte”.¹⁵⁷

Horvát István írásai közül időrendi okok miatt első helyen említendő a Tudományos Gyűjteménybeli, Schwartner Márton *Introductio in rem diplomaticam aevi intermedii praecipue Hungaricam* (1802) című könyvről írt recenziója. Horvát eredménytelennek találta Schwartner kutakodását, ezért felhívta a figyelmet a helyes kérdésfeltevés fontosságára: „E' tárgy, ha jó móddal tétetnek a' kérdések, nem közelít semmit az álmadozáshoz.” Négy kérdést fogalmazott meg. A magyaroknak voltak-e saját betűik a kereszténység felvétele előtt, illetve utána? Éltek-e a székelyek saját, a latintól különböző betűkkel? Milyenek voltak ezek a betűk? Az első két esetben források és maradványok híján nemleges feleletet adott. A történetírók és a korabeli tudós értekezések után viszont úgy tartotta, hogy a székelyek „századokig különös és nem deák betűkkel éltek”.¹⁵⁸ Hogy azonban ezek mifé-

¹⁵⁵ JANKOVICH Miklós, *Magyar Szo-nemzés ötven példák-kal*, Pest, Eggenberger József, 1812, 48–52, 47.

¹⁵⁶ Uo., 50, 49.

¹⁵⁷ SZABÓ, *A régi hún-székely írásról* 3, i. m., 265.

¹⁵⁸ HORVÁT István, *Könyv-vizsgálat. Martini Schwartner, Bibliothecae Reg. Scient. Universitatis Pestae Custodis Primi, et Professoris Diplomaticae, Introductio in Rem Diplomaticam Aevi Intermedii, Praecipue Hungaricam. Cum Tabulis v. Aeri Incisis. Editio secunda auctior et emendatior. Budae, Typis Regiae Universitatis Pestanae MDCCCII. - Előbeszéd xvi. Oldal. Maga a Munka 403. oldal, nyoltzadrétben.*, Tudományos Gyűjtemény, 3(1819)/10, 72–99, itt: 75, 80.

lék voltak, az egymásnak ellentmondó (oláh, hun, szkíta) eredeztetések és a székelly írásosnak mondott emlékek (a Csíkszentmihályi Felirat és a gellei imádságos könyv) fényében Horvát homályosabbnak ítélte és nem nyilvánított véleményt. A tisztánlátáshoz szerinte „szükséges volna, hogy a' többektől többféle képen kiadatott betűk is nagy gonddal egy Táblába öszve szedetnének, 's újabb próba tétetnék e' szerént az olvasásban”. A jövőt illetően a következő jóslatot fogalmazta meg: „Ha mi Magyarok e' fáradságot kerülnők is, találkozhatnak még olyan idegen, ki ezzel örömet foglalatoskodni fog.”¹⁵⁹ Horvát jóslata nem teljesedett be.

Kudarcos jóstehetségénél sokkal sötétebb képet fest Horvát Istvánról *Rajzolatok a' Magyar Nemzet legrégebb történeteiből* (1825) című munkájának zagyva dilettantizmusa. Horvát, bár a székelly írás kérdéséhez korábban higgadt módszerességgel közeledett, később mértékletességét megtagadva élénk fantáziájának engedett és a magyarság őseit, rokonait láttatta szerte az ókor történetében.¹⁶⁰ Horvát minden alapot nélkülöző, széles körben annál népszerűbb eszmefuttatását és a „Horvatianismus”-t számos kortársa lenézte és elítélte. Köztük olyan tekintélyes szerzők, mint Kölcsey Ferenc (1790–1838), Vörösmarty Mihály (1800–1855), Bajza József (1804–1858) és Kazinczy Ferenc (1759–1831). Nem túlzott Vásáry István orientalista, mikor a magyar őstörténeti kutatásokról írt összefoglalásában a következőképpen fogalmazott: „Horvátra jellemző a kritikátlanság, a felfuvalkodott nemzeti gőg, a provincializmus, a szájtépő hazafiasság, az önhitt korlátozottság. Mindez pedig a vármegyei kisnemesség világképe, mely minden józanságot, megfontoltságot, szélesebb látókört nélkülöz.” Kaotikus, a hunokat, avarokat és magyarokat egyként kezelő nézetei terjedéséhez Vásáry szerint az is hozzájárult, hogy „a józanabb emberek egyszerűen nem értették Horvát őskáoszát, de hazafias hangneme miatt nem is utasíthatták vissza”.¹⁶¹ Klaniczay Gábor történész ezzel szemben a Horvát által felhasznált széles tudományos eszköztárnak tulajdonította a szerző sikerét, ami kritikáinak kényelmetlen helyzetet eredményezett: „Though it would be misleading to suggest that everyone accepted Horvát's absurd reasoning, it is nonetheless worth mentioning that his work, though spectacularly eccentric, was supported by his use of a disturbingly rich array of modern tools of scholarship, and this put his critics in an awkward situation. Some of his contemporaries actually shared similar views on the origin of the Hungarians”.¹⁶²

¹⁵⁹ Uo., 82–83.

¹⁶⁰ HORVÁT István, *Rajzolatok a' Magyar Nemzet legrégebb történeteiből*, Pest, Petrózai Trattner Máttyás, 1825.

¹⁶¹ VÁSÁRY István, *Őstörténet és nemzeti tudat a reformkorban*, ItK, 84(1980)/1, 15–25, itt: 20–21.; Uő., *Magyar őshazák...*, i. m., 168–171.

¹⁶² GÁBOR KLANICZAY, *The Myth of Scythian Origin and the Cult of Attila in the Nineteenth Century = Multiple Antiquities – Multiple Modernities. Ancient Histories in Nineteenth Century European Cultures*, G. K., Michael WERNER, Ottó GECSEK eds., Frankfurt, New York, Campus Verlag, 2011, 185–212, 186.

Szabó Károly nemcsak Horvát István őstörténeti fantáziáit, a nyilvánvalóan aránytalan túlzásokat kritizálta, hanem a szerző tárgyilagosabb értekezéséről is negatívan nyilatkozott. Rosszalta, hogy a történész a székelyek hun származását bizonytalannak nevezte. Abból, hogy a különböző jelsorok táblázatos összehasonlítását szükségesnek mondta, Szabó arra következtetett, hogy Horvát ismeretei hiányosak voltak, hiszen ilyen táblázat már rendelkezésre állt (a marosvásárhelyi Teleki könyvtár kéziratában „a múlt században sokkal nagyobb kiterjedésben végrehatja láthatjuk”).¹⁶³

A következő szerző, akivel Szabó foglalkozott dolgozatában, szintén Schwartner Márton hatására vizsgálódott. Perger János (1791–1838) jogtudós az eredetileg latin nyelven megjelent könyv magyar nyelvű kiadásának munkálatai során ütközött a székely írás terjedelmes problémakörébe. Schwartnerhez hasonlóan ő is a betűk feltalálásáról szóló paragrafus jegyzetként illesztette be rövid összefoglalását. „Voltak e’ a Magyaroknak tulajdon Nemzeti betűi? E’ről mostan is vetélkednek a’ Tudósok, de fáradozások mind e’ koráig semmi bizonyost nem szülhetett. Találkoztak ugyan olyan Írók, kik igyekeztek azt megmutatni, hogy a’ Magyaroknak tulajdon Nemzeti betűi lettek volna. Nevezetesen Bél Mátyás [...], nem különben Gyarmathy Sámuel [...]. Úgy Katancsich, ’s mások is; de a’ kiknek sokan ellene mondtak. Némellyek, kik a’ Székelyeket a’ Magyarokkal ugyan egy Nemzetnek tartják lenni, azt állítják: hogy a’ Székelyek régenten a’ Latán betűktől különböző betűkkel éltek légyen, és azokat Thuróczy János és Oláh Miklós szerént régenten nem is íróhártára írták hanem botra metszették; de ha vallyon tulajdon Nemzeti betűi voltak e azok a’ Székelyeknek; vagy pedig másoktól kölcsönözték légyen azokat? nem bizonyos. A’nyi mindazonáltal még is bizonyos, hogy a’ Székelyek több Századokig nem Latán, hanem más különböző betűket használtak.” Olvasóit végül Horvát István fentebb bemutatott recenziójához irányította.¹⁶⁴

Perger néhány évvel később, *A’ magyar, és hazája régenten* című kötetében (1831) tért vissza a székely írás kérdéséhez. A „szittyá felekezetbeli népeknél” felbukkanó irodalomról értekezett, és a Horvát István által gazdag fantáziával megrajzolt mesés őstörténethez hasonlóan a magyarokat a szittyákkal azonosította. Ennek tudta be azt is, hogy mind a régibb, mind az újabb írók között akadtak olyanok, akik „a’ Nemzet eránt való gyűlölségből, ’s irigységből; de részszerént tudatlanságból is, a’ nagy Szittyá Nemzetet, ’s ezek után a’ Magyarokat is nem a’ legkezdvözőbb szinnel festették le, ’s azokat minden kiméllés nélkül palléroztatlan, tudatlan, durva, ’s kegyetlen Nemzeteknek lenni állítván, töllük minden szépet jót annyira megtagadtak, hogy a’ később időkben még az is kérdésbe jött,

¹⁶³ SZABÓ, *A régi hún-székely írásról* 3, i. m., 265–270.

¹⁶⁴ PERGER János, *Bé vezetés a’ diplomatikába vagy is az oklevél esméret tudományába*, [Pest], Petrószai Trattner János Tamás, 1821, 75.

ha vallyon tudtak e' a' Szittyák, 's Magyarok valaha írást, vagy is voltak e' azoknak tulajdon betűi?" Perger a föníciaiakat szittyá népeknek tartotta, magát az írást is szittyá találmányként aposztrofálta, és a szittyá írás mutatványaként Bél Mátyás és Dezsericzky Ince után metszeten kiadta a székely ábécét és a Csíkszentmiklósi Feliratot. A Horvát által az egyiptomi és latin betűkkel párhuzamba állított és rokonított írás emlékeinek pusztulását a történelmi viszontagságok számlájára írta. Elismerte, hogy a magyarok többsége a keresztény hit felvételekor a latin írásra tért át, de a történetírók szavát követve hitet tett amellett, hogy az erdélyi székelyek közt az írásrendszer xvii. századig fennmaradt.¹⁶⁵ Pergert, Szabó Horvát vak követőjeként ábrázolta, aki azt, amit elődje a „szittyá-magyarság száz meg száz felekezetéről összeábrándozott, bírálatlanul utánbeszélve bátran kimondja”. Rámutatott a szerző következtetlenségére is, minthogy Perger a régi szittyá írás tisztázatlan voltát és Horvát vázlatait egyaránt hirdette, még ha az abban megfogalmazottak Pergeren kívül nem is találhattak a tudósok között követőre.¹⁶⁶

Kállay Ferenc (1790–1861) művelődéstörténész a székelyek eredetéről írott könyvében nem került ki a székely írás kérdését. A *Historiai értekezés a' nemes székely nemzet' eredetéről* (1829) első fejezetének elején, Székelyföldnek és a székelyek különböző eredeztetésének vázlatos leírása után, a hun-eredet hazai kútfőinek bemutatását követően tárgyalta „hunnus írás” terminus alatt.¹⁶⁷ Kállay munkája a hun-eredet elterjedt közhelyeinél nemigen tartalmazott többet. A dolgozatot közepszerűsége miatt Szabó Károly sem értékelte nagyra, a Szamosközy hírül adta fiizenzei könyv melletti érveit és a Csíkszentmiklósi Felirat megfejtésével kapcsolatos tanácsstalanságát pedig negatívumként emelte ki.¹⁶⁸ Annál többre becsülte a szerzőt *Finn-magyar nyelv* (1844)¹⁶⁹ című munkája miatt Vásáry István. Kiemelte higgadt tudományosságát, azt pedig, hogy „[a] magyar őstörténet-kutatás és a nyelvhasonlítás máig nem értékelte kellően Kállay vállalkozását” helytelenítően vette tudomásul. Vásáry szerint: „[t]ermészetes, hogy Kállay józansága nem vehette föl a versenyt társadalmi hatásában Horvát István tanaival. De az igazi nemzeti önismeret útjai, mondanunk sem kell, nem a Horvát Istvánok, hanem a Kállay Ferencek működése nyomán épültek.”¹⁷⁰

¹⁶⁵ PERGER JÁNOS, *A' magyar, és hazája régenten*, Pest, Trattner-Károlyi István, 1831, 25–34, 25.

¹⁶⁶ SZABÓ, *A régi hún-székely írásról* 3, i. m., 270–271.

¹⁶⁷ KÁLLAY Ferenc, *Historiai értekezés a' nemes Székely nemzet' eredetéről, hadi és polgári intézeteiről a régi időkben*, Nagyenyed, Friedler Gottfried, 1829, 18–37. (Hasonmás kiadása: *Ua.*, Bp., Históriaantik, 2010.)

¹⁶⁸ SZABÓ, *A régi hún-székely írásról* 3, i. m., 271.

¹⁶⁹ KÁLLAY Ferenc, *Finn-magyar nyelv*, Pest, Landerer, Heckenast, 1844. (Hasonmás kiadása: *Ua.*, Bp., Históriaantik, 2011.)

¹⁷⁰ VÁSÁRY, *Őstörténet...*, i. m., 23.; *Uő.*, *Magyar őshazák...*, i. m., 172.

Kiss Bálint (1772–1853) református lelkész, történész a magyar-héber nyelv-rokonság kései hívei közé tartozott. A nyelvtudományi fordulat ellenére továbbra is népszerű szkíta kapcsolatot maga is elvetette, helyette a magyar nyelv kezdeteit őstörténeti időkre helyezte. Terjedelmes gyűjteménnyel igyekezett a szír-méd, a zsidó és a kaldeus szavakkal való alaki és jelentésbeli hasonlóságot kimutatni. *Magyar Régiségek* (1839) című könyvében dolgozta ki rendszerét a legrészletesebben, itt foglalkozott a székelyek írásával is, melyet „honos-madjar” betűknek nevezett és a föníciai, héber, szír és görög betűkkel vetett össze. Az írásrendszer legfőbb erényének azt látta, hogy a jelek által a „magyar beszédbeli minden hangokat ki lehet tenni; és hogy minden magokbanhangzók valamint minden kettősök is külön külön betűkkel íratnak ki: következésképpen nem lehet ezeket valami hijábavaló költeménynek tartani, nem lehet ezeket szégyenleni, mert ezek a’ magyar szavainknak előadására minden esmeretes betűknél alkalmatsabbak, mi egyszersmind bizonyosága annak is, hogy ezek nem más, hanem egyedül a’ Magyar-Hunosok’ betűi.”¹⁷¹ Kiss összegzésül azt írta: „Mind természeti okoskodáson, mind históriát előadásokon épült, hegybenhagyható okaink vannak tehát nekünk arra: hogy ezeket nemzetünk’ régi betűinek elfogadjuk, úgy nézvén mint 800 esztendőök óta elhagyott szegény árvát, kinek mind formája, mind öltözete, mind bizonyáglevellei mutatják régi őseinktől lett származásukat. És ennek elfogadása, nem is szolgál, sem régi atyáink’ tudományos előmenetelének, sem most élő késő unokáinknak kisebbségökre – inkább azt mutatja, hogy szeretjük nemzetünket, és régi eleinknek ereklýei is becsesek előttünk.” Bevallása szerint annak alátámasztását, hogy a „hunok-magyar betűk” esetleg hét-nyolcszáz évesnél fiatalabbak lehetnek, csak akkor tarthatta volna bizonyító erejűnek, ha az az ismert jelek helyett rámutatna, milyen írást használtak a régi magyarok, kiknek írástudatlanságát Kiss egész egyszerűen nem hihette. Ha cáfolhatatlan bizonyítékok zárnák ki, hogy a tárgyalt betűk használatban lettek volna, akár csak billogként vagy titkosírásként is, Kiss Bálint szerint akkor sem gondolhatnánk mást, minthogy „a’ ki ezeket formálta, nem szabad képzelődése szerint cselekedte, hanem mind’ a betűk’ eredeti jelentésökre, mind pedig az assyro-phoenicziai és zsidó betűk’ formáira figyelmeztet, mert történetből ezen betűk közt ennyi egyenlőséget ejteni, szinte lehetetlen; és hogy az, ki ezeket először elintézte, abban az értelemben volt, hogy a’ mi magyar nemzetünknek első hazája, beszédje’ és írása’ születésének helye Assyria, és Madaj-Ara volt; és hogy azon betűk, mellyeket az emberi nemzet elsőeknek tart, a’ mieinknek testvérei voltak”.¹⁷² Kiss megfigyeléseit Szabó Károly egészében elvetette. Úgy vélte, hogy „palaeographiai kérdéseket ily korlátozott szakismerettel, ily erős képzelődéssel s ily gyenge bírálattal, mint a milyenről Kiss Bálint nézetei tanúskod-

¹⁷¹ Kiss Bálint, *Magyar Régiségek*, Pest, Fűskúti Landerer Lajos, 1839, 75–89, itt: 86–87.

¹⁷² *Uo.*, 88–89.

nak, eldönthetőnek nem tarthatunk”.¹⁷³ Fontos hangsúlyoznunk azonban, hogy Kiss Bálintnak az írásrendszer esetleges szerkesztésével kapcsolatos megállapításai – miszerint az alkotó a keleti írások, különösen a héber mintájára dolgozott, valamint hogy a magyar nyelvet a keletiekkel rokonítva a nyelv kialakulását is azokkal közös helyen képzelhette – a szakirodalom későbbi fejleményeinek fényében jelentősen felértékelődnek. A forráskritikai irányzat képviselői (Hunfalvy, Réthy) a székely írás szerkesztésének felvetésekor az alkotó eszmei-szellemi körülményeit egészen hasonlóan vázolták.

Kiss Bálint dolgozatára a Tudományos Gyűjteményben Fény Kereső álnév alatt érkezett válasz, ennek szerzője Szabó Károly szerint egy soproni tanár, Szabó István. Fény Kereső a médek ismert írása miatt elzárkózott Kiss ötletétől és a debreceni *Grammatika* után a székely írást a cirillel rokonította. Ennek alapján tett kísérletet a Csíkszentmihályi Felirat megfejtésére is.¹⁷⁴

Szabó tudománytörténeti áttekintésében Jerney János következik, kinek tanulmányával a XIX. századi hamisítási kísérletei kapcsán már találkoztunk. A korábbiakat kiegészítendő itt jegyezzük meg, hogy Jerney dolgozata elején maga is felsorolt számos kapcsolódó szöveget, saját véleményét a közlemény zárásakor megfogalmazottak fejezik ki. Jerney (az általa tárgyalt hamisítvány ellenére) úgy gondolta, a „hún-scitha literaturának valósága historiai hiteles adatokon alapul; elfogultság volna tehát minden illy jellemű emléket költeménynek 's ábránd ész szüleményének kiáltani. Huzamosb vizsgálódások, egybehasonlítások fogják csak fölvilágosítani, mi való mi nem efféle maradványaink nevében”. Ezért honfitársait felszólította, az esetleg birtokukban lévő, „ismeretlenül heverő jegyzeteiket” tárják a nyilvánosság elé. Azokat pedig, akik az írásrendszer vizsgálatára adták fejüket, Gustav Thormod Legis (1806–1867) skandinavistának a rúnákkal kapcsolatos munkáihoz utalta, minthogy a rúnákkal való megismerkedéssel szerinte „kielégítő világosításokra találhatni, hún-scitha betűink' nyomozásánál tudományosan alkalmazhatókra”.¹⁷⁵ Szabó Károly a szerző egy másik munkáját is megemlíttette: Jerney *Keleti utazása* című könyvét (Pest, 1851), amelyben az 1844–'45 közötti kutatóútjának leírását adta ki.¹⁷⁶ A Fekete-tenger térségének északi részében, Levédiában fellelt, különböző népcsoportok által emelt síremlékek, kőszobrok kapcsán Jerney arra hívta fel a figyelmet, hogy – a hunok írásbeliségére mutató történeti utalások ellenére – az általa a szkíta-hun népcsoportához sorolt besenyő és kun (feltáratlan vagy csupán feltételezett) emlékek semmilyen írást nem viselnek magukon. Pedig a morvaországi kun sírkövekről ismertek különböző feliratok.

¹⁷³ SZABÓ, *A régi hún-székely írásról* 3, i. m., 272.

¹⁷⁴ FÉNY KERESŐ [SZABÓ István], *A' Csík Szt. Miklósi templomon lévő régi Felirásról*, Tudományos Gyűjtemény, 24(1840)/5, 99–102.; SZABÓ, *A régi hún-székely írásról* 3, i. m., 272–273.

¹⁷⁵ JERNEY, *A' hún-scitha...*, i. m., 129.

¹⁷⁶ VÁSÁRY, *Östörténet...*, i. m., 24.; Uő., *Magyar őshazák...*, i. m., 173.

Jerney sürgette, hogy a többnyire ismeretlen népekhez tartozó sírok feltárására (egyben a történeti forrásokat igazolandó) kutatóexpedíció alakíttassék.¹⁷⁷ Szabó Károly mértéktartását dicséri ez ügyben, hogy a pusztán irodalmi forráson alapuló véleményalkotástól tartózkodott: „ismeretlen jellemű írás megítélésében senki helyesnek hitt tapintata után biztosan nem indulhatok, s azért e kérdést, míg magok a kövek felfedezve s ismertetve nem lesznek, eldönthetetlennek tartom”.¹⁷⁸

Szabó Károly tudománytörténeti áttekintésében az utolsó helyen Toldy Ferenc (1805–1875) sokszor kiadott irodalomtörténeti munkáját mutatta be. Toldy könyvének harmadik kiadása és rövidített, tankönyvi változata időben is alig néhány évvel előzte csak meg *A régi hún-székely írásról* megjelenését. A székely írással Toldy *A magyar nemzeti irodalom története* (Pest, 1851¹, 1852², 1862³) lapjain foglalkozott bővebben. A krónikások után kétségtelen volt számára, hogy a székelyek (akik a krónikák és a hagyomány szerint Attila hunjainak leszármazottai) saját írással rendelkeztek. Ám hogy az írást erdélyi betelepülésük után találták volna fel, Toldy nem hitte: „erre semmi szükség által nem utasítottak, miután a körülöttök annyira elterjedt romai írásjegyek egyszerű alkalmazása sokkal természetesebb és könnyebb volt volna”. A nyugati kultúrában elterjedtekétől különböző íráshordozójára és sorvezetésére tekintettel, amelyet tévesen vertikálisnak hitt és a mongollal rokonított, Toldy az írás keletkezési helyét „minden európai befolyás kizártával egyenesen Közép-Ázsiára” valószínűsítette. A székely ábécét eszerint egykor szélesebb közösség használta. Az „egész hún törzsöké volt”, kiknek az írásbeliségéről tudósító rövid szöveghelyekből és utalásokból kiindulva, Toldy vallási és történeti irodalmat tulajdonított. A hunok, magyarok ősi öröksége az erőszakkal terjesztett kereszténység miatt veszett ki, s hogy a „székelynél sem került el az elenyészést, miután ezek a rovással csak közéletben s magán viszonyokban élhettek, nem jogiratokban, vagy irodalmi munkákban is”. Toldy Ferenc szerint „egy ilyen régi írott emlék sem maradt fenn az ősidőből”.¹⁷⁹ Későbbi korokból származó emlékeket azonban felsorolt, megjegyezvén, hogy „azok valóságos, vagy misége legalább, végkép kivíva még nincsen”, így a morvaországi kun sírfeliratok, a Csíkszentmihályi Felirat és az attól különbözőnek hitt csíkszentmihályi felirat, valamint a Komáromi Csipkés említette régi debreceni könyv, a Rohonci kódex és a Jerney publikálta turóci fakönyv esetében. Toldy ez utóbbi jeleit Bél Mátyás ábécéjével egyezőnek találta, egyben a legrégebbinek és leghitelesebbnek tartotta.¹⁸⁰ Az oktatási célra átdolgozott, rövidített változat, *A magyar nemzeti irodalom tör-*

¹⁷⁷ JERNEY János *Keleti utazása a magyarok őshelyeinek kinyomozása végett: 1844 és 1845*, II, Pest, 1851, 95–108.

¹⁷⁸ SZABÓ, *A régi hún-székely írásról* 3. i. m., 273.

¹⁷⁹ Kiemelés – T. T.

¹⁸⁰ TOLDY Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története*, I, Pest, 1851, 26–28, itt: 26, 27 (továbbá javított, bővített kiadásai: Pest, 1852², 1862³, 37–40, itt: 38, 39).

ténete a legrégibb időktől a jelenkorig (1864–65) a korábbiakat nem tartalmazza. Tömören vázolta csak, hogy a magyarok elődei az v. században már ismerték az írást, amit a „nyelvrokron” mongolok jeleihez hasonlóan fapálcákra, fentről lefelé róttak. Ezekkel „ízenetek váltására (levél) is éltek, talán vallásos szövegek és történeti nevezetességeik fenntartására is”. Toldy szerint az is következik ebből, hogy költészetük volt, vallásos, gyász és politikai énekeik, mondáik.¹⁸¹ Szabó az irodalomtörténész több tévedésére is felhívta a figyelmet. A legsúlyosabbnak vélhetően a székely írás vertikális sorvezetését tartotta, melyet a Szamosközy által leírt régi firenzei nyomtatvány ihletett, és a fennmaradt emlékek jobbról balra tartó sorainak fényében nyilvánvalóan téves. Maga is osztozott az írásrendszer észak-ázsiai keletkezésének nézetében, mindazonáltal úgy fogalmazott: „megvalom, adatok hiányában nem tarthatom elhatározhatónak, vajjon az oly szélesen kiterjedt hún faj minden törzse, s így az Árpád alatt bejött magyarság is élt-e ezen betűkkel”. A székely írással összefüggésbe hozottak közül Szabó három (valójában kettő) emléket ismert el hitelesnek, tudomása szerint mindegyik (a csíkszentmiklósi/csíkszentmihályi, az énlakai) egyházi környezetben készült. Ami nemcsak azt cáfolja, hogy az írás használatában magánviszonyokra szorítkoztak volna, hanem azt is, hogy a Toldy megnevezte okok miatt pusztultak volna ki. Szabó Károly az emlékek megsemmisülésében a kései utókor felelősségét hangsúlyozta, hogy a feliratok, „melyek még a múlt században fen voltak, mai nap nem léteznek, az csak a helybeliek hanyag gondatlanságának s a tudatlanság rombolásának tulajdonítható”. Toldy szemére vetette, hogy olvasóit a székely írás emlékeivel kapcsolatban, s így az írás „valódiságának és hitelességének kérdésében a legnagyobb bizonytalanságban hagyja”, annak látszatát kockáztatva mindezzel, hogy a kérdés tisztázható-e egyáltalán.¹⁸²

Érdemes hosszabban idéznünk dolgozatának záró sorait, hogy Szabó Károlyról teljesebb képünk lehessen: „Az én célom tanulmányom közzétételében az volt, hogy ez annyi tagadással, gyanúsítással, s kételkedéssel találkozott kérdést világosságba helyezzem, s tehetségem szerint közre munkáljak, hogy az e fölött folyt vita nemzeti tudományosságunk érdekében valahára be lehessen fejezve. S reménylem, hogy közleményeimmel sikerült meggyőznöm a közönséget, hogy a székely írás valósággal létezett, hogy annak kétségtelen hitelű emlékei maradtak ránk, hogy ezen írás alphabetje annyira kifejlett s önálló egyediséget képez, hogy egyetlen egy ismert alphabettal sem hozható rokonságba; eredete pedig, melyet a régi krónikáinkban és íróinknál fönmaradt hagyomány részint Scythiába helyez, részint fajrokon elődeinknek, a húnoknak, tulajdonít, az Európába költözködé-

¹⁸¹ Uő., *A magyar nemzeti irodalom története a legrégibb időktől a jelenkorig*, Pest, Emich Gusztáv, 1864–51, 7.

¹⁸² SZABÓ, *A régi hún-székely írásról* 3, i. m., 273–276.

sünkét megelőzőtt korra s fajunk ősi, éjszak-nyugati ázsiai honába helyezendő, végre hogy ezen írásnak a székelyek közötti fennmaradása, mert történelmi adattaink és emlékeink azt hazánkban csak a székely-földön hirdetik divatozottnak, azon ősi hagyományt támogatja, melyszerint a székelyek Attila húnjainak maradványai.”¹⁸³

1.4. Az írásrendszerrel kapcsolatos kételyek a XIX. század végén

A nyelvészet Sajnovics János nevével fémjelezhető fordulatához hasonló tudománytörténeti korszakváltás a történelemtudományban attól csak majd száz évvel később valósult meg. A székelyek eredete (a székely írás vonatkozásában is jelentős) kérdésének kutatását Kordé Zoltán történész foglalta össze 1991-ben, dolgozatában a modern forráskritikai irányzat úttörői közül Hunfalvy Pál (1810–1891) nyelvész, történész jelentőségét emelte ki. Hunfalvy volt az első, aki a székelység eredetét módszeresen, a források összehasonlításával és az ellentmondások feltárásával közelítette meg.¹⁸⁴ Első jelentős műve, a *Magyarország ethnográfiája* (Budapest, 1876) lapjain Hunfalvy határozottan elutasította a Kézai óta hagyományozódó hun eredetet: „A hun monda idegen lévén általában, s idegen földről jutván a magyar krónikákba, az tehát így, a mint bírjuk, történelmi alap nélkül szükkölködik; mesénél nem egyéb. Világos ennél fogva, hogy az is csak mese, a mit a krónikások abból származtatnak; mesénél nem egyéb a székelyek hun eredete is.”¹⁸⁵ Az irodalmi források vizsgálatán túl a nyelvészeti megfigyeléseknek is fontos szerepet szánt, Hunfalvy szerint ugyanis nyelvjárásuk vizsgálata egyértelműen cáfolja a székelyek hun származását: „A székely nyelv tehát maga is megcáfolhatatlanul bizonyítja, hogy a székelyek nem lehetnek hunok, hanem olyan magyarok mint a többiek, mert nyelvök ugyanazon társadalmi és műveltsége lefolyás alatt képeződött”.¹⁸⁶ Anélkül, hogy az eredetvita részleteibe bocsátkoznánk, fontos megemlítenünk, hogy Hunfalvy újszerű nézetei jelentős feltűnést keltettek és élénk vitát gerjesztettek, legfőbb vitapartnere Szabó Károly volt.¹⁸⁷

¹⁸³ Uo., 376–377.

¹⁸⁴ KORDÉ Zoltán, *A székelykérdés története*, Székelyudvarhely, Haáz Rezső Kulturális Egyesület, 1991 (Múzeumi Füzetek, 4), 5.

¹⁸⁵ HUNFALVY Pál, *Magyarország ethnographiája*, Bp., MTA, 1876, 299.

¹⁸⁶ Uo., 301.

¹⁸⁷ SZABÓ Károly, A „székely” nemzeti névről, *Századok*, 14(1880), 404–410.; Uő., *A magyarországi székely telepekről*, *Századok*, 14(1880), 490–499.; HUNFALVY Pál, *A székelyek: Felelet a székelyek scythia-hun eredetűségére*, Bp., Franklin, 1880.; Uő., *A székely kérdéshez: Első közlemény*, *Századok*, 15(1881), 97–114, 193–206.; Uő., *Die Ungarn oder Magyaren*, Wien, Teschen, Prochaska, 1881 (Die Völker Österreich-Ungarns. Ethnographische und culturhistorische Schilderungen, V), 183.; SZABÓ Károly, *Királyi telepítvényesek-e a székelyek?*, Marosvásárhely, Imreh S., 1884.; HUNFALVY Pál, *A magyar nemzeti krónikák*, *Századok*, 24(1890), 377–395, 457–467, 537–543.; SZABÓ Károly, *A székelyek régi törvényei és szokásai. A régi székelység. Székely történelmi és jogi tanulmányok*, Kolozsvár, Stein János, 1890.

Különleges sérelem lehetett Szabó Károly számára Hunfalvynak a székely írással kapcsolatban kialakított véleménye. *Die Ungern oder Magyaren* című német nyelvű munkájában (1881) a székely írás hitelességével kapcsolatban a teljes tagadás álláspontjára helyezkedett. A magyar nyelv szókészletében meglévő kifejezésekkel (*ír, író* stb.) kapcsolatban úgy vélekedett, azok nem jelenthetik szükségszerűen, hogy a magyarok a kereszténység felvétele előtt saját betűírást birtokoltak volna: „Ob die Ungern oder Magyaren vor ihrer Christianisirung die eigentliche Schreibkunst geübt haben, ist uns unbekannt. Sie haben wohl das Wort für Schreiben (*ír = er schreibt, író = der Schreiber, írás = die Schrift und das Schreiben, irat = das Schriftstück u. s. w.*), aber weil es auch malen, buntmachen bedeutet: so kann man aus dem Worte nur auf eine Zeichenschrift schliessen, die noch nicht Buchstabenschrift war.” Azt a tényt sem mellőzte, hogy a keresztény papok a magyar szavak rögzítésére a latin betűket használták: „Die christlichen Priester verwendeten natürlich das lateinische Alphabet zum Schreiben des Ungrischen, und wir finden nirgends auch nicht die geringste Spur eines Conflictes der neuen und alten Schrift. Eine solche hat vielleicht gar nicht existirt.” A főszöveg e rövid szakaszához Hunfalvy jegyzetet fűzött. Jegyzetében a jelentősebb irodalmi forrásokat említve, tömören vázolta a Kézaira visszavezetett hagyományt. Érdemes kiemelni, hogy Hunfalvy szerint Kézai a székelyek írását a román pópák cirill betűivel azonosíthatta: „Der Chronist Magister Simon v. Kéza im 1280 will etwas von einer besonderen Schrift der »hunnischen« Székler wissen, für die er die kyrillische Schrift der walachischen Popen hält. Spätere Chroniken, wie die des Thuróczi aus der zweiten Hälfte des xv. Jahrhunderts, sprechen schon ausführlicher von der Hunnenschrift der Székler. Sogar Stephan Székely, selbst ein geborener Székler und einer der ersten protestantischen Schriftsteller, erwähnt sie in seiner Világ-krónika (Chronik der Welt, Krakau 1559), doch ohne sie zu beschreiben. Er scheint nur das alte Gerücht zu wiederholen, dem gewiss die kyrillische Schrift der Walachen zu Grunde lag.” Összegzésül Hunfalvy annak a nézetének adott hangot, miszerint a hun-székely ábécét a dogmává vált hun-származás hatására szerkesztették meg xvii. századi tudósok: „Als die Hunnenschaft der Székler zum Dogma geworden war, componirten einige Gelehrte des xvii. Jahrhunderts ein Alphabet, das das Hunnisch-Székelyi'sche sein wollte.”¹⁸⁸

A forráskritika kezdeteinek jelesei közé tartozott Réthy László (1851–1914) etnográfus is.¹⁸⁹ A székely írásról az Archeologiai Értesítőben 1888-ban közölt cikkében, Hunfalvynál jóval részletesebben értekezett. A forráskritikai irányzat követőjeként tagadta a székelyek hun eredetét, közleményeiben mégsem találhatjuk

¹⁸⁸ Paul HUNFALVY, *Die Ungarn oder Magyaren*, Wien, Teschen, Prochaska, 1881 (Die Völker Österreich-Ungarns. Ethnographische und culturhistorische Schilderungen, 5), 183.

¹⁸⁹ KORDÉ, i. m., 8–9.

az úttörő előd szolgai követőjének. Réthy az elsők között ismerte fel és tulajdonított jelentőséget annak, hogy a hun eredet és hun-székely írás leírása szorosan összefügg: „A székelyek hun-scytha eredetének teoriájával karöltve jár egy sokat vitatott kérdés: a hun-székely írás ügyéé”. Mivel a székelyek és a magyarok írással kapcsolatos szókincse közös, ráadásul e szavak többségükben (*ír, írás, betű*) török eredetűek, feltehető, hogy jóval a honfoglalás előtt kerültek átvételre: „[e]z adatokból kitűnik, hogy a magyarság az írást volgamenti hazájában ismerte, de arról, hogy onnan bármi írásjegyeket hozott volna mai hazájába, épen semmit sem tudunk”.¹⁹⁰

A magyar nyelv latin jövevényszavain tükröződő olasz hatás a székely nyelvjárásban éppúgy megmutatkozik, ebből Réthy arra következtetett, hogy e hatás „őket még a nagy magyar nyelvterület keretében érte”. Ez indokolja annak górcső alá vételét, „[f]eltehető-e, hogy egy Magyarország különböző vidékeiről Erdélybe szakadt nép, mely nemzeti egyéniségét csak később nyerte, olyan írásjegyeket őrizhetett volna meg, melyekben egy külön civilizáció maradványait szabadna feltételeznünk”. A feltevést Réthy László kizárta.¹⁹¹ Réthy szerint, „ha a székelyeknek külön írásjegyek voltak, ezek csak későbbi eredetűek lehetnek s már akkor alakultak, mikor a székelység mai lakóhelyein együtt volt”. A keletkezés idejének becslése végett a szövegkritika eszköztárát hívta segítségül. A történetírók (Kézai, Bonfini, Verancsics) székelyek írásáról szóló beszámolóit a használat technikai sajátosságai felől közelítette meg: hogy a jeleket fába rótták (ez Thurócynál olvasható először, Réthy Bonfini leírását emelte ki), valamint, hogy a jelek összetett jelentéssel bírnak, kevés jeggyel sok értelmet fejeznek ki (Bonfini, Verancsics). Réthy úgy gondolta, mindezekből „[l]ehetetlen fel ne ismernünk, hogy (még Kézayt is ide számítva), mindenik az erdélyi pásztorok, favágók, tutajosok és napszámosoknál ma is dívó rovás-féle írásról szól, mely két egymásba illesztett pálczára alkalmazott conventionalis jegyekkel egész számadásokat pontosan képes eszközölni. [...] Erdélyben a mai írás szélesebb elterjedése előtt egész művészettel tudták a rovást kezelni, a mit több vidékről ma is mondhatunk. Az idézett források nyilván ez ügyességről szólnak, a mit kiszínezve, túlozva adnak elő”. A „tulajdonképpen székely írás”-nak a Szabó által közölt két emléket és Telegdi ábécéjét tekintette. Ezekkel kapcsolatban arra hívta fel a figyelmet, hogy valójában nem „rovás-írások” (mint az előbb felsorolt mesterjegyek, számadórovások stb.), hanem betűírások. A székely írás maga pedig „oly tökéletes, hogy a latin betűs magyar írás ahhoz csak nem is fogható”. Ugyanis míg az számos hangot csak betűösszetételekkel és mellékjelekkel képes kifejezni, „addig a székely betűk közt

¹⁹⁰ RÉTHY László, *Az úgynevezett hun-székely írás*, Archeologiai Értesítő, 8(1888), 54–60, 54.

¹⁹¹ Réthy László később részletesen is foglalkozott a székelyek eredetének, nevének kérdésével: RÉTHY László, *A székelyek s a magyar honfoglalás*, Ethnographia, 1(1890), 24–37.; Uő., *A székely név*, Ethnographia, 1(1890), 162–163. Vö. KORDÉ, i. m., 8–9.

mind e hangokra külön-külön írásjegyeket találunk”.¹⁹²

Az írás három alapvető tulajdonsága (jobbról balra tartó iránya, a magánhangzók kihagyása, a két *k*-graféma) Réthyt a sémi írásrendszerekre, különösen a héber írásra emlékeztette. A hasonlóságok két kérdés felvetésére ösztönözték. Hogyan juthattak a székelyek a sémi írások ismeretéhez? Ha a sémi írások alapelve érvényesül a székely írásban, miért nem egyezik egyetlen jele sem azokéval? Réthy úgy vélte, „nem nehéz felismernünk, hogy a híres hun-székely írás nem egyéb a héberírás [sic!] mintájára készült *gyártmány*nál, olyan elemekkel vegyítve, melyek elárulják, hogy az alfabet készítője egy fakultást végzett székely theologus volt, ki a XVI–XVII. század nyelvtudományának eszmeköréből indulva ki, mely a héberségben látta az emberi fajok és nyelvek ősforrását: tudakosságból s a kort jellemző archaizáló törekvésekből új jegyeket komponálva, szerkesztette össze ábécéjét, s azt a magyar nyelv hangviszonyaihoz alkalmazta”. Azzal kapcsolatban, hogy Csíkszentmihályi Felirat belső datálása szerint 1501-ben készült, lábjegyzetben közölte, hogy a „korai datum a székely írás régiségét bizonyítaná, ha *kétségtelen* volna az évszám hitelessége. A feliratot 1749-ben (!) fedezték fel, azóta elpusztult és csak másolatban ismerjük”. Úgy képzelte, a jelsor, megszerkesztése után, kézről kézre terjedt és „talált hívőkre, kiknek kezéből egy-két kísérlet maradt ránk, apró templomok gerendázatán, ajtószárnyakon s olyan exponált helyeken általában, hol az emberek divatos jelszavakat mindig szeretnek alkalmazni”.¹⁹³

A héber minta a nyelvek hangzókészletbeli különbségei miatt kezdettől elégtelen volt. Réthy ezért szükségszerűnek találta, hogy a kompilátor a magánhangzókat más forrásból vegye át, az [ɛ], [i], [o], [u] és [ø] fonémák esetében (Hódoly László után) a jeleket a glagolita írásból származtatta. Ez pedig két következtetést engedett meg, ugyanis szerinte „ez a mesterséges tákolás első tekintetre elárulja, hogy a székely írásnak semminemű történeti múltja nincsen, de elárulja azt is, hogy olyan korban készült, mikor a magyar nyelv hangviszonyai s a magyar betűírás már a legújabb stadiumot érte el, mikor pld. a lágyított hangokat már összetett jegyekkel írták le. A halotti beszéd korában a sziszegő mássalhangzók megállapodása még aligha jött létre, ha tehát a székely alfabet kora az egyházi renaissance-nál régiebb volna, úgy abban árpádkori vagy még régiebb archaizmusokkal is kellene találkozunk, vagy meg kellene benne találunk a hangalakulások változatait s e változásokhoz való fokozatos alkalmazkodást. [...] A természetes növés ezen öntudatlan logikáját egyáltalán nem találjuk meg itt, de találunk egy már meglevő állapotot, értem a magyar nyelv XVI. századi hangviszonyait háttérül, melyre az egész írás építve van”.¹⁹⁴

¹⁹² RÉTHY, *Az úgynevezett...*, i. m., 55.; A különböző mester- és tulajdonjegyekről, számadórovásokról ld. SEBESTYÉN, *Rovás...*, i. m., 31–146.

¹⁹³ RÉTHY, *Az úgynevezett...*, i. m., 56. A kiemelések Réthytól – T. T.

¹⁹⁴ *Uo.*, 57–58.

Végül is az egyazon jelek vonalvezetésében kiütköző bizonytalanságokat a kéziratossági terjedés melletti érvként mutatta be: „a székely írást a gyakorlat soha sem kötötte meg (soha sem szabályozta) s a kik a compiler után ismerték, kézről-kézre adták, mint nemzeti ereklyét, miközben a mechanikus másolásból csak hamar sok variáns keletkezett”.¹⁹⁵

Tanulmánya zárásaként Szabó Károlyt idézte, hogy rögtön vitába is bocsátkozhassék vele, visszatérve a székelyek eredetéről vallott, összeegyeztethetetlen nézeteik sáncai mögé: „Mi pedig azt hisszük, hogy a székelység, mely olyan magyar elem, mint a többi magyarság, mely a nagy magyar területről csak a XI. században vonulhatott kárpátaljai lakhelyére, nem őrizhetett meg olyan emlékeket, melyek a magyarság általános történeteit előzték meg”.¹⁹⁶

1.5. Fischer Károly Antal monográfiája

A kutatástörténet sajátos arca mutatkozik meg a Réthy dolgozatát követően megjelent monográfiában. Fischer Károly Antal (1828–1926) *A hun-magyar írás és annak fennmaradt emlékei* című könyvében (Budapest, 1889) kísérelte meg a „hun írás” kérdésének Szabó Károlyéhoz hasonló összefoglalását.

Fischer hátat fordított kora közelmúltja tudományos eredményeinek és a forráskritika által cáfolt hun-származást hirdette. Munkáját a legelnézőbb olvasat mellett sem lehet tárgyilagosságnak mondani. Nem tett különbséget a történelmi beszámolók között, szóljanak bár a hunok írásáról vagy a székelyekéről. Lényegi kritika nélkül bemutatott forrásokat századok szerint bontva sorolta, egészen Szabó Károlyig és Orbán Balázsig. A „tagadók” sem kerülték el figyelmét, de néhány mondatnál többet csak Hunfalvy Pálra áldozott. A különböző másolatokból 12 ábécét gyűjtött ki, ezeket táblázatba szedve közölte. Hasonlóan cselekedett a kéziratok ligatúra-mutatványaival is. Fischer hitelesnek a következő emlékeket tekintette: a nagyszentmiklósi aranyeletemen található jeleket, a másolatokból ismert Csíkszentmihályi/Csíkszentmiklósi Feliratot, az épen megmaradt Énlakai Feliratot, az elveszett debreceni „rég magyar betűkkel” írott könyvet és Királyi Pál „hun-magyar írásjegyekkel” készített kódexét, valamint a Strahlenberg gyűjtötte szibériai feliratokat. A későbbi fejlemények tekintetében ez utóbbi megfigyelése, vagyis a Jenyiszej-menti feliratok és egyes székely jelek közötti hasonlóságok leírása Fischer monográfiájában a leginkább előremutató felvetés. Külön fejezetbe gyűjtötte aztán azokat az emlékeket, melyeket hamisítványnak, vagy a székely írással tévesen rokonítottak talált.¹⁹⁷

¹⁹⁵ *Uo.*, 58.

¹⁹⁶ *Uo.*, 60.

¹⁹⁷ FISCHER Károly Antal, *A hun-magyar írás és annak fennmaradt emlékei*, Bp., Heisler, 1889.

Fischernek már a megjelenése pillanatában idejét múlt, téves alapokon nyugvó könyve a megfelelő éberséggel forgatva mégsem volt egészen haszontalan, a monográfiára Sebestyén Gyula is többször hivatkozott.

A számos hamisítvány megbotránkoztatta közélet fogékony volt Hunfalvy és Réthy tagadó álláspontjára, s ezen Fischer Károly Antal kiadványa sem változtatott. Sőt az sem zárható ki, hogy az általa újfent előcitált hun rokonság is megbújt annak háttérében, hogy a millenniumi ünnepségek nemzeti szimbolikájából a székelly betűk olyannyira kiszorultak, hogy a zilahi Fadrusz-emlékmű szokatlan felíratával országos botrányt váltott ki, ami a Magyar Tudományos Akadémiát végül vizsgálóbizottság alakítására ösztönözte.

1.6. Nagy Géza és a keleti türk írásokkal való hasonlóság

A székelly írás megítélése a XIX. században jelentősen megváltozott, a történeti munkák forráskritikus megközelítése és az ismert emlékek alacsony száma és kései volta Hunfalvy Pált és Réthy Lászlót arra ösztönözte, hogy az írásrendszer ősiségét tagadja és egyfajta koholmánynak láttassa. A székelly írás kutatása azonban e pontnál jelentős fordulatot vett. Ebben az egyik legmeghatározóbb szerepet Nagy Géza (1855–1915) régész játszotta. Két, mindössze néhány oldalas írásával egy, a mai napig meghatározó elmélet alapjait fektette le.

Az első cikk, még csak nem is tudományos folyóiratban jelent meg, hanem egy napilap hasábjain: *A székelly-írás* című a Budapesti Hírlap tárcájaként látott napvilágot. Hogy a székelly írás kérdése tisztázatlan, azt Nagy a hozzászólók nézetei közötti áthidalhatatlan szakadékkal illusztrálta. Az egyik fél XVI. századi, archaisáló koholmánynak látja, míg a másik kritika és módszeresség nélkül „nagyon is messze kalandoz”, a legképtelenebb rokonításoktól sem tartóztatja magát. Nagy szerint a helyzet tisztázását leginkább az a körülmény akadályozta, hogy mindössze két olyan emlék volt ismeretes, amelyek „félreérthetetlenül magukon viselik népies eredetük bélyegét”. A vizsgálódásban a paleográfián túli szempontok bevonását is helyeselte és a krónikásokat idézte meg. A krónikás hagyományból Nagy Géza mindössze két tanulságot vont le: „1. A székellyeknél már a XIII. század második felében el volt terjedve egy, a latintól különböző írás, melyet – tekintve, hogy a székelly okleveles emlékek még a XV. században is meglehetősen gyérek – körülbelül csak a reformáció korában, a XVI. század derekán szorított ki a latin írás; 2. ez az írás, bár Telegdi 32 betűt sorol is fel, meglehetősen primitív volt, mert »kevés jel is sokat fejezett ki«, azaz egy-egy jel nemcsak bizonyos betűt jelölt, hanem szótagot is”.¹⁹⁸

¹⁹⁸ NAGY Géza, *A székelly-írás*, Budapesti Hírlap, 1890.06.06., 1–3, 1.

Nagy Géza tagadta viszont, hogy a székelyek jelei ne lettek volna többek a pásztorok, tutajosok számadójegyeinél. Azzal érvelt, hogy a krónikások nem emeltek volna ki egy olyan rovásfajtat, amelyik általános ismert és elterjedt volt, amit azzal igazolt, hogy a számadórovásokat a Dunántúlon még a maga korában is használták. Nagy a jelek kölcsönzésével magyarázta, hogy egyes székely betűk a románok körében is használatban vannak. Ám – a román *revas* szó magyar eredetére hivatkozva – Nagy szerint ez éppen fordítva van, mint egykor Kézai állította. A székely rovással váltott üzenetek Oláh Miklós által leírt szokása miatt Nagy szerint felvetődik a kérdés: „a tulajdonképpeni magyarországi rovás is nem egy – primitív ugyan, de későbbi használatához képest mégis fejlettebb írásnak, az ősmagyar írásnak a maradványa-e”? A lehetőség további igazolása végett a régész nem mulasztotta el felhívni a figyelmet arra, hogy az írással kapcsolatos magyar kifejezések nem latin, germán, bizánci vagy szláv, hanem török eredetűek, vagyis a magyarság az írással is „még kelet-európai korában, a törökség befolyása alatt” ismerkedett meg. Úgy látta, a székelyek ezt az ősmagyar írást őrizték meg, éppen úgy, mint sajátos politikai szervezetüket, ami a magyarság körében a XI. század végére teljesen felbomlott törzsi jelleget tükröz. A régész az *ír-* és a *betű-* szavunkat „egy a közép-volgamenti csuvas-nyelvvel közelebbi rokonságban levő török dialektusból” eredeztette. Ebből Nagy azt is kiolvasni vélte, hogy „a magyarság a volgai bolgároktól tanulta el az írást”. A Csíkszentmihályi Felirattól hiányzó *e* graféma és a Telegdi-féle ábécé *eb*, *ecz* betűnevei (amiket Nagy egész egyszerűen félreértett) arra vezették, hogy a jelek nemcsak betűket, hanem szótagokat is jelöltek. Inkább talált követőkre (leginkább Sebestyén Gyula személyében) az az elképzelése, miszerint – ahogy a csíkszentmihályi jelekből is kitetszik – a székely betűk „jellegét a rovás, nem pedig az írás technikája szabta meg”.¹⁹⁹

Nagy Gézának későbbi dolgozatára – s ezzel együtt a székely írás kutatásának történetére – nézvést a legjelentősebb a Jenyiszej-menti feliratokkal kapcsolatban megfogalmazott felvetése. Minthogy ekkor a jelek hangértékei, s így a feliratok szövege ismeretlen volt, Nagy az emlékekkel kapcsolatban csak a legfrissebb régészeti szakirodalomról adhatott számot. A szerző Johan Reinhold Aspelin (1842–1915) finn régész *Types de peuples de l'ancienne Asie centrale. Souvenir de l'Énisséi* (Helsingfors, 1890) című könyvére hivatkozott, amelyben a feliratokat kiadta és keletkezésüket a IX. századdal bezárólag datálta.²⁰⁰ Az „orhoni ujjur feliratokkal” való hasonlóságok alapján Nagy a jenyiszeji szövegekben az „ős-ujgur kultúra” emlékeit ismerte fel. Nyelvtörténeti, történelmi és néprajzi megfontolás pedig arra vezették, hogy „a székely írást a jeniszei föliatokhoz, illetőleg az ős-ujgur íráshoz” fűzze. A székely ábécé „görög eredet felé mutató” jelei ezzel

¹⁹⁹ Uo., 2.

²⁰⁰ Johan Reinhold ASPELIN, *Types de peuples de l'ancienne Asie centrale. Souvenir de l'Énisséi dédié à la Société impériale d'archéologie de Moscou*, Helsingfors, Société de Littérature Finnoise, 1890.

az eredeztetéssel Nagy szerint nincsenek ellentmondásban. Elképzelhetőnek tartotta, hogy „ujgur írásjegyek a Volga és a Don vidékén a pontusi görögök hatása alatt új jegyekkel bővültek”. Nagy azt sem zárta ki, hogy a görögök hatására váltak pontosabbá a jelek hangértékei. Mivel azonban a jenyiszeji feliratok szövege ismeretlen volt és így nyelvükre is csak következtetni lehetett, Nagy az eszmefuttatást inkább iránymutató tapogatózásként adta elő. Érdeemes hosszabban idéznünk: „Kétséget sem szenved, hogy a székely írás és a szibériai fölíratok összefüggéséről, ugyszintén a görög befolyás lényegéről is sokkal világosabb képet nyernénk, ha a szibériai fölíratok meg volnának fejtve s ismernénk annak a népnek a nyelvét, melytől származnak. Ezt azonban ma még nélkülözni vagyunk kénytelenek s be kell érniünk olyan adatokkal, a melyek csak közvetve nyújtanak némi fölvilágosítást. De ha a kérdések mostani állásában a nyomozások inkább csak tapogatózásoknak tekinthetők is, úgy gondolom, hogy azon adatok az irányt mégis megjelölik, melyen a további kutatásoknak haladniuk kell. Mert egy dolog bizonyos: a székely írás nem hamisítás; az egy régi kulturális emlék, mely ránk nézve annál becsebb, mert az a nép, mely használta, hozzánk tartozik s külön írásában az ősmagyar műveltségnek egy vonását őrizte meg az utókor számára.”²⁰¹

Nagy Gézát Thomsen megfektése arra sarkallta, hogy korábbi elképzelését az új eredményekkel összevesse. A munkát nem is halogatta sokáig: az Ethnographiában közölt tanulmánya 1895-ben, vagyis a dán turkológus két könyvének megjelenése közt került ki a nyomdából. A jelek összehasonlítását Nagy alakjuk és immár hangértékük figyelembevételével végezte el. Két alapvető csoportot különített el, az egyikben a „hasonló vagy legalább összevethető” jelek voltak, a másikban azok „amelyek közt nem lehet találni kapcsolatot”.²⁰² Adódtak tehát nehézségek, amelyekre Nagynak magyarázatot kellett találnia: „a körülmény, hogy a székely írásból csupán két nagyon kései emlék maradt fenn, megnehezíti a latin írás hatása alatt megromlott s mindinkább elmosódott ősi írásrendszer fölismerését”. Kapaszkodó pedig – mint arra korábban rávilágított – több is akad, ilyenek a Nagy szerint a Telegdinél található, szótagírásra emlékeztető *eb, ecz* összetételek.²⁰³ A nyelvtörténeti spekuláció mai ismereteinkkel sokszor nem egyezik, mint a [j] fonéma esetében, mikor az írás eredetisége melletti nyomós érvként mutatta be, hogy „jegye nem a latin írás módjára a g, hanem a magyar hangfejlődés törvényei szerint a d jegyéből alakult”. Minthogy a székely betűk egy része olyan hangot jelöl, amely a türk írásból hiányzik, azok jelölését – korábbi elgondolásához hűen – a görög ábécéből származtatta, így többek közt a *h, a, e, f* és *l* jelek esetében. Korábbi sejtését tehát kiegészítette, és a jelek átvételének okaként a türk hangzókészlet hiányosságait jelölte meg. Cáfolatlanul maradt feltételezésein felbuzdulva, Nagy

²⁰¹ NAGY, A székely-írás, i. m., 3.

²⁰² NAGY Géza, A székely írás eredete, Ethnographia, 6(1895)/4, 269–276, 273–274.

²⁰³ Uo., 274–275.

Géza a Nagyszentmiklósi Felirattal és a germán rúnákkal való összefüggés lehetőségét sejtette zárta tanulmányát.²⁰⁴

1.7. A második vizsgálóbizottság

A székely írás tudományos megítélése a századelőn nem volt egységes. Két, a századforduló előtti negyedszázadban megfogalmazott, egymással gyökeresen ellentétes elképzelés polarizálódott. Az országos botrány miatt megindult akadémiai vizsgálatokkal Nagy Géza felvetése nyert tágabb teret. A régész nézetei Sebestyén Gyula személyében követőre találtak. A néprajztudós szerepe az első, akadémiai vizsgálóbizottságot követően vált még inkább meghatározóvá. Sebestyén a „Karacsay-kódex” ügye után újfent megbízást kapott a Magyar Nemzeti Múzeumtól: tanulmányozza betűrovást történeti és néprajzi szempontból.

Ő is felvette hát a kapcsolatot Tar Mihállyal, hogy többet megtudjon tőle az írásmutatványairól. Amikor egynémely jel furcsaságaival kapcsolatban kérdezgette, az elmondta, hogy ezeket a jeleket ő a Királlyal való érintkezés (vagyis Király levelei és képei) előtt máshogy rőtta. Az egyes jelek hasonlóságát firtatván a (csak másolatokból ismert) 1501-es Csíkszentmiklósi Felirat jeleivel, Tar váratlanul két könyvre: a Történelmi Könyvtár harmincadik, Toldy László (1846–1919) kiadta füzetére²⁰⁵ és Fischer Károly Antal könyvére hivatkozott.²⁰⁶ Sebestyén kiderítette, hogy Tar az apjától valószínűleg számrovást láthatott, ám azt sem tanulta el tőle teljesen. A székely írásról való tudását egészében irodalmi forrásokból merítette, írásának sajátosságai megegyeznek a Toldy szerkesztette füzetcske könnyen felismerhető sajátosságaival (felcserélte a *b* és *h* jeleit, az *f* és *m* jegyek szárait megkettőzte, sajátossága még a *v* jegy oldalsó toldaléka, a hibás *gy*, *i*, *ly*, *ö*, *ty*, valamint a *d* és *ny* jegyek alakja).²⁰⁷ Mindezekről beszámolt a Magyar Nemzeti Múzeumban (1902. december 13.) és a Magyar Néprajzi Társaság ülésén (1903. január 21.). Közben Szily Kálmán is vizsgálata végére ért, eredményeinek bírálatára a Magyar Tudományos Akadémiai nyelvészeti osztálya bizottságot állított ki Szilády Áron (1837–1922) irodalmár-orientalista, Katona Lajos (1862–1910) néprajztudós, Szilasi Móric (1857–1905) nyelvész, Herman Ottó (1835–1914) természettudós, valamint ifj. Szinnyei József és Fadrusz János részvételével. A bizottság megerősítette az előzetes eredményeket, semmilyen nyomát sem találván annak, hogy a székely írás az irodalmi forrásoktól függetlenül, népi közvetítéssel megmaradt volna.²⁰⁸ Fadrusz csalódottságában kísérletet tett arra,

²⁰⁴ *Uo.*, 275–276.

²⁰⁵ TOLDY László, *A régi magyarok műveltségének története*, Bp., 1877 (Történelmi Könyvtár, 30).

²⁰⁶ SEBESTYÉN, *Rovás...*, i. m., 318.

²⁰⁷ *Uo.*, 320.

²⁰⁸ *Uo.*, 323.

hogy az írás ősiségét a korai etruszk és görög írásjelekkel való hasonlóságokat keresve bizonyítsa. Sebestyén erről – talán a művész iránt érzett tiszteletéből fakadóan – megértéssel nyilatkozott, 1909-es könyvében „a székely betűrovást” maga is a „phöníciai eredetű Középtenger-melléki íráscsoportba” sorolta. Ez az eredeztetés nem keltett nagy feltűnést azután, hogy a század elején nemcsak a székely írás, de a germán rúnairás, a *fupark* eredetével kapcsolatosan is indulatos és terjedelmes vita tematizálta a szakági tudományt, amíg a norvég Carl Marstrander (1883–1965) nyelvész és írástörténész 1928-ban kiadott dolgozatával a „rúnákat az etruszk írás alpesi [északi – T. T.] változatából vezeti le”, amit Magnus Hammarström (1893–1941), az etruszk írás neves szakértője²⁰⁹ elfogadott és pontosított.²¹⁰ Hans Jensen (1884–1973) jelentős „írástörténeti munkájában”²¹¹ mellettük foglal állást”.²¹²

De az írásrendszer eredetére vonatkozó rövid megjegyzés, mint a korábbiakból már tudhatjuk, nem jelentette Sebestyén Gyula kutatásainak végét. Munkájának folytatása pedig a székely-magyar rovásírás kutatásának legvirágzóbb szakaszát nyitotta meg.

²⁰⁹ Magnus HAMMARSTRÖM, *Eine Beiträge zur Geschichte des etruskischen, lateinischen und griechischen Alphabets*, Acta Societatis Scientiarum Fennicae, 49(1920)/2, Helsinki.

²¹⁰ Uő., *Om runskriftens härkomst*, Helsingford, 1929 (Studier i nordisk filologi).

²¹¹ Hans JENSEN, *Die Schrift in Vergangenheit und Gegenwart*, Berlin, Deutscher Verlag der Wissenschaften, 1958 [1935¹].

²¹² KÉKI Béla, *Az írás története. A kezdetektől a nyomdabetűig*, Bp., Vince, 2000, 91.; Ld. továbbá: DIRINGER, i. m., I, 398–410, itt: 402–404.; Albertine GAUR, *The History of Writing*, London, British Library, 1984, 127–128.

2. Sebestyén Gyula munkássága

2.1. „Rovás és rovásírás”

Sebestyén *Rovás és rovásírás* című könyvét 1909-ben, az *Ethnographia* hasábjain napvilágot látott közleményeiből²¹³ szerkesztették egybe. Sebestyén a rovások jelrendszereit illusztrációkban gazdagon, a néprajzkutató széles érdeklődésével mutatta be. Nem csupán a betűrovásokkal foglalkozott, hanem részletesen tárgyalta a rovások különböző fajtáit. Amint azt Vilhelm Thomsen koppenhágai egyetemi tanárnak, az MTA külső tagjának címzett ajánlásában Sebestyén maga is írja, e könyvben közreadott kutatása „a rovásírással együtt felölel mindent, a mi nálunk a rováson szerepelt, tehát a betűrovással rokon számrovás és tulajdonjegy történetét és néprajzát is”. Dolgát nem tette könnyebbé, hogy monográfiájához „útmutató előmunkálatokat” nem talált „a haladottabb külföldi irodalmakban sem”.²¹⁴ Bevallása szerint Sebestyént évekig tartó kutatásaira Fadrusz emlékműve és a hozzá kapcsolódó botrányos történet ösztönözte.

Könyve első részében kora általános írástörténeti ismereteit foglalta össze. A sumer-babilóniai ékírástól, az egyiptomi hieroglifákon és föníciai íráson át annak a Földközi-tenger partjainál kialakult számos változatával és leszármazásával ismertette. Sebestyén elemezte ezen írásrendszerek átvételének nyelvtörténeti és technikai kapcsolódásait, a feliratok másolásának epigráfiai következményeit és a betű-, tulajdonjegy- és számrovás történeti összefüggéseit.

A számrovásokat Sebestyén több szempontból is részletesen vizsgálta. A magyar történelem korszakai szerint bontva (a középkortól egészen az XIX. század végéig használatban levő adórovásokig és számsorokig), valamint a különböző mesterségek sajátosságai, fennmaradt emlékei szerint. A tulajdonjegyekkel hasonló igényességgel járt el, bemutatta a címereket, az állatok billogjait, a kőfaragó- és ácsjegyeket és egyéb mesterjegyeket.

Számunkra itt a *Rovás és rovásírás* legértékesebb részét a betűrovást tárgyaló fejezet képezi. Sebestyén előbb az európai írástörténet fontosabb állomásait írta le és az íróeszközök változásait. Aztán a századforduló germán rúnairás körüli élenk vitáit, valamint a föníciai és ázsiai írásokat tárgyalta, illetve a jenyiszeji és orhoni török írás megfejtését. Ezeket követően tért a székely írás emlékeire.

Az 1909-es és 1915-ös könyvének anyaga között jelentős eltérés mutatkozik. Nem volt ismeretes sem Sebestyén, sem a tudomány hazai képviselői előtt a Konsztantinápolyi Felirat, a Bolognai Rovásemlék, így ezek a kötetnek sem lehettek ré-

²¹³ SEBESTYÉN Gyula, *Rovás és rovásírás*, *Ethnographia*, 14(1903), 1–29, 81–125, 161–189, 273–287, 313–340; *Ethnographia*, 15(1904), 241–255, 289–311, 337–422; *Ethnographia*, 17(1906), 265–284, 343–355.

²¹⁴ SEBESTYÉN, *Rovás...*, i. m., IV.

szei. Tárgyalta viszont a xvi. század két, másolatban megmaradt jelentős emléké: a Csíkszentmihályi Feliratot és Telegdi János²¹⁵ *Rudimentáját*.

A Csíkszentmihályi Felirat eredeti formájában nem maradt fenn, az a „xviii. század második felében a templom restaurálása közben elpusztult”. Sebestyén láb-jegyzetben Benkő Károlyt idézi. Benkő Károly szerint a templom kibővítését és falainak átépítését 1777-ben és 1784-ben kiviteleztek.²¹⁶ Mindkét forrásunk ennél korábban keletkezett: a marosvásárhelyi Teleki könyvtár 1503b jelzetű kézírata²¹⁷ és Dezsericzky Ince nyitrai piarista pap metszete,²¹⁸ amelyet *De iniciis ac maioribus Hungarorum commentaria* című, öt kötetes történeti munkája (1748–60) második kötetében (1753)²¹⁹ tett közzé.²²⁰

Bár a piarista rend (Ordo Scholarum Piarum, alapítva: 1597, jóváhagyva: 1617) nem sokkal közép-európai megtelepedése (1631) után, még az alapító Kalazanci Szt. József (1557–1648) életében, 1642-ben házat alapított a szepeességi Podolinban, minthogy az akkor elzálogosítva, lengyel ellenőrzés alatt volt,²²¹ magyar fennhatóságú területen ténylegesen csak 1666-ban, Privigye városában alapítottak iskolát. A kegyes atyák Lengyelország felől érkeztek. Első magyarországi házaik (Privigye, Breznóbánya, Kőszeg, Pozsonyszentgyörgy) egészen 1695-ig a lengyel rendtartományhoz tartoztak, míg 1695–1721 között a német rendtartományhoz, sokáig önálló provinciát nem alkottak. A magyar országgyűlés 1715-ben honosította a 12 magyarországi rendházat.²²² Mészáros István katolikus iskola-történeti monográfiájában ezzel az 1715-ös évszámmal szemben önállóságukat 1721-re datálja.²²³ Az mindenesetre biztos, hogy – amint Sárközy Péter fogalmaz – Dezsericzky Incét „az önálló rendtartománnyal rendelkező magyar piaristák épp azért küldték 1740-ben (Faludival egy időben) Rómába, hogy a Collegio Nazarenó vezetőségi tanácsában méltó szinten képviselje a piaristák által felélesztett magyar kultúrát”.²²⁴ Ennyivel azonban Dezsericzky nem elégedett meg. Római tartózkodása alatt „igen gazdag könyvtári kutatásokat folytatott, és ezek magyar

²¹⁵ A *Rudimenta* szerzőjének neve több formában is megjelenik, egyaránt találkozhattunk vele Telegdi, Thelegdi és Telegdy alakban is. A giesseni másolat a szerző nevét „Ioannis Thelegdi” formában őrzi, de ettől függetlenül Sebestyén maga sem használja a nevet következetesen.

²¹⁶ BENKŐ Károly, *Csik. Gyergyó és Kászon. Leírások. Két t.i. általános [!] és részletes osztályokban*, Kolozsvár, Stein János, 1853, 69–70.

²¹⁷ Teleki Könyvtár, Tq 1503b Ms. 49.

²¹⁸ Faksimile: SEBESTYÉN, A magyar..., i. m., x. melléklet.

²¹⁹ DESERICIUS, *De initiis...*, i. m., 154–155.

²²⁰ SEBESTYÉN, *Rovás...*, i. m., 191.

²²¹ TÖRÖK József, *A katolikus egyház és liturgia Magyarországon*, Bp., Mundus, 2000, 128.

²²² Uo., 129. A piarista rend és a magyar rendtartomány történetéről ld. továbbá: BALANYI György, BÍRÓ Imre, BÍRÓ Vencel, TOMEK Vince, *A magyar piarista rendtartomány története*, Bp., Magyar Kegyeztanítórend, 1943.; BORIÁN Tibor, KOLTAI András, LEGEZA László, *Piaristák*, Bp., Mikes, 2007.; KOLTAI András, *Bevezetés a piarista rend magyarországi történetének forrásaiba és irodalmába*, Bp., Piarista Tartományfőnökség, 2007 (Magyarország piarista múltjából, 1).

²²³ MÉSZÁROS István, *A katolikus iskola ezeréves története Magyarországon*, Bp., Szent István Társulat, 2000.

²²⁴ SÁRKÖZY Péter, *Et in Arcadia ego (Magyarok és a xviii. századi Itália)*, ItK, 83(1987)/1–3, 247.

történelemre vonatkozó eredményeit” közölte a *De iniciis ac maioribus Hungarorum* köteteiben.²²⁵ Legjelentősebb ezek közül a Julianus barát keleti útját leíró *Riccardus-jelentés*,²²⁶ amit Dezsericzky nemcsak megtalált,²²⁷ de az évszázadokig lappangó emléket – más egyebekkel – közzé is tette.²²⁸ A piaristák magyar történelem iránti érdeklődése persze nem korlátozódott egyetlen tanárra, a korszerű piarista iskolák „a matematika mellett a magyar történelem és a magyar nyelv oktatására is” gondot fordítottak.²²⁹

Ilyen légkörben volt lehetséges, hogy Dezsericzkyhez a Csíkszentmihályi Felirat másolata eljuthasson. Azt ugyanis nem maga készítette, hanem Horváth Benedek piarista rendtársától kapta, aki gróf Batthyány nádor fiainak nevelőjeként működött Bécsben. A másolatot a tanárhoz Bécsbe Szilágyi Sámuel erdélyi királyi táblai ülnök küldte el 1749-ben.²³⁰ Horváth a másolatot Osvald Farkasnak, a nádor titkárának 1750-ben mutatta meg, ekkor közölte Dezsericzkyvel is.²³¹

Sebestyén 1915-ös monográfiája, *A magyar rovásírás hiteles emlékei* valamivel bővebben mutatta be a másolat útját Dezsericzkyhez. Egy elejtett megjegyzésben maga is felhívta a figyelmet a székely Horváth Benedek indíttatására, hogy adalékkal szolgáljon tudós rendtársa számára. Tudta, hogy a másolatot „készülő nagy történelmi művében igen előnyösen értékesítheti”.²³² Sebestyén ugyanott további értékes kiegészítéssel szolgált. Nem Horváth Benedek volt ugyanis az egyetlen bécsi szolgálatot teljesítő székely, a városban tartózkodott ugyanis gróf gyalakutai Lázár János (1703–1772), az erdélyi országgyűlés követe. Az ő iratai között egy 1738-as házkutatás alkalmával „több írásokat kaptak, azok közt olyanokat, melyek

²²⁵ *Uo.*, 247–248.

²²⁶ A *Riccardus-jelentés* fennmaradt kéziratáról ld. BENDEFY László, *Julianus útleírásainak kézirati példányai*, LevéltK, 13(1935)/ 1–4, 298–301.; Szövegkiadás és fakszimile: Uő., *Fr. Julianus utazásának kéziratok kútjai. Fontes authentici itineris (1235–1238) fr. Juliani illustrantes*, Bp., 1937 (Archivum Europae Centro-Orientalis, 3(1937)/1–3.). Magyar fordítása: GYÖRFFY György, *Napkelet felfedezése. Julianus, Plano Carpini és Rubruk útijelentése*, Bp., Gondolat, 1965 (Nemzeti könyvtár); Uő., *Julianus barát és napkelet felfedezése*, Bp., Szépirodalmi, 1986 (Magyar Ritkaságok). Részletes bibliográfia és elemzés: BENDEFY László, *A ismeretlen Juliánusz. A legelső magyar Ázsiakutató életrajza és kritikai méltatása*, Bp., Stephaneum Nyomda R. T., 1936. (Hasonmás kiadása: *Ua.*, Bp., Szentendre, Paulus Hungarus, Kairoz, 2001.)

²²⁷ A jezsuita Cseles Márton (1641–1709) már kereken ötven esztendővel Dezsericzkyt megelőzve, 1695-ben rábukkant a *Riccardus-jelentésre* és a kézitről másolatot is készített. Bár másolatait több rendtársa biztosan ismerte, a felfedezés nem került be a köztudatba. A *Riccardus-jelentés* Dezsericzky Incének köszönhetően vált ismertté. Vö. VÁSÁRY István, *A jezsuita Cseles Márton és a Julianus-jelentés (A Magna Hungari- és a Jugria-kérdés történetéhez)* = *Középkori kútjaink kritikus kérdései*, szerk. HORVÁTH János, SZÉKELY György, Bp., Akadémiai, 1974 (Memoria Saeculorum Hungariae), 261–275.; VÁSÁRY, *Magyar őshazák...*, i. m., 19–36.

²²⁸ Dezsericzky Ince életéről és munkásságáról ld. JUHÁSZ Vince, *Desericzky Ince élete és művei*, Bp., 1915 (Művelődéstörténeti értekezések, 69.); SZÖRÉNYI László, *Hunok és nem csak jezsuiták. A magyar őstörténetírás hőskorából = Magyar őstörténet – tudomány és hagyományörzés*, szerk. SZENTPÉTERI J., SUDÁR B., Bp., MTA BTK, 2014, 343–347.

²²⁹ TÖRÖK, i. m., 131.

²³⁰ Szilágyi Sámuel másolata fényképhasonmáson megtalálható az MTA KIK Kézirattárában, jelzete: Ms 4821/80.

²³¹ SEBESTYÉN, *Rovás...*, i. m., 191.

²³² Uő., *A magyar...*, i. m., 58.

valami scytha alphabetum jegyeivel készültek s nagyatyjáról, vagy atyjáról maradtak rá, azonban foglalatjokra nézve merőben ártatlanok voltak”.²³³ Arról, hogy a két székel között volt-e bármilyen kapcsolat, Sebestyén e helyütt sem beszélt.

Dezsericzky a Csíkszentmihályi Felirat megfejtését nem közölte. Pedig két ábécét is ismert: Bél Mátyás nyomtatványának ábécéjét, valamint a George Hickes angol nyelvész által az *Antiquae litteraturae septentrionalis* című munkájának második könyvében (Oxford, 1703) közölt ábécét. Utóbbi a székel írás első ismert, nyomtatásban megjelent jelsora.²³⁴

A külföldi irodalomban a székel írás Otrókoci Főris Ferencnek köszönhetően már részben ismert volt. Ám csak részben: Otrókoci Főris nem közölt teljes jelsort. Ezzel szemben Hickes az írásrendszer teljes ábécéjét kiadta, még hozzá nyomtatásban elsőként. Hickes állítása szerint forrása egy kézirat, amelyet 1678-ban, „egy Harsányi János nevű magyar” jegyzett le.²³⁵ Telegdi János *Rudimentájával* kapcsolatban elterjedt a vélekedés, hogy ki is nyomtathatták. Sebestyén 1903-ban cáfolta, hogy ez megtörtént volna, minthogy komoly kísérlete ellenére a nagy európai közgyűjteményeknél az állítólagos nyomtatvány felkutatásával kudarcot vallott.²³⁶ Egy majd három évtizeddel később előkerült (a többit megelőzően, 1667-ben Fogarason készült) másolat ugyanakkor Telegdi írása kapcsán „opusculum”-ról beszél, ez alapján Jakubovich Emil reményét fejezte ki, hogy valamilyen „nagyobb nyomtatványhoz kötve vagy convolutumban rejtőzködve” lappang.²³⁷

A nyomtatott közlést akadályozhatta a jelkészlet kivésésének magas költsége. Végső soron Hickes oxfordi nyomtatványában sem mozgóbetűs lenyomat készült, hanem ábraként, rézmetszeten adták közre az ábécét. A székel ábécé kiadásával kapcsolatban Sebestyén Hickes latin nyelvű, Adam Ottley (1653–1723) angol lelkésznek címzett bevezetőjét idézte, és közölte annak magyar fordítását is: „Nyelv-tani munkámban különféle ABCzékbe osztva bemutattam a gót betűket, vagyis az ősi rúnákat, melyeket a régi scano gótok [Scano-Gothi] használtak. Néhány tudós megkért, hogy csatolnám hozzájuk a régi hunnok 34 ősi betűjét [antiqua priscorum Hunnorum 34 elementa] is, melyeket a keletiek szokása szerint balra [ad sinistram in scribendo more orientalium] irtuk. Megfelelve a kérelmezők kívánságának, elkészítettem a melléklet VII. száma alatt közölt eme betűket a magyar Harsányi János 25 esztendővel ezelőtt készített vázlata szerint. Ha a metszet neked, Ottley, esetleg örömdre, vagy segítségedre válhat, akkor e szolgálatért

²³³ Uo.; Gróf VII. Lázár Jánosról és a Lázár-családról bővebb szakirodalom található Sebestyén láb-jegyzetében. A házkutatással kapcsolatban Zsupos Zoltán vizsgálódott, ld. a 15.3. fejezetben.

²³⁴ Georgius HICKESIUS, *Antiquae litteraturae Septentrionalis Libri Duo. Institutiones grammaticae Anglo-Saxonicae, et Moeso-Gothicae*, Oxonia, 1703, Praef. Pag. VIII.

²³⁵ SEBESTYÉN, *Rovás...*, i. m., 194.

²³⁶ Uő., *Telegdi János 1598-iki Rudimentájának hamburgi és marosvásárhelyi kéziratja*, Magyar Könyvszemle, 11(1903)/3, 253–257.

²³⁷ JAKUBOVICH Emil, *A székel-derzsi rovásírásos téglák*, MNy, 28(1932)/9–10, 264–274, 272–274.

ne nekem mondj köszönetet, hanem művem kiváló pártfogójának, Mill Jánosnak [John Mill (1645–1707) – T. T.], az oxfordi St. Edmund Hall fejének, az egyházi és világi tudományok kitűnő ismerőjének, kinek e betűk elnyeréséért hálás köszönettel tartozom.”²³⁸

Visszatérve a Csíkszentmihályi Felirat másolataihoz tehát megállapíthatjuk, annak ellenére, hogy Hickes és Bél ábécéjéhez is hozzáférhetett, sőt, utóbbit maga közölte is, Dezsericzky nem adott olvasatot könyvében.²³⁹ Bél jeltáblázata ezek szerint elégtelennek tűnhetett, mivel „a jegyek összerovására nem nyújtott felvilágosítást s a felirat néhány jegye is egészen eltérő volt” a másolat pontatlansága miatt.²⁴⁰ A Horváth Benedeknél lévő másolatról szerencsére nem Dezsericzkyé az egyetlen másolat, közvetve akad további. A század vége felé Simonchicz Ince piarista tanár révén jutott Révai Miklóshoz egy másolat (1793. március 17-i levelében küldte el Révainak).²⁴¹ Ez sem közvetlenül Horváth szövegéről készült, Simonchicz a Horváth Benedekét lemásoló Hájos István Gáspár piarista közvetítésével jutott hozzá, saját szemével Horváth másolatát nem látta. Dezsericzky közlésének két hibáját (átírva: *csázegy*, *Akános*) helyesen közölte (átírva: *százegy*, *János*). De ez a változat sem tökéletes, Sebestyén Gyula szerint „jellemző, hogy Simonchicz másolatában szintén eltorzult három betű”.²⁴²

A Csíkszentmihályi Feliratnak van azonban egy, Sebestyén szerint a Szilágyi–Dezsericzky-ágtól teljesen független leszármazási ága. Ez a marosvásárhelyi Teleki Könyvtár (amint később kiderült, nem is egyedüli) változata. A Tq 1503b Ms. 49. jelzet alatti negyedréti „kéziratban tulajdonképpen két felirat szerepel”.²⁴³ Csak jóval később, Németh Gyulának köszönhetően, Szilágyi autográf másolatának megkerültével tisztázódott, hogy a marosvásárhelyi másolatok is Szilágyi lejegyzésére vezethetők vissza, valamint, hogy a székely feliratot Szilágyi (a Kunics Ferenc (1697–1763) jezsuita által 1731-ban említett²⁴⁴) csíkszentmihályi templomban találta.²⁴⁵

Filológiai problémák a marosvásárhelyi forrásban is akadnak. A címben a város neve nem Csíkszentmihály, hanem Csíkszentmárton: „*Inscriptio Oratorii oppidi Siculie CsikSztMartoniensis*”. A lejegyzés dátumaként 1751. május 26. van feltüntetve. Sebestyén a tévedésnek nem tulajdonított nagy jelentőséget.²⁴⁶ A *magyar rovásírás hiteles emlékeiben* a téves feliratot ugyanakkor nem a székely betűs felirat lejegyzőjének, hanem a kéziratlap másolójának róttá fel. Itt a felirat utáni

²³⁸ SEBESTYÉN, *A magyar...*, i. m., 7.

²³⁹ Uő., *Rovás...*, i. m., 194.

²⁴⁰ Uő., *A magyar...*, i. m., 58.

²⁴¹ Uo.; Faksimile: Uo., 59.

²⁴² Uo.

²⁴³ Uő., *Rovás...*, i. m., 191.

²⁴⁴ FRANCISCUS KUNICS, *Dacia Siculica brevi compendio*, Claudiopolis, S. T. Weichenberg, 1731, 51.

²⁴⁵ NÉMETH Gyula, *A csíkszentmihályi felirat*, Kőrösi Csoma-Archívum, 2(1926–32), 434–436.

²⁴⁶ SEBESTYÉN, *Rovás...*, i. m., 192.; Uő., *A magyar...*, i. m., 60.

megjegyzéseket is feltüntette, amik kiigazítják a cím téves helyjelölését. A megjegyzések máskülönb is figyelemre méltók.²⁴⁷

Az eredeti lejegyzést valószínűleg olyan személy készítette, aki a székely írást nem olvasta, a „régbbi másolat merev vonalai” szerint „a szöveget nem értő másoló az eredetihez szolgai hűséggel alkalmazkodott”. Ami különösen a második sor végi jelek (a hely szűkének betudható) feltorlódásában mutatkozik meg, ennek következménye lehet a szóelválasztó pontok mellőzése és némely szavak külső jeleinek szabálytalan összerovása. Az újabb változat másolója az írásrendszert ismerte, és értette a szöveget is. Az eredeti kétsoros tagolást megbontotta, „a betűket kényelmesen szétválasztotta”, az első változat tévedését a második sor elején helyesen közölte, *ak* helyett *j* szerepel. Sőt, további 9 írásjegyet is lejegyzett, amiből arra következtethetünk, hogy a felirat eredetileg hosszabb lehet, de a „másolás idején a harmadik sor betűi már nagyon el voltak mosódva”.²⁴⁸ Sebestyén a két leszármazási ág (a marosvásárhelyi másolat és a Szilágyi–Dezsericzky-féle ág) összehasonlításával a *Rovás és rovásírás* lapjain foglalkozott először, későbbi könyvében is ennek eredményeit hozta bővebb formában, néhány további lejegyzést fűzve csupán a forráshoz. Második könyvében az emlék mindemellett mégis sajátos helyet foglal el, a Csíkszentmihályi Feliratot tartotta ugyanis a legkorábbi olyan emlékeknek, „melynek eredetije elveszett s ennek hiányában a hitele is bizonyításra szorult”.²⁴⁹ Mielőtt hitelességét bizonyítaná, vagyis a két, egymástól függetlenül és különböző időpontokban keletkezett másolatot elemezné,²⁵⁰ bemutatott néhány ezeknél későbbi, megtevesztésre szánt utánpótlást.

Igen érdekes az eredeti felirat rekonstruálására tett kísérlete. Megindító tisztelettel beszélt a fennmaradt másolatok összehasonlítása kapcsán Nagy Géza régész személyéről és munkájáról. Dicsérte a szerzőt és „izzó magyar lelkének geniális” csapongását munkájában „eszméletű hatásúnak” vallotta. Nagy előtanulmányai könnyen inspirálhatták, hiszen már az ótörök írás teljes megfejtése előtt, Thomsen első, az orhoni és jenyiszeji feliratok leírását és részleges megfejtéseket közlő tanulmányát²⁵¹ megelőzően értekezett a két írásrendszer hasonlóságairól.²⁵² Mikor a jelek „hangtani értéke 1894-ben kiderült, nyomban megírta *A székely írás eredete*²⁵³ című kitűnő tanulmányát, a melyben rámutatott arra, hogy az egymással azonos, vagy egymáshoz hasonló ó-török és székely írásjegyek hangtani értéke is ugyanaz, vagy legalábbis ugyanabba a hangcsoportba tartozó”.²⁵⁴

²⁴⁷ Uo., 60–61.

²⁴⁸ Uő., *Rovás...*, i. m., 193.

²⁴⁹ Uő., *A magyar...*, i. m., 66.

²⁵⁰ Uo., 67.

²⁵¹ Vilhelm THOMSEN, *Déchiffrement des inscriptions de l'Orchon et de l'Énisséi*, Bulletin de l'Académie Royale des Sciences et des Lettres de Danemark Koppenhaga, 1893, 285–299.

²⁵² NAGY, *A székely-írás*, i. m.; jegyzetelte: SEBESTYÉN, *A magyar...*, i. m., 23, 1. j. és NAGY, *A székely írás eredete*, i. m., 271.

²⁵³ NAGY, *A székely írás eredete*, i. m., 269–276.

²⁵⁴ SEBESTYÉN, *A magyar...*, i. m., 23.

Sebestyén a Csíkszentmihályi Felirat forrásainak összehasonlítása során megállapította, hogy „a feliratba epigraphiai hiba csúszott be”, azt „két érdeklődő fél egymástól függetlenül és egybehangzó pontossággal” le is másolta. Így az „Urnak : meget : tegyegfo : gván” szövegrész bizonyossága szerint a szöveg, lemásolása-kor már hibás volt, még hozzá olyannyira, hogy „másfél százados kísérletezés árán lehetett elvégre vallomásra bírni”. Sebestyén szerint azt hamisítani nem, „csak elrontani lehetett; elrontani is csak akkor, midőn a kitöredezett, szüette régi feliratban az elavult »születésétül«, vagy »születetétül« szó értelmét a felirat felfrísítője, kifestője, restaurátora a rábízott feladat teljesítése előtt kibetűzni már nem tudta”.²⁵⁵

A marosvásárhelyi forráshoz latin megjegyzéseket is fűzött a (Sebestyén számára) ismeretlen másoló. Ezek átírását és fordítását is tartalmazza *A magyar rovásírás hiteles emlékei*. E kutatástörténeti szempontból jelentős megjegyzések magyar fordítását hosszabban is hasznos közölni, egyes fontosabb szöveghelyek latin eredetije megtalálható a lábjegyzetek közt. A pontokba szedett jegyzetek Sebestyénél:

„1. E székely betűk hitelesek és a róluk szóló hagyomány is igaz;²⁵⁶ történetíróink minden kétsége el oszlik stb. – 2. Ennek nyomán mindama betű alakja²⁵⁷ helyreállítható, a melyet a különféle írás és kéz elrontott és megváltoztatott.²⁵⁸ – 3. Belőle tanuljuk meg, hogy e betűk 1501-ben még használatban voltak.²⁵⁹ – 4. Az, hogy a felirat nagyon egyszerű és kezdetlegesen is van fogalmazva, okot, ismérvet és tanúbizonyosságot szolgáltat hitelességére.²⁶⁰ – 5. Schwartz már ezen igazság istápolására sietett a régi magyarság keresztyén vallásának kezdeteiről írott értekezésben. Timon Sámuel sem találja többé gyanúsaknak e betűket (Vö. báró Aporhoz írott első levelével). Otrokocsi F. F. sem (Vö. Orig. 7. fej. 23.). Bél reménykedése szintén teljesült. (Vö. De Literatura Hunnica, 3. rész.) – NB. Ezen székely betűk régiségéről: – 6. Ha e betűket a régi persa betűkkel egybevetjük, semmi hasonlatosságot és rokoni kapcsolatot nem mutatnak, valamint a tunguzokéval és mongolokéval sem. – 7. Az oroszokéhoz és szlávokéhoz nagyon hasonlítanak, minthogy a magyarok régebben a góthokkal, azután a szlávokkal érintkezésben voltak, együtt laktak, vagy szomszédságban éltek.²⁶¹ – Vesd össze a hasonló szibériai betűkkel, melyeket Szibériában találtak. – NB. Minden szó után elválasztás

²⁵⁵ Uo., 67.

²⁵⁶ „veras [...] Litteras Siculis, et veram traditionem”

²⁵⁷ „Characterum figurae”

²⁵⁸ „depravaverat et mutaverat”

²⁵⁹ „in usu characteres hos fuisse”

²⁶⁰ „Quod Inscriptio valde simplex et rude complectatur, argumentum, indicium, et testimonium praebet veritati.”

²⁶¹ „nationem nec cum Tanguticis aut Mungalicis” / 7. „Cum Russicis et Slavicis multam similitudinem habent: sicut cum Gothis olim, post cum Slavis Hungaris commercium fuit et cohabitatio aut vicinitas.”

végezt két egymás fölé függőlegesen elhelyezett pont van.”²⁶²

Amint Bél Mátyás kapcsán láttuk, a keleti írásokkal való összehasonlítás a XVIII. századra már hagyományokkal rendelkezett, itt a keleti jegyekkel (így a „perzsával” és mongollal, valamint a szibériai írásokkal) szemben inkább a cirill és glagolita betűk hasonlóságát emelte ki és azt a jegyzetek készítője az együtt- és egymás mellett élés történelmi távlatával magyarázta. Bár a történetírók leírásai, beszámolóí már korábban is mozgatták az érdeklődők fantáziáját és „névtelen” szerzőnk is hivatkozott ezekre, az írásrendszer régiségével kapcsolatban a szöveg 1501-es belső datálása is megerősítően hat, nem tudjuk, az írásrendszer ősiségéről mit is gondolt pontosan.

A marosvásárhelyi másolat készítője (e forrás „névtelen” másolója²⁶³) ismerte a magyar és nemzetközi szakirodalmat. Négy szerző: Otrókoci Fóris Ferenc, Bél Mátyás, Schwarz Gottfried (1707–1786) teológiaprofesszor és Timon Sámuel felvidéki jezsuita történész munkáira hivatkozott. Otrókoci Fóris és Bél kiadásai sem voltak a másolat keletkezése idején túl régiek, a két utóbbi egészen friss munkának számított.

Sebestyén könyvében a XVIII. századi tudomány szibériai írásokkal kapcsolatos ismereteit, a megjegyzések közt szereplő tongoz és mongol írásjegyek forrását Philip Johann von Strahlenberg svéd geográfus *Das Nord-und Ostliche Theil von Europa und Asia* című könyvében azonosította.²⁶⁴ Strahlenberg munkája a székelly írás vonatkozásában már korábban is a kutatók figyelmébe került. Pray György, és az ő nyomán Simonchicz Ince tagadták a Strahlenberg közölte írásokkal való rokonságot.²⁶⁵ A másolatok forrásának közelmúltbeli megismerésével arra is fény derült, ki volt az, aki jóval Nagy Géza előtt felfigyelt a jenyiszeji feliratok jeleivel való hasonlóságra. Erről azonban Sebestyénnek dolgozatai megírásakor nem volt tudomása, így a jóval későbbi felfedezés tanulságait e helyütt nem részletezzük.

A *Rovás és rovásírás* másik, a későbbi monográfiával is közös emléke Telegdi János *Rudimenta priscae Hunnorum linguae* című, másolatokban fennmaradt, latin nyelvű munkája. Sebestyén nem itt foglalkozott az emlékekkel először, 1903-ban, a Magyar Könyvszemlében is publikált a *Rudimentáról*. Miben különbözik három írása? A legkorábbi, 1903-as dolgozat már a *Rudimentával* kapcsolatos legfontosabb tudnivalókat tartalmazza, huszonegy fényképhasonmással. Sebestyén ekkor a legkorábbi, hiteles emlékeknek a Csíkszentmihályi Feliratot fogadta el. Azt, hogy a kutatók minden igyekezete ellenére akkor ezt senkinek sem sikerült időrendben

²⁶² Uo., 61.

²⁶³ Később látni fogjuk, a másoló személye és a másolatok forrása azóta tisztázódott.

²⁶⁴ Philip Johann von STRAHLENBERG, *Das Nord-und Ostliche Theil von Europa und Asia*, Stockholm, 1730, 312, 409–411, I, II, V, IX, XII. tábla, Jegyzetelte: SEBESTYÉN, *A magyar... i. m.*, 63. Strahlenberg könyvének faksimile kiadása: *Ua.*, Szeged, Universitas Szegediensis de Attila József nominata, 1975.

²⁶⁵ Innocentius SIMONCHICZ, *Dissertatio de numismatica Hungariae diplomaticae accomodata*, Viena, A. Blumauer, 1794, 112–115, itt: 114–115; SZABÓ, *A régi hún-székelly írásról* 3, i. m., 248–249.

megközelítenie, azzal magyarázta, hogy a „reformációval együtt hódító iskola a székeleyeket a latin betűkkel és a rovásírásnál sokkal könnyebben kezelhető írószerekkel gyorsan megismertette. A szűkebb körben használt s gyorsan is korhadó fapálczikái pedig nem voltak alkalmasak arra, hogy valamely rovott szöveget [...] megőrizze”.²⁶⁶ Nemcsak a székeley, de általában a magyar írásbeliséggel kapcsolatban Fügedi Erik (1916–1992) történész könyvére támaszkodhatunk, aki a magyar nemesekkel kapcsolatban fest kiábrándító képet azok xv. századi írástudományáról.²⁶⁷ A klerikusoknál valamivel jobb a helyzet. Bár az alsópapság is a plébániai iskolákban csak alacsonyabb szintű műveltséget szerzett, szemben a domonosokkal, akik a szerzetesrend szabályainak és oktatási rendszerének köszönhetően képzetebbek voltak. Esetükben ugyanis a rendi szabályzat már a fogadalomra bocsátáshoz megkövetelte „a rendi feladatok elvégéséhez [...] szükséges ismereteken túl az írástudást”, a klerikusoktól pedig tökéletes latin írást és beszédet, valamint alapos grammatikai ismereteket vártak el.²⁶⁸ Ahogy azt Erdélyi Gabriella történész megállapítja, a „városi-plébániai (és a falusi) iskolákban már a reformációt megelőzően is sok laikus tanult”,²⁶⁹ a xv. század végétől pedig „a városi identitás fontos részévé vált az iskola”.²⁷⁰ A xv. század végétől, még inkább a xvi. században a magyar nyelvű írásbeliség bővült, kialakult a világi értelmiség és a magyar nyelvű irodalom befogadóközönsége. Azt azonban, hogy a latin betűs írásbeliség kiszorított volna egy „szűkebb körben” használt írásrendszert, Sebestyén csak feltételezhetette. Annyi azonban biztos, hogy ma már ismerünk a xv. századra datálható székeley feliratokat.

Egyes xix. századi szerzők (Jerney János, Szabó Károly, Fischer Károly Antal) szerint a *Rudimenta* nyomtatásban is megjelent, Sebestyén Gyula szerint nem. Sebestyén ismertette a fennmaradt másolatokat, melyek közül az egyik a már ismert, a Csíkszentmihályi Felirat másolatát is őrző kéziratban található. A felirat másolata az 1751. május 26-i keltezésénél korábban nem keletkezhetett.²⁷¹ Sebestyén (azóta meghaladott) feltevése szerint²⁷² Bod Péter a marosvásárhelyi másolat „valamely változatát már használhatta s belőle Baranyai Decsi Jánosnak Telegdihez írott levelét egész terjedelmében ki is nyomatta”.²⁷³ A levél első kiadása

²⁶⁶ SEBESTYÉN, *Telegdi János 1598-iki...*, i. m., 253.

²⁶⁷ FÜGEDI Erik, *Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról*, Bp., Magvető, 1981, 457.

²⁶⁸ ERDÉLYI Gabriella, *Szökött szerzetesek. Erőszak és fiatalok a késő középkorban*, Bp., Libri, 2011, 66.

²⁶⁹ Uo., 71.

²⁷⁰ Uo., 72.

²⁷¹ SEBESTYÉN, *Telegdi János 1598-iki...*, i. m., 254.

²⁷² Később tárgyaljuk Ferenczi Géza egy tanulmányát, mely szerint nem Bod használta a marosvásárhelyi másolatot, hanem pont fordítva, Bod egy kiadatlan kézírata a marosvásárhelyi kézirat *Rudimentájának* forrása. Vö. FERENCZI Géza, *Bod Péter és a székeley rovásírás*, *Acta Siculica*, 2000/1, 263–270, 264–265.

²⁷³ SEBESTYÉN, *Telegdi János 1598-iki...*, i. m., 254.

Bodnak köszönhető. A *Magyar Athenas* (1766), az első magyar nyelvű életrajzi lexikon előszavában, az írásról, írásokról szóló elmélkedésébe ékelve adta közre, mint „csemeget”.

A marosvásárhelyi mellett Sebestyén Gyula bemutatta a giesseni egyetem elveszett vagy lappangó másolatát, amit először Schwarz Gottfriedtől ismerünk. Ő a giesseni egyetem könyvtárában a „Mai-féle hagyaték kézirati példányáról” készített másolatot, ami Cornides Dániel és Lugossy József (1812–1884) másolatain keresztül Ring Adorján másolatában²⁷⁴ az MTA Könyvtárának tulajdona.²⁷⁵ A *Rovás és rovásírás* további részletként jegyzi meg, hogy Schwarz másolata Dobai Székely Sámuel (1704–1779) könyvgyűjtőnek 1764-ben került birtokába, erről készült Cornides másolata, valamint hogy Lugossy kéziratát Ring Adorján mellett, szintén Toldy Ferenc megbízásából, Résző Ensel Sándor (1833–1899) is²⁷⁶ lejegyezte.²⁷⁷

A Schwarz-másolat (és a belőle származtatható másolatok) giesseni forrását Sebestyénnek nem sikerült megtalálni, sem a helyi egyetem könyvtárában, sem a párizsi Bibliothèque Nationale-ban, ahová az „összeharácsolt könyvtári anyag” került, miután a franciák a giesseni gyűjtemény számos értékét elhurcolták a XVIII. század fordulóján. A *Telegdi János 1598-iki Rudimentájának hamburgi és marosvásárhelyi kézirata* című dolgozat újdonsága a kutakodás során előbukkant hamburgi kézirat.²⁷⁸ Címlapjának jegyzete alapján Zacharias Conrad von Uffenbach (1683–1734) híres német bibliofil gyűjteménye számára készült 1714-ben: *Ex illustri cujusdam Bibliothecae Codice hanc sibi per amanuensem copiam fieri jussit. C. ab Uffenbach 1714.* Az MTA könyvtárának Schwarz „másolatára visszavezethető példánya már az első tekintetre elárulja, hogy Uffenbach szintén a giesseni példányról másoltatott”.²⁷⁹ A forrás értékét az emeli, hogy a Schwarz-ág első elemét (1714) nemcsak megelőzi, hanem az MTA birtokában levő negyedleges másolattal szemben (a kéziratlap címezése szerint) közvetlenül a giesseni példányról készült.²⁸⁰

Sebestyén Magyar Könyvszemlebeli közleménye a korábban ismeretlen forráson, az összefoglaló leíráson túl igen gazdagon közölt adatot, nemcsak az ábécét adta közre, hanem Baranyai Decsi János levelét,²⁸¹ Telegdi jól szerkesztett *De literis Hunnorum, quae vulgo literae Sicolorum vocantur* című kérdés-feleletét, amiben bemutatta a hunok, vagyis erdélyi székelyek (*Hunnorum / Sicolorum Transsylvano-*

²⁷⁴ Ring másolata az MTA KIK Kézirattárának tulajdona, jelzete: Nyelvtud. 4-r. 83. Hozzáférhető mikrofilmen, jelzete: A 3989 II.

²⁷⁵ SEBESTYÉN, *Telegdi János 1598-iki...*, i. m., 254.

²⁷⁶ Megtalálható az OSZK Kézirattárában, jelzete: Quart. Lat. 2484.

²⁷⁷ SEBESTYÉN, *Rovás...*, i. m., 202.

²⁷⁸ A kolligátumkötet megtalálható a Staat- und Universitätsbibliothek Hamburg kézirattárában, jelzete: Cod. philol. 342. E helyütt mondok hálás köszönetet a kézirattár munkatársának, Dr. Hans-Walter Stork úrnak a tájékoztatásért és szíves segítségéért.

²⁷⁹ SEBESTYÉN, *Rovás...*, i. m., 257.

²⁸⁰ *Uo.*, 258.

²⁸¹ *Uo.*, 259–262.

rum literae) betűit.²⁸² Közrebocsátotta az eredetileg latin nyelvű szövegek magyar fordítását is. Mellékelte Telegdi két írásmutatványát, a *Miatyánk*²⁸³ és az *Apostoli Hitvallás*²⁸⁴ magyar szövegének székely betűs átíratát is. Mindezek megtalálhatóak későbbi monográfiáiban is.²⁸⁵

Már első írásában is ismertette a giesseni kézirat kikövetkeztethető történetét, amit 1915-ig további apróságokkal bővített. A szöveg tanúsága szerint a másolatot egy Szanchi vagy Szanchy M. László (Ladislaus M. Szanchy vagy Szanchij)²⁸⁶ nevű magyar férfi²⁸⁷ készítette, ám a forrásokban megegyező elírások (pl. „szálla pokolra” helyett „grálla pokolra”) vagyis a közös hibák alapján feltehető, hogy Szanchy másolatának másolatáról van szó, amit magyarul nem értő másoló készített, aki a hibát a latin eredeti függvényében nem észlelte. Az eredeti, Szanchy-féle másolat Johann Conrad Dietrich (1575–1639) giesseni protestáns tanár (1607–1614), ulmi superintendens (1614–1639) számára készült, akinek távozásakor helyét testvére, Johann Dietrich (†1635) vette át Giessenben. Utóbbinak mindhárom fia írói pályára lépett, közülük Johann Conrad Dietrich (†1669) előbb a marburgi, 1650-től haláláig pedig a giesseni egyetem görög nyelv és irodalom tanára. E tanszéken dolgozott 1709-től az ifj. Johann Henrik Mai (†1732), „kinek keleti tárgyú kéziratokban gazdag gyűjteménye volt”, és akinek apja, id. Johann Henrik Mai (†1719) szintén ezen az egyetemen volt a teológia tanára, így a „keleti kéziratokat gyűjtő fiúnak könnyen tudomására juthatott” Dietrich-hagyaték *Rudimenta*-másolata, amit magának lemásoltatott, s ami hagyatéka részeként az egyetemi könyvtár tulajdonába került.²⁸⁸

Telegdi *Rudimentájának* kutatását nem tekinthetjük lezártnak. Ábécéje számos későbbi ábécé forrásául szolgált, ahogy a Telegdi által leírtak is felbukkannak a későbbi irodalomban. Az ábécék viszonyát vizsgáló szerzők, például Sebestyén Gyula, Jakubovich Emil, Ferenczi Sándor (1894–1945) vagy Ferenczi Géza (1924–2007) rendszeresen visszatérnek a Telegdivel és művével kapcsolatos kérdésekhez. Sebestyén 1909-es és 1915-ös monográfiája a Telegdiére visszavezethető ábécék, leírások közül kiemelte Johann Gottfried Oertelius evangélikus lelkész könyvét, amit tanítványa, Otrókoci Főris előmunkálatai alapján készített,²⁸⁹ további alfabétumokat kölcsönözve Andreas Müller (1630–1694)²⁹⁰ és Athanasius

²⁸² Uo., 262–268.

²⁸³ Uo., 269.

²⁸⁴ Uo., 270–271.

²⁸⁵ Uő., *Rovás...*, i. m., 207–228.; Uő., *A magyar...*, i. m., 96–104, illetve fényképmelléklet: XIII–XVIII.

²⁸⁶ SEBESTYÉN, *Telegdi János 1598-iki...*, i. m., 259.

²⁸⁷ Személyével kapcsolatban Zsupos Zoltán vetett fel egy érdekes lehetőséget, ld. bővebben a Zsupos könyvét bemutató fejezetben.

²⁸⁸ SEBESTYÉN, *Telegdi János 1598-iki...*, i. m., 272–273.

²⁸⁹ OERTELIIUS, *Harmonia linguarum*, i. m., 113–134.

²⁹⁰ ANDREAS MÜLLER, *Alphabeta ac notae diversarum linguarum*, Berolini, 1703.

Kircher (1601–1680)²⁹¹ írásaiból; valamint Rettegi István ábécéjéből²⁹² (1743).

Baranyai Decsi János levele egy másik vonatkozásban is megmozgatta a kutatók fantáziáját. Baranyai Decsitől hagyományozódik az a nézet, hogy Sylvestert megelőzően létezett már egy magyar-latin grammatika, aminek szerzője Janus Pannonius volt. A Janus-féle grammatikával kapcsolatos vitát Balázs János több művében ismertette.²⁹³ Balázshoz hasonlóan vélekedett a grammatikáról Szathmári István nyelvész. *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk* című munkájában létezését pusztán elvi okokból nem zárta ki, a rá utaló kisszámú és kései jel (például a levélbeli említés) miatt és konkrét bizonyosság híján azonban nem tartotta megalapozottnak Baranyai Decsi híradását.²⁹⁴ Bartók István szerint azóta sincsen bizonyítva, hogy Janus Pannonius valóban írt volna magyar grammatikát.²⁹⁵ Vékony Gábor (1944–2004) régész többszörös spekulációja szerint a Nikolsburgi Ábécé Janus Pannonius grammatikájának volt része, így Janus nem csak egy elveszett grammatika, hanem az ahhoz tartozó Nikolsburgi Ábécé szerzője is.²⁹⁶

A *Rovás és rovásírás* lapjain az itt már tárgyaltakon kívül röviden bemutatásra került az 1668-as Énlakai Felirat is, mint a harmadik olyan székely írásos emlék, amely nem Telegdi „hibás másolatain”, hanem (Sebestyén szavaival) a „hagyományon alapszik”.²⁹⁷ Felfedezése körülményeinek, első híradásainak bemutatását nem ismételjük meg. Nem foglalkozunk itt az 1909-es monográfiának azzal a fejezetével sem, amelyben Sebestyén a székely jelek más írásrendszerekkel való lehetséges kapcsolatait, az egyes jelek „történetét” gyűjtötte össze ihletője, Nagy Géza nyomdokain haladva.²⁹⁸

Sebestyén Gyula későbbi monográfiájába, ahogy azt Vásáry István megfigyelte, nem vette fel a *Rovás és rovásírás* minden adatát, főleg a székely írás kései emlékeivel kapcsolatban. Vásáry szerint ezért ahhoz, hogy teljes képet alkothassunk, „a két munkát [...] együtt kell használnunk”.²⁹⁹

²⁹¹ Athanasius KIRCHER, *Alphabetum characterum Agarenorum seu Saracenorum in Africa = Prodomus coptus sive aegyptiacus*, A. K., Róma, 1636, 199–200.

²⁹² SEBESTYÉN, *Rovás...*, i. m., 258–260.

²⁹³ BALÁZS János, *Ki írta az első magyar nyelvtant?*, Filológiai Közlemények, 4(1958)/1, 116–120.; Uő., *Sylvesters...*, i. m., 66–67, 400–403.

²⁹⁴ SZATHMÁRI, i. m., 67–68.

²⁹⁵ BARTÓK, „Nem egyéb...”, i. m., 55–85, 168.

²⁹⁶ VÉKONY Gábor, *A székely írás. Emlékei, kapcsolatai, története*, Bp., Nap Kiadó, 2004, 67–91.

²⁹⁷ SEBESTYÉN, *Rovás...*, i. m., 269.

²⁹⁸ Uő., 278–292.

²⁹⁹ VÁSÁRY István, *A magyar rovásírás. A kutatás története és mai helyzete*, Keletkutatás, 1974, 159–171: 161.

2.2. Sebestyén kisebb írásai

Sebestyén Gyulának több közleménye jelent meg az előtt, hogy második monográfiája kikerült volna a sajtóból. A legjelentősebb közülük a Konstantinápolyi Felirat bemutatása. Az emlék kutatástörténetéhez tartozik emellett Sebestyénnek az Ethnographia hasábjain közölt két glosszája. Az első *Glosszák a konstantinápolyi nyelvemlékhez* címen látott napvilágot 1913-ban, közvetlenül Franz Babinger Würzburgben írt, magyarul közölt cikke³⁰⁰ után szedték.³⁰¹ Sebestyén megjegyzéseket fűzött a felfedezés magyarországi fogadtatásához és a tudományos érdeklődést kiváltó botrányhoz. Méltatta Babinger és Thomsen erőfeszítéseit, a dán tudós megfejtési kísérletét is közölte. Thomsen érdemének tartotta a szöveg nyelvének azonosítása mellett több szó (király, császár stb.) és a datálás helyes meghatározását. A felirat szövegével, az olvasat értelmezésével még Sebestyén cikkét követően is több magyar kutató foglalkozott, köztük 1915-ben Négyesy László (1861–1933) irodalomtörténész,³⁰² majd több mint nyolcvan évvel a forrás felbukkanása után Ferenczi Géza régész,³⁰³ így a hiányos megoldásért nem tehetünk szemrehányást Thomsennek.

A legfontosabb kiigazítást Sebestyén már a *Glossza* lapjain megtette. A felirat készítőjének nevét Thomsen nagyjából helyesen kibetűzte („k (e) t (te) ji sz(k)l t(a)más”), de a keresztnév („Thomas”) kivételével nem tudta értelmezni („k(e)t(te)ji = Zwei”).³⁰⁴ Sebestyén oldotta fel Kedeji³⁰⁵ Székely Tamásnak. A néprajztudós igyekezett Bélay Barnabás követ „hányatott életének minden hozzáférhető adatát” felkutatni és részeredményeit Babingernek meg is küldte. Sebestyén kutatása Kedeji Székely személyével kapcsolatban eredménytelen maradt. Az előnév eredeztetésében Szádeczky Lajos (1859–1935) történész tanácsára Sebestyén elvetette a Szolnok-Doboka vármegyei Kéthely (régebben Ketely) lehetőségét és a felirat-szerzőt az Udvarhely vármegyei Kis- vagy Nagykedéről származtatta. Hangsúlyozta a település földrajzi közelségét Énlakához.³⁰⁶ A későbbi kutatásokban válik fontosabbá a *Glossza* egyik adata. Sebestyén már ekkor megemlítette Augerius Ghislain de Busbecq (1522–1592), a Habsburg-monarchia diplomatájának nevét, valamint konstantinápolyi követségének kiterjedt levelezését.

³⁰⁰ Franz BABINGER [itt: BABINGER Ferenc], *Konstantinápolyi rovásírásos magyar nyelvemlék 1515-ből*, Ethnographia, 24(1913)/3, 129–139.

³⁰¹ SEBESTYÉN Gyula, *Glosszák a konstantinápolyi nyelvemlékhez*, Ethnographia, 24(1913)/3, 139–146.

³⁰² NÉGYESY László, *Coniectura a konstantinápolyi rovásírásos emlékhöz*, Ethnographia, 26(1915), 159–160.

³⁰³ FERENCZI Géza, *Jegyzetek a székely rovásírás köréből*, Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, 40(1996)/1, 49–52.

³⁰⁴ SEBESTYÉN, *Glosszák...*, i. m., 142.

³⁰⁵ Vagy Dernschwam ügyetlen másolatában Keteji, vö. *Uo.*, 145.

³⁰⁶ *Uo.*, 145.

A *Glosszák* után Babinger azzal vádolta meg néprajztudóst, hogy Thomsen megfajtási kísérletét csorbítva közölte és kisajátította a dán tudós érdemeit. Babinger határozottan tagadta, hogy a dolgozatában közölt történelmi adatok Sebestyéntől származnak. Sebestyén Gyula saját védelmében összegyűjtötte a Konstantinápolyi Felirattal kapcsolatos cikkeket és nyilatkozatokat, majd *Újabb glosszák a konstantinápolyi magyar nyelvemlékhez* című írásában közölte ezeket.³⁰⁷

A pengeváltásokat végigkövetve érthetővé válik, Sebestyén Gyula későbbi írsaiban miért tünteti fel olyan sötéten Franz Babingert.

2.3. „A magyar rovásírás hiteles emlékei” és a könyv hatása.

Hozzászólások és kiigazítások

A *magyar rovásírás hiteles emlékei* első része (az első könyv és a második könyv első fejezete) a székely írás irodalmának vázlata, második része összegzi a fennmaradt emlékeket. Az első ezek között a Marsigli-féle rovásemlék, amit Sebestyén középkori bolognai emlék terminus alatt emlegetett. Ismertetése itt olvasható először, az emlék azonosítása Sebestyén érdeme. Az etnográfus Beliczay Jónás Marsigli-dolgozatában³⁰⁸ bukkant egy utalásra egy fadarabbal kapcsolatban, amelyre Marsigli gróf tett szert. A fadarab a kéziratlap címezése szerint egy, a Székelyföld első keresztényei által használt naptárat tartalmaz.³⁰⁹ Beliczay, Giovanni Fantuzzi (1718–1799) *Memorie della vita del Generale Luigi Ferdinando Marsigli* című munkáját dolgozta át magyar nyelvre, az olasz eredeti a gróf erdélyi működésének leírásában a következőket tartalmazza: „Per sua particolare istruzione fece al tempo stesso varie ricerche, ed osservazioni sopra la lingua, che si praticava dagli Sciti abitanti nella Sicilia a tempi antichi, e scoperte, ed acquistò un legno, che esprimeva il Calendario delle feste mobili per uso dei primi Christini di quei paesi.” A hozzá tartozó lábjegyzet szerint jelzete: Mss. Codex 54. Cart. 699.³¹⁰

Sebestyén néprajzi tapasztalatai alapján már 1902/3-ban azzal feltevessel élt, hogy a rovásírásos naptárról lehet szó. A naptárbot használata jól adatolható a keleti és skandináv népeknél, utóbbiak a hét napjait sokszor a fiatalabb rúnaábécé,

³⁰⁷ Uő., *Újabb glosszák a konstantinápolyi rovásírásos magyar nyelvemlékhez*, Ethnographia, 25(1914)/1–13, 65–80.

³⁰⁸ BELICZAY Jónás, *Marsigli élete és munkái*, Értekezések a Történettudományi Osztály körébe, 1881/9. A magyar kutatók Marsigli iránti érdeklődése Beliczay közlése után megélénkült. A kutatástörténetről legutóbb F. Molnár Mónika adott jó összefoglalást, tanulmánya olasz nyelven jelent meg: F. MOLNÁR MÓNika, *Le ricerche ungheresi del Fondo Marsigli di Bologna = Annuario: Studi e Documenti Italo-Ungheresi*, Róma–Szeged, 2004, 38–49.

³⁰⁹ SEBESTYÉN, *A magyar...*, i. m., 35.

³¹⁰ Giovanni FANTUZZI, *Memorie della vita del Generale Co: Luigi Ferdinando Marsigli*, Bologna, Lelio della Volpe, 1770, 109.

a *fupark*³¹¹ első hét betűjével jelölték. Thaly Kálmán (1839–1909) és Veress Endre (1868–1953) bolognai kutatásai megerősítették Sebestyén gyanakvását.³¹² A Magyar Könyvszemlében Veress Endre a hadmérnök más magyar vonatkozású anyagai között leírta a hivatkozott kéziratlapok címzését is, valamint az A 671/685 főlíók tartamát: „Nyolcz lapon közli az u. n. hun-scytha rovás-írás betűit, s utána a naptári szenteket, neveket: jellel és alatta magyarul, latinul.”³¹³

A Marsigli-fond anyagát kölcsönözni nem lehetett, Sebestyén Gyulának várnia kellett. Türelmét a várakozás hosszan igénybe vette, egészen 1913-ig, ugyanis, ahogy arról maga is beszámolt, „[c]sak az 1515-iki konstantinápolyi rovásírásos magyar felirat napfényre került után – midőn a magyar rovásírás középkori eredetére irányult legutolsó kételynek is végleg el kellett oszolnia – hozathattam meg a Magyar Nemzeti Múzeum Orsz. Széchenyi – Könyvtárával azt az áldozatot, hogy a kézirat összes lapjainak fényképi másolatait elkészíttesse.” Ennek az „áldozatnak” köszönhetően „asztán kiderült, hogy Marsigli másolata a legrégebb és legterjedelmesebb rovásírásos emléket mentette meg a magyar irodalom számára.”³¹⁴

Amint csak lehetősége adódott, Sebestyén belefogott a bolognai kéziratanyag feldolgozásába. Az emlék hasonmásait (I–IX. melléklet) és azok leírását először az 1915-ös monográfiában tette közzé. Egyenként leírta a lapok tartalmát, majd kísérletet tett arra, hogy kikövetkeztesse a kéziratlapok feliratainak elhelyezkedését a Marsigli által leírt bot oldalainak általa feltételezett *bustrofedon*ján. Hátráltatta, hogy szerinte a másolás során Marsigli „egészen belezavarodott a rováslapok rendszerébe”, csak figyelmes, pontos „szolgai másolása” miatt maradhatott meg a tökéletes *bustrofedon*.

Sebestyén hangsúlyozta a székely írásos naptár egyetemes epigráfiai értékét. Az emlékek „megmérhetetlen jelentőséget biztosít az a körülmény, hogy [ez az] egyetlen eddig ismert fára rovott írásjeles szöveg”. Az antikvitásból csak kőre vésett *bustrofedon*ok maradtak meg, a XVI–XVIII. századi skandináv rovásbotnaptárak pedig csak betű- és fogalomjeleket használnak. Sebestyén szerint az emlék „ebben az egyedülvalóságában is fényesen igazolja, hogy a rovásírás sorai a rovás lapjain csakugyan *bustrophedon*okul helyezkednek el”.³¹⁵ A *bustrofedon* képével kapcsolatban később, 1935-ben az *Ethnographia* lapjain jelent meg tanulmány Herepei János tollából *A bolonyai rovásírásos naptár megtérő sorvezetésének (bustrophedonjának) képlete* címen. Herepei a kéziratlapok székely jeles máso-

³¹¹ A középkori Skandinávia rúnairás-használatáról ld. általában: Birgit SAWYER, Peter Hayer SAWYER, *Medieval Scandinavia: From Conversion to Reformation, Circa 800-1500*, Minnesota, University of Minnesota Press, 1993.; Birgit SAWYER, *The Viking-Age Rune-Stones. Custom and Commemoration in Early Medieval Scandinavia*, Oxford University Press, 2003.

³¹² SEBESTYÉN, *A magyar...*, i. m., 35.

³¹³ VERESS Endre, *A bolognai Marsigli-iratok magyar vonatkozásai*, Magyar Könyvszemle, 14(1906)/2, 126.

³¹⁴ SEBESTYÉN, *A magyar...*, i. m., 36.

³¹⁵ *Uo.*, 39.

latának túloldalán feltüntetett jelölésre támaszkodott, ahol a másoló szerint azt jelezte, hogy a felirat a bot melyik oldaláról származik. A jelzések alapján újracsoportosította a jelcsoportokat és megállapította, hogy azok csak „a fahasáb lapjainak szélteben való kettétagolásával” és „mind a négy lapra rótt egysoros írással” vihetők végbe.³¹⁶ A kéziratokon a szöveg két sorba van rendezve. Herepei szerint azért, mert „egy teljes félsor szavai egymásvégtiben” nem fértek volna el.³¹⁷ Sándor Klára a Marsigli-féle emléknek szentelt monográfiájában írt Sebestyén és Herepei vélekedéséről. Sándor szerint, bár képlete különbözött Sebestyénétől, Herepei „szintén nagyon valószínűtlenül határozta meg a rovásszövegek helyét az eredeti boton”, mivel végül is elfogadta Sebestyén feltevését a busztrofedonról.³¹⁸

Sebestyén, ugyan az általa feltett busztrofedon szerint bontva, de a kéziratlapok számozását tiszteletben tartva közölte a székelj jeles szöveg önmaga készíttette latin betűs átíratait. Feltüntette a kéziratban a rovásjelek alatt olvasható megfejtési kísérleteket, és az egykorú latin megfeleltetéseket. A naptárban szereplő ünnepeket dátumhoz társította, végül feltüntette, azokhoz különböző késő középkori források (Müncheni Kódex [1466], Winkler-kódex [1506], Batthyány Boldizsár misekönyve [1489], Peer-kódex csíziója) milyen ünnepet rögzítenek.³¹⁹ A naptárban szereplő ünnepek közül a legkésőbbi Sienai Szt. Bernát (1380–1444), a naptárban *Birnal* május 20-i ünnepe. Sienai Szt. Bernát xv. század közepi szentté avatásánál előbb tehát a naptár nem keletkezhetett.³²⁰ Másként fogalmazva: a székelj írásos naptár eredetije 1450 után keletkezett (*terminus post quem*), ugyanakkor a néprajztudós nem jelezte, hogy akár röviddel az előtt is készülhetett, hogy Marsigli lemásolta volna, vagyis legkésőbb 1690-ben (*terminus ante quem*). E sorok írója ezzel a későbbi kutatók munkáiban sem találkozott.

A már ismertetett Csíkszentmiklósi Felirat másolatai után Sebestyén a Konsztantinápolyi Felirat Dernschwam-féle másolatát mutatta be. Kutatástörténetük már elmondott epizódjait nem ismételjük meg. Fel kell hívnunk viszont a figyelmet *A magyar rovásírás hiteles emlékeinek többleteire*. Úgy mint Dernschwam kéziratának két másolatára, ugyanis „keleti utazásának augsburgi naplói másolatban megvannak Prágában és Wolfenbüttelben” is.³²¹ Noha az autográf kézirat megléte miatt a „másolatnak csak könyvészeti értéke van; de így is elég jelentékeny bizonyítéka marad annak, hogy a szöveg megértése nélkül még Dernschwam tiszta

³¹⁶ HEREPEI JÁNOS, *A bolonyai rovásírásos naptár megtérő sorvezetésének (bustrophedonjának) képlete*, *Ethnographia*, 46(1935), 60–65, 61.

³¹⁷ *Uo.*, 63.

³¹⁸ SÁNDOR KLÁRA, *A bolognai rovásémlék*, Bp., Balassi, 1991, 19.

³¹⁹ SEBESTYÉN, *A magyar...*, i. m., 44–54.

³²⁰ *Uo.*, 55–56.

³²¹ *Uo.*, 77.

kéziratát sem lehetett hibátlanul lemásolni”. Az útinapló prágai másolatában³²² több helyen romlott a székely írásos szöveg. A wolfenbütteli másolat³²³ a rovás-szöveg tekintetében pontosabb, de hiba abba is csúszott. A latin betűs írás paleo-gráfiai sajátosságai alapján az augsburgi autográf Dernschwam-kézirattal közel egykorú lehet. A XVII. században erről egy további másolat készült, ami azóta is a gyűjtemény része.³²⁴

A felirat történeti vonatkozásairól a korábbiaknál, talán hogy Babingeren így elégtételt vegyen, Sebestyén bővebb közlést adott. Dolgát könnyítette, hogy a követek visszatartása megdöbbentette koruk közvéleményét, még x. Leó pápa (1475–1521) is utalt rájuk egy, a magyar királynak írt levelében, sőt majd negyedszázaddal később, 1534-ben Cornelius Schepper (1501–1555) diplomata is megemlítette az esetet I. Ferdinánd (1503–1564) királynak tartott beszámolójában.³²⁵ A források Gévy Antalnak (1797–1845) és Szalay Lászlónak (1813–1864) köszönhetően nyomtatásban is hozzáférhetőek voltak.³²⁶ Szintén megjelentek nyomtatásban a Verancsics Antal (1504–1573) érsek, humanista történetíró összegyűjtött munkái is, köztük a *Memoria rerum* című történeti elbeszélése az 1515-ös követjárásról. Verancsics maga is járt követként a Fényes Portánál. Első követségével utazott Zay Ferenc (1498–1570) és Busbecq mellett Dernschwam is, aki ekkor jegyezte le a követek szállásának faláról a székely írásos feliratot.³²⁷ Tanulmányában Horváth Iván a másolatban megmaradt felirattal kapcsolatban aggályokat fogalmazott meg, kiemelte a követek feliratgyűjtő szenvedélyét. Szerinte elképzelhető, hogy a felirat nem a szöveg belső datálása szerinti időben, hanem csak Verancsicsék követjárása idején készült.³²⁸ Verancsics után Istvánffy Miklós (1538–1615) történetíró mutatta be a követek sorsát *Historia de rebus ungaricis* (Köln, 1622) című munkájában. Bélay Barnabás Istvánffy művében is megjelenik. Bár a források

³²² Sebestyén szerint a kézirat címe TERESCHWAM: *Relatio Itinerationis Constantinopolit(anae) et Turcica*, jelzete: Lista xv. a. 342. Ezzel szemben a prágai Nemzeti Múzeum könyvtárának adatbázisa szerint a kézirat címe *Hans Dorn schwamm: Relatio itinerationis Constantinopolitanae et Turcicae* 1553-5. Hálózati elérése:

http://v2.manuscriptorium.com/apps/main/index.php?request=show_record_num¶m=o&client=&ats=1435453068&mode=&testMode=&sf_queryLine=relatio+itinerationis&q_s_field=7&q_s_target=col [2015.06.27.] A kézirat ma megtalálható a Knihovna Národního muzea v Praze kézírattára állományában, jelzete: XVII c 25.

³²³ A wolfenbütteli Herzog August Bibliothek kézírattára Dernschwam útinaplójáról két másolatot is őriz. Az eredetivel közel egykorú, XVI. századi másolat jelzete: Cod. Guelf. 77.1 Aug 2°. Az erről készült XVII. századi másolat jelzete: Cod. Guelf. 40.1 Aug 2°.

³²⁴ SEBESTYÉN, *A magyar...*, i. m., 78.

³²⁵ *Uo.*, 78–79.

³²⁶ GÉVAY Antal, *Urkunden und Actenstücke zur Gesichte der Verhältnisse zwischen Österreich, Ungern und der Pforte im XVI. und XVII. Jahrhunderte. Aus Archiven und Bibliotheken. Zweiter Band. Gesandtschaften König Ferdinands I und Sultan Suleiman I.* 1532–36., Wien, 1841.; VERANCICS Antal *Összes munkái*, I–II, SZALAY László kiad., Bp., MTA, 1857.

³²⁷ SEBESTYÉN, *A magyar...*, i. m., 79.

³²⁸ Vö. HORVÁTH IVÁN, *A székely rovásírás és a latin–magyar ábécé = A magyar irodalom története. I. A kezdetektől 1800-ig*, főszerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Bp., Gondolat, 2007, 36–48. Hálózati elérése: <http://irodalom.oszk.hu/villanyspenot/#/fejezetek/RoWXDb19RR-OINlbokn-Bg> [2015. 12. 08.]

részletesen szóltak Bélayról, Sebestyén Kedeji Székely Tamásnak nem akadt nyomára. Tehát Keteji Székelyről, akiben „pedig a felirat készítőjét kell felismernünk, semmi adattal sem rendelkezünk”. Előnevéből és családnévéről ugyanakkor Sebestyén szerint a „feliratos emlék keletkezésére vonatkozólag [...] igen fontos” következtetések vonhatók le. Szerinte a „Székely családnév igazolja, hogy abból az erdélyi székely nemzetből való volt, mely a rovásírást ismerte.”³²⁹

A korpusz következő emlékei Szamosközy István (1570–1612) erdélyi humanistához kapcsolódnak. Szamosközy felsőfokú tanulmányait Padovában végezte,³³⁰ itt adta ki egyetlen életében megjelent művét a dáciai feliratos emlékekről.³³¹ Nagy Levente egyetemi tankönyv-fejezete Szamosközyt kora kiemelkedő történetírójának mutatta be, aki nyugati peregrinációja során társaihoz hasonlóan – még ha a „jegyzetelést és az anyaggyűjtést” olykor magyarul is végezte – latinul írt, hogy „a nyugat-európai tudós-politikus olvasók tájékoztatásának” is eleget tehessen.³³² Összegyűjtött történeti vonatkozású munkáit Szilágyi Sándor adta ki.³³³

Sebestyén könyvében Szamosközy önálló fejezetet kapott, találkozhatunk a régiségek iránt érdeklődő utazóval és a politizáló, erdélyi humanista íróval. Előbbi a firenzei rovásírásos könyv leírásában, utóbbi a kézirat latin szövegébe iktatott rovásjeles titkosírásában ismerhető fel.

Szamosközy az *Annalecta lapidum* lapjain a székelyek írását bemutatva számol be arról, hogy Firenzében „ezen írásmódnak egész kötetre menő nagyon régi példája maradt fenn máig Etruria nagyhercegének könyvtárában [...], valóban csodálatraméltó s egész Európában ismeretlen írásjelekkel, a könyv lapjai nincsenek levélírás szerint mindkét oldalon, hanem csak az egyikén beírva, miért a papír finomsága következtében minden betű annyira átlátszik, hogy a hátlapon éppen olyan jól el lehet olvasni, mint az első lapon. A kötetben nem ma is használatban levő lenpapír, hanem nílusi papyrus van, tollal sincs írva, hanem nyomtatva van és benne az összefüggő sorok — στοιχειαι — lefelémenőleg külön vonalakkal vannak az üres közökben egymástól elválasztva. Nemcsak ezek az írásjelek, hanem az egész kódex is annyira magán viseli a nagy régiség minden jegyét, hogy az európaiak már felhagyhatnak a nem rég feltalált ólombetűs könyvnyomtatás dicséretével, minthogy ez a könyv, melyet századokkal ezelőtt, a mai világ szemében ismeretlen betűkkel nyomattak, kiáltóan hirdeti, hogy ennek a mesterségnek

³²⁹ SEBESTYÉN, *A magyar... i. m.*, 80–81.

³³⁰ KULCSÁR Péter szerk., *Humanista történetírók*, Bp., Szépirodalmi, 1977, 1123.

³³¹ Stephanus ZAMOSIUS, *Analecta lapidum vetustorum et nonnullorum in Dacia antiquitatum*; ad generosum et illustrem Dominum Wolfgangum Kovachocium, Regni Transsylvaniae Cancellarium summum Patavii, apud Laurentium Pasquatuin, 1593 (RMK III, 835).

³³² NAGY Levente, *História, emlékezet, önvallomás. 1593: Az erdélyi magyar történet- és emlékirat-irodalom a 16-18. században = A magyar irodalom története. I. A kezdetektől 1800-ig*, főszerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Bp., Gondolat, 2007, 363–374, itt: 369–370.

³³³ Szamosközy István *Történeti munkái 1566–1603*, I–IV, kiad. SZILÁGYI Sándor, Bp., MTA, 1876–1880.

a szkylthák voltak feltalálói.”³³⁴

Legutóbb a történetíróknak a székely írással kapcsolatos írásaival összefüggésben Komlóssy Gyöngyi foglalkozott a firenzei könyvvel. Székely írásos kéziratok függvényében Komlóssy kizárta, hogy „más karaktereket, mondjuk a kínaiak jeleit keverte volna össze a magyar rovásírással”. Szamosközy írásán kívül a különös könyv mellett pedig „már csak egyetlen bizonyítékunk” van, Johannes Antonius Maginus (1555–1617) egy 1595-ben megjelent munkája.³³⁵ Komlóssy hangsúlyozta, hogy Medgyesi Töppelt Lőrinc (†1670) a XVII. század derekán nem találta a firenzei különlegességet: „De Szek-heliis nihil addam, quam illud Magini, in Geogr. sub. Trans. ubi afferit in Bibliotheca florentina superesse librum Scythicis lituris conscriptum. Ego vero Florentiis in conclavi publicae Bibliothecae Magni Ducis Hetrueriae, sollicito omnes libros versitau meo tamen frustratus discessi.”³³⁶ Komlóssy szerint a könyvet „azóta sem látta senki”.³³⁷

Szilágyi Sándornak köszönhetően tudunk két másik székely írásos szövegről, ezeket azonban Szamosközy nem találta, hanem maga írta. Az egyik egy Gálfi Jánosról, Báthory Zsigmond 1593-ban meggyilkolt nevelőjéről írt és fele részt kitörölt feljegyzés. A másik egy latin vers, amit II. Rudolf császár ellen fogalmazott. Sebestyén hiába közölt hasonmást, az nem kivehető. A szöveg csak gyakorlott filológusok számára, az eredeti példányon, vagy magas felbontású színes fényképen olvasható. Az áthúzások sötétebb tintával készültek és árnyalati különbséget őriztek meg.³³⁸

Horváth Ivánnal, Harangozó Ádámmal, Németh Nikolettal jegyzett előzetes közleményünk bevezetőjében Szamosközy székely írásos kéziratok kapcsán több észrevételt is megfogalmaztunk. A Gálfival kapcsolatos forrást (hála az ELTE Egyetemi Könyvtárának) színes hasonmásban közreadtuk, így már a Sebestyén által megfogalmazott gondokat leküzdő fényképhasonmás is hozzáférhető.³³⁹ A Szamosközy-kéziratok³⁴⁰ erényének tartottuk, hogy azok gyakorlati alkalmazásból származnak, ami lehetővé teszi a használat elemzését, továbbá, hogy nem másolatokról, hanem autográf kéziratokról van szó.³⁴¹ Ugyanakkor nem felejtük, hogy a latin nyelvű szövegen a grafémák „pontos hangjelölési képességét” nem mérhetjük. A szöveg kis terjedelme miatt (s mert csak a kényesebb részeknél használt székely betűket) a magyar nyelvű szöveget sem tarthatjuk mennyiségi következtetésre al-

³³⁴ SEBESTYÉN, *A magyar...*, i. m., 83. A latin eredeti *Uo*.

³³⁵ KOMLÓSSY, *Ősi...*, i. m., 531–533.

³³⁶ Laurentius TOPPELTINUS DE MEDGYES, *Origines et occassus transsylvanorum*, Lugduni, 1667, 70–71.

³³⁷ KOMLÓSSY, *Ősi...*, i. m., 533.

³³⁸ SEBESTYÉN, *A magyar...*, i. m., 87–90.

³³⁹ HORVÁTH, HARANGOZÓ, NÉMETH, TUBAY, i. m., 80.

³⁴⁰ Szamosközy magyar nyelvű titkosírása az ELTE Egyetemi Könyvtárban található, jelzete: Bz LEO 1358, 55^v. Szamosközy latin nyelvű titkosírása ugyanott, jelzete: Bz LEO 272, 41^v.

³⁴¹ *Uo.*, 78.

kalmasnak. Az így is kiderült, hogy Szamosközy nem élt a székely írás korábbi ábécéiből ismert összes lehetőséggel. A latin betűs magyar helyesírási gyakorlatban előforduló módon, az [ɲ] hangot *ni* jelek összetételével oldotta meg (anniaual, aszoniodis). Az [s] hangot, bár arra külön jegyet is használhatott volna, a kancelláriai helyesírás betűkapcsolatához hasonlóan az *s+z* jelek összetételével kivitelezte. Gálfi nevét a *gy* rovásjellel írja (ezt használta a latin szöveg *g* betűjeként is). Az [u] és [v] hangértékét nem különböztette meg, a *v* jelet szerepelteti [u] hangértékkel is, emellett a [ʒ] hang székely betűjét ugyanakkor ismeri és használja is.³⁴²

A korpuszban a következő emlékek Telegdi *Rudimentája* és az Énlakai Felirat. Utóbbi *A magyar rovásírás hiteles emlékei* korpuszának egyetlen eredeti helyén megmaradt feliratos emléke.

Az emlék bemutatása a néprajztudós korábbi könyvében olvashatónál részletesebb. Emlékeztetőül álljon itt Sebestyén fejezetének vázlata. A felirat azonosításáról Szabó Károly előzetes közlése³⁴³ után Orbán Balázs számolt be Székelyföld-leírásában.³⁴⁴ Orbán volt, aki egy tanulmányútja során az Udvarhely-vármegyei kis unitárius községben, Énlakán, a templom mennyezetének egyik kazettájára festett, székely betűkkel írt felíratra bukkant. Ahogy arról szintén a mennyezetten, ám latin betűkkel és latin nyelven írt felirat tudósít, a törökök által 1661-ben felgyújtott templom boltozatát 1668-ban pótolták, ekkor készült a díszes kazettás mennyezet is, Musnai György (a latin feliratban Georgius Muznai) munkája.³⁴⁵ Sebestyén könyvében a Szabó és Orbán közreadta latin feliratok fordítását is közölte: „Ezt az egyházat, mely a kegyetlen tatárok dúló kezei által 1661-ben hamuvá lett s a jenlakai és martonosi lakosok jótéteményéből és isten [sic!] iránti kegyes buzgóságából az egy igaz isten [sic!] tiszteletére mennyezettel befedettet, festői mesterséggel díszesíti 1668-ban Muzsnai György, Árkosi János lelkipásztorsága idején.”³⁴⁶

Sebestyén összefoglalta a jelsor átírásával kapcsolatos felvetéseket. A felirat átírása Orbán könyvében is megjelent, ám azt nem ő, hanem Orbán első híradását (1864 márciusát) követően Szabó Károly készítette el. Az első két közlés, előbb a Koszorú lapjain *Az enlakai egyház ős székely betűkkel írt felirata* címen, aztán a Budapesti Szemlében látott napvilágot.³⁴⁷ Szabó megfektése: „Georgyius Musnai. Csak egy az Isten. Deut(eronomium) vi”.³⁴⁸ Szabóét számos megoldási próbálkozás követte, így Nemes Ödön, Fischer Károly Antal, Désy Ferenc, a család Tar

³⁴² *Uo.*, 82–83.

³⁴³ SZABÓ, *Az enlakai...*, i. m.

³⁴⁴ Hasonmás kiadása: ORBÁN Balázs, *A Székelyföld leírása I–II. Történelmi, régészeti, természetrajzi s népismeai szempontból*, Szekszárd, Babits k., 2002, 123–124.

³⁴⁵ ORBÁN Balázs, *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismeai szempontból*, I, Pest, 1868, 123–124.

³⁴⁶ SEBESTYÉN, *A magyar...*, i. m., 118.

³⁴⁷ SZABÓ Károly, *Az enlakai egyház ős székely betűkkel írt fölirata*, Koszorú, 2(1864)/22, 522–523.

³⁴⁸ SEBESTYÉN, *A magyar...*, i. m., 119.

Mihály, Debreczeni Miklós tett kísérletet a felirat megfejtésére. Sebestyén a megfejtés dolgában nem foglalt állást.

Azóta is több tanulmány látott napvilágot az Énlakai Felirattal kapcsolatban. Szerzőik Sebestyénnél sokkal tovább nem jutottak. A legterjedelmesebb Ferenczi Sándor *Az énlaki rovásírásos felirat* című füzete.³⁴⁹ Ferenczi mutatta be legrészletesebben az emléket. Minden jel esetében elvégezte a összehasonlítást a hozzáférhető források megfelelő jeleivel. Részletesen érvelt az általa helyesnek vélt olvasat mellett. A szerző nevét Muzsna anyakönyveinek statisztikai, névtani vizsgálatának figyelembevételével Dakónak határozta meg.³⁵⁰ A hozzáférhető adatokból a család történetét is igyekezett pontosan bemutatni. Az írásjelek filológiai elemzése révén megállapította: az Énlakai Felirat biztosan nem Telegdi ábécéjéből származik és különbözik kora kéziratos székely jeleitől. Ferenczi szerint amikor Musnai Dakó a székely írást megtanulta, „akkor nemcsak a református teológusok és kevesen mások is használták titkosírás gyanánt vagy különcködésből a rovásírást”, hanem a Székelyföldön még élt a gyakorlata.³⁵¹ Musnai László *Rovásírásos emlékeink* című tanulmányában különböző (főként történeti) okokból nem fogadta el a Ferenczi által megnevezett szerzőt. Musnai László valószínűbbnek tartotta, hogy a feliratot református személy készítette,³⁵² talán az „1641-ben eltávolított Musnai György rovásíró”, noha azt sem zárta ki, hogy „más is lehet az.”³⁵³ A felirat megfejtéséhez röviddel Musnai után Ferenczi Sándor fia, Ferenczi Géza is fűzött megjegyzéseket.³⁵⁴ A felirat készítőjével kapcsolatban Benkő Elek és Ughy István Székelykeresztúr és környékének kályhacsempéit bemutatva egy székelyszentmihályi máztalan csempe (1637) hiányos felirata alapján azt feltételezték, hogy az valamilyen kapcsolatban lehetett az Énlakai Felirat készítőjével, akár a csempe létrejöttében is szerepe lehetett.³⁵⁵

A magyar rovásírás hiteles emlékei közt az utolsók, amikről Sebestyén 1915-ben írt, Kájoni János (1629–1687) ferences áldozópap székely írásos feljegyzései. Kájoni volt a csíksomlyói ferences nyomda alapítója, az első ott kiadott nyomtatvány,³⁵⁶ a *Cantionale Catholicum* (RMK I 1188 = RMK II 1376) összeállítója.³⁵⁷ Hu-

³⁴⁹ FERENCZI Sándor, *Az énlaki rovásírásos felirat*, Cluj, Minerva, 1936.

³⁵⁰ Uo., 48.

³⁵¹ Uo., 77–78.

³⁵² Musnai szerint a település lakói 1640 után többségükben reformátussá lettek.

³⁵³ MUSNAI László, *Rovásírásos emlékeink*, MNy, 63(1967)/1, 73–76, 75.

³⁵⁴ FERENCZI Géza, *Kiegészítések az énlaki rovásírásos felirat megfejtéséhez és Musnai Dakó György tevékenységéhez*, Keresztény Magvető, 77(1971), 200–205.; Uő., *Kiegészítések az énlaki rovásírásos felirat megfejtéséhez*, A Székelykeresztúri Múzeum Emlékkönyve, Csíkszereda, 1974, 271–281.

³⁵⁵ BENKŐ Elek, UGHY István, *Székelykeresztúri kályhacsempék*, Bukarest, 1984, 74.

³⁵⁶ BÁNFI Szilvia, *A Kájoni János alapította csíksomlyói ferences kolostori nyomda felszereléséről*, Csíki Székely Múzeum évkönyve, 2010, 103–141.

³⁵⁷ KARÁCSONYI János, *Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig*, II, Bp., MTA, 1924, 243–246.

manista muzsikusként,³⁵⁸ megírta az erdélyi ferences kuszódia történetét és számos oklevelet egybegyűjtött.³⁵⁹ Bár szülei görögkeleti vallásúak voltak és magát román (vlachus) származásának vallotta,³⁶⁰ a magyar nemzet ügye iránt igen elkötelezett volt, ahogy azt Tüskés Gábor és Knapp Éva irodalomtörténészek hangsúlyozták, a *Cantionale* több éneke a „Patrona Hungariae és az országfelajánlás motívumát összekapcsolja a törökellenesség és a rekatolizáció gondolatával”.³⁶¹

Színes érdeklődését példázza a kézirtaiból megmaradt két székely írásos feljegyzés is. Az egyik Telegdinek egy másolata, ami így Kájoni közvetítésével jutott Horváth Benedek piarista hagyatékán keresztül annak rendtársához, Hájos Istvánhoz.³⁶² Ahogy Telegdi munkája nem maradt a református közösség belügye, úgy Kájonié sem a ferenceseké. A népi művelődés iránt tanúsított érdeklődése nemcsak a gyógynövényes könyvében, népének-gyűjtésében, hanem egy Telegdi betűsoránál régibb ábécé felkutatásában is tetten érhető. Hájos a székely ábécé három változatát összegző jeltáblájának középső darabja Kájoni „régí ábécéje”, a Telegdi-rudimenta marosvásárhelyi, romlott változatára visszavezethető jelsora és Bél Mátyás ábécéje között.³⁶³ Az autográf kézirat elveszett. Kájoni János Telegdi másolatát – amint arról fr. Losteiner Leonárd (1744–1826) ferences történetíró *Chronologia Topographico-Chorographica* című munkájában tudósít³⁶⁴ – gyalakutai

³⁵⁸ BENKŐ András, *Kájoni János, a humanista muzsikusként*, Korunk, 1981/11, 819–823.; A Kájoni-kódex faksimile kiadása: Saviana DIAMANDI ed., *Codex Caioni (facsimile)*, PAPP Ágnes közrem., București, Editura Muzicală, 1993 (Musicalia Danubiana 14/a); A kódex modern átírata és irodalomjegyzéke: UŐK., *Codex Caioni saeculi XVII. (transcriptiones)*, Bp., MTA, 1994 (Musicalia Danubiana 14/b).

³⁵⁹ KÁJONI János, *Fekete könyv. Az erdélyi ferences kuszódia története Kájoni János kézirta 1684*, szerk. MONOK István, KESERŰ Bálint, ford. MADAS Edit, SZOVÁK Kornél, Szeged, Scriptum, 1991 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 31).

³⁶⁰ SEBESTYÉN, *A magyar... i. m.*, 123.

³⁶¹ TÜSKÉS Gábor, KNAPP Éva, *Az egyházi irodalom műfajai a 17–18. században*, Bp., Argumentum, 2002 (MTA ITI Irodalomtörténeti füzetek, 151), 39.

³⁶² SEBESTYÉN, *A magyar... i. m.*, 125–129.

³⁶³ *Uo.*, 130.

³⁶⁴ LOSTEINER Leonárd, *Chronologia Topographico-Chorographica seu Sub specie Annuae Felicitatis et Calamitatis Provinciae Transilvaniae et Siculiae Descriptio pervetusti Monasterij Csik Somlyoviensis ad Beatam Virginem Visitantem In Feriis Philosophicis jussu Admodum Reverendi P. Martini Péterffy Ord. Min. Strict. Obs. Refor. Almae Provinciae Proto-Regis Hungariae S. Stephani in Transilvania Praedicatoris, Sacrosanctae Theologiae Lectoris Generalis etc. nec non Actualis Ministri Provincialis edita, ac Venerationi Magnae Dominae in Thaumaturga Csikiensi Auxiliatrici contra Haereses dicata a P. Fratre Leonardo Losteiner Praefatae Provinciae et Instituti AA. LL. et Philosophiae Lectore Ordinario Anno a Partu Virgineo M DCC LXXVII.* Kolozsvár, 1776–1777. Az autográf kézirat megtalálható a Csiki Székely Múzeumban, jelzete: A V 7/5254. vö. MUCKENHAUPT Erzsébet, *A csiksomlyói ferences könyvtár kincsei. Könyvleletek 1980–1985*, Bp., Kolozsvár, Balassi–Polis, é.n. [1999], 102. Losteiner kéziratát kivonatolta és magyarra fordította Dr. Endes Miklós: Dr. ENDES Miklós, „Losteiner Leonard latin nyelvű művének a kultusz minisztérium megbízásából kivonatolt és magyarra fordított kézirat, és gépelt példányai. Függelék: A hun-magyar kapcsolatok a kínai évkönyvek és történet világában.”. Megtálálhatók az OSZK Kézirtatárában, jelzete: Fol. Hung. 2101. Losteiner munkájáról ld. továbbá: PAP Levente, *Losteiner Leonárd és Chronológiája = Humanista történetírás és neolatín irodalom a 15–18. századi Magyarországon*, szerk. BÉKES Enikő, KASZA Péter, LENGYEL Réka, Bp., MTA BTK ITI, 2015 (Convivia Neolatina Hungarica, 1), 149–156.

Lázár Imrétől³⁶⁵ kapta. Ezt olvasta ki Hájos kérésére Blahó Vince ferences szerzetes is a csíksomlyói kolostor *Historia Domus*ából. Horváth Benedek a szárhegyi kolostor könyvtárának egy Kájonitól származó teológiai kéziratában két helyen talált székely írásos bejegyzést. Az első (Telegdiét) a 46. oldalon, a második a „287. lapról íratott le szóról szóra azzal az utolsó két jeles mondással egyetemben, melyek magyar betűkkel voltak írva, ezeknek értelmezését latin betűkkel én csatoltam hozzá, ezen kívül semmit hozzá nem téve és el sem véve.” Sebestyén ezt úgy értelmezte, hogy a közmondások latin magyarázat, megfejtés nélkül álltak, így a szöveg megfejtése Horváthtól származik.³⁶⁶

A székely betűs szöveg több karaktere eltér az ábécében szereplő jelektől. Hiányzik a *cs, gy, j, ly, ak, n, sz, v* és *zs* jegye; a *ty* nincs megnevezve, *gy* jel a [g] fonémát, a jelsor helyesen feltüntetett *c* jegye a felirat szövegében a [tʃ] fonémát jelöli. Sebestyén a következőképpen fogalmazott: „Mi annak idején a *h, ő, u, z* jegyek elütő formáit újabb jelenségnek tartottuk, mert bátorító adat hiányában gondolni sem mertünk arra, hogy ami elütő, az a meglevőnél esetleg régibb és eredetibb is lehet. Azóta előkerült a bolognai középkori emlék s benne megtaláltuk Kájoni *ő, u* és *r* betűjét; az 1515-ki konstantinápolyi feliratban megvan a *z* betűje, Szamosközy pedig aligha Kájoni *g*-jével nem írta le Gálfi nevét.”³⁶⁷ A Kájoni betűinek a Marsigli-féle emlék jeleivel való hasonlósága itt van leírva először a szakirodalomban.

E betűk hasonlóságaira Ferenczi Sándor is felfigyelt. *Rovásírásunk r jegye* című tanulmányában (1939) a székely jelek változatait elemezte, legalaposabban az *r* írásjel variánsait ismertette. Megállapítja, hogy az „*r* jelölésére a xvi. század végéig – eltekintve a rovásnaptártól – kizárólag a H alakú jegyet használták, a / [alakút] ellenben sohasem”.³⁶⁸ A rovásírásos naptárral kapcsolatban megjegyezte, hogy következtetéseit „viszont igen nyomatékosan ellenzi az, hogy a / jel megvan a rovásnaptárban is, a rovásnaptár pedig – amint Németh Gyula írja – »a xv. szd utolsó évtizedeiből származik. Fiatalabb nem lehet, mert írástörténeti okokból határozottan az alább tárgyalandó csíkszentmihályi (1501) és konstantinápolyi (1515) emlékek közé kell helyeznünk.« [...] Minthogy azonban a másoló nem túlságosan gondosan másolt [...] sok helyen belevétett és hibázott, mivel továbbá Németh is elismeri, hogy talán hárman is másolták, illetve javították és ezeknek az utólagos bejegyzéseknek az írója meg »az írást a későbbi fejlődési fokán ismerte«, a rovásnaptár valloását nem merem perdöntő bizonyítéknak tekinteni.”³⁶⁹

³⁶⁵ Lázár Imre személyével kapcsolatban Zsupos Zoltán révén pontosabb adatokkal rendelkezünk, ld. a 15.3. fejezetben.

³⁶⁶ SEBESTYÉN, *A magyar...*, i. m., 127.

³⁶⁷ *Uo.*, 131.

³⁶⁸ FERENCZI Sándor, *Rovásírásunk r jegye*, Erdélyi Múzeum, 44(1939)/2, 179–198, itt: 192.

³⁶⁹ *Uo.*, 194.

Ferenczi a székely írásos naptár létrejöttének nem a másolás időpontja jelentette tényleges *terminus ante quem*et tekintette, hanem a Németh Gyula (1890–1976) kikövetkeztette 1501–1515 közötti éveket. Ennek következtében írta, a merészebb lehetőségeket elvetendő: „Úgy vélem, hogy a nélkül, hogy a rovásnaptár általánosan elfogadott magas korát kétségbe vontam volna, mégis elegendő számú s eléggé nyomós érveléssel mutattam reá arra, hogy a rovásnaptárba meglehetősen késői, xvii. század első feléből eredő részletek is kerültek bele, vagyis egyáltalán semmi sem akadályozza, hogy – amint az említett néhány rovásjegynek feltétlenül késői alakja van meg benne – a mi esetünkben ne legyen szabad feltennünk azt, hogy az eredeti xv. századi rovásnaptárban valóban még a teljes H=r jegy szerepelt és az r=/ jelnek a rovásnaptárban való megléte még nem bizonyítja egyszersmind az r=/ jegynek korai, xv. századi voltát is és a rovásnaptárbeli példaitól még nyugodtan elfogadhatjuk előbbi következtetésemet, hogy tulajdonképpen Telegdi nem szabatos fogalmazású szabálya teremtetten meg és terjesztette el a megrövidített r-nek önálló betűként való használatát.”³⁷⁰ De az is lehet, hogy Kájoni székely karakterekkel írt szövege és a Marsigli által lemásolt naptár időben közelebb vannak egymáshoz. Erre a feltevésre még vissza fogunk térni.

Itt említjük meg, hogy Sebestyén könyvére félszázaddal Vértés O. András (1911–1997) is foglalkozott Kájoni betűivel. Két rövid közleményében a [3] fonéma (nála „ž mássalhangzó”) latin betűs hangjelölését tárgyalta.³⁷¹ Kájoni a [3] fonémát az x grafémával jelölte, ahogy Telegdi *Rudimentájának* marosvásárhelyi másolata is. Révai pesti rézmetszője Sebestyén szerint itt, hogy „Kájoni tévedését leleplezve – nem az X hangzóértékével helyettesítette”.³⁷² Vértés O. András szerint bizonyos, hogy Kájoni „nem tévedésből használta az x-et a ž megfelelőjeként”. Szerinte a [3] fonémának ekkor (xvi–xvii. században) nem volt bevett jele, példaként említette, hogy míg Miskolczy Csulyak a zs grafémát használta, addig Telegdi *Rudimentájának* giesseni és fogarasi másolatában „ss-t írtak”. Ennek mintáját Verancsics ötnyelvű szótárában látja, amiben „a mai zs betű megfelelője többször x, illetőleg X, pl Rox, Xeb, Xomancz” jelenik meg.³⁷³

A Kájoni János örökségéből származó emlékekkel *A magyar rovásírás hiteles emlékei* korpuszának végére értünk. Van a monográfiának egy további fejezete, amely a székely írás rendszerét (íróeszközét, sorvezetését, a magánhangzók kihagyásának, „ugratásának” rendjét) valamint rokonságát, rokonításait mutatta be (az ógermán rúnákkal és főként az ötörök írással). Sebestyén az írásban nagyrészt korábbi könyvét használta vezérfonalul. Végül kísérletet tett a székely írás egyete-

³⁷⁰ Uo., 196.

³⁷¹ VÉRTES O. András, *Kájoni x betűje*, MNy, 62(1966)/4, 461–462.; Uő., *Az erdélyi x betűről*, MNy, 66(1970)/2, 214–215.

³⁷² SEBESTYÉN, *A magyar... i. m.*, 130.

³⁷³ VÉRTES, *Kájoni... i. m.*, 462.

mes írástörténetbe illesztésére, amiben Nagy Géza későbbi írására támaszkodott.

Sebestyén Gyula könyvének megjelenése után is közölt tanulmányokat. Ezek azonban már inkább áttekintések, összegző dolgozatok voltak, előbb az írás eredetével foglalkozott,³⁷⁴ majd a székely írás „hitelességének” bebizonyítását összegezte.³⁷⁵

Kutatástörténeti érdekesség, hogy Németh Gyula nyelvésznek, aki a székely írás irodalmának Sebestyénhez hasonlóan kimagasló alakja volt, az írásrendszerrel kapcsolatos első cikke éppen *A magyar rovásírás hiteles emlékeiről* írt recenzió. Németh komoly kritikát fogalmazott meg a kötettel kapcsolatban, személyeskedéstől sem mentes bírálatában a könyv talán legkevésbé lényeges részeit, a néprajztudósnak az írás eszközeivel és a jelek lehetséges eredetével kapcsolatos okfejtéseit támadta.³⁷⁶ Sebestyén válaszában sértett hangon utasította el a fiatal nyelvész kommentárjait.³⁷⁷

³⁷⁴ SEBESTYÉN Gyula, *A magyar rovásírás eredetéről*, NyK, 45(1917–1920), 292–302.

³⁷⁵ Uő., *Miként bizonyosodott be a székely rovásírás hitelessége?* = *Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum ötvenéves jubileumára*, szerk. CSUTAK Vilmos, Sepsiszentgyörgy, Székely Nemzeti Múzeum, 1929, 244–251.

³⁷⁶ NÉMETH Gyula, *Dr. Sebestyén Gyula: A magyar rovásírás hiteles emlékei*, EPhK, 40(1916), 560–570.

³⁷⁷ SEBESTYÉN Gyula, *Válasz Németh Gyulának*, EPhK, 40(1916), 668–675.

3. Az emlékek korpuszának bővülése

3.1. A Bögözi Felirat

Majd két évtizeddel Sebestyén könyve után, Jakubovich Emilnek köszönhetően került meg az azóta is legkorábbinak mondható kéziratos emlék, a Nikolsburgi Ábécé. Nem ez volt az egyetlen újdonság, ami a nagyszerű nyelvész révén került a tudományos köztudatba. Jakubovich ugyanis még 1931-ben, vagyis néhány évvel az ábécé megkerülte előtt, a Magyar Nyelv hasábjain tudósított egy feliratos emlékről, a Bögözi Feliratról,³⁷⁸ amit egy évvel korábban Szigethy Béla mutatott be röviden az Erdélyi Múzeum lapjain.³⁷⁹ Szigethytől tudjuk, hogy Bögöz (Udvarhely vm.) református templomának vakolata alól két, eltérő időben készült freskó került elő. 1904-ben, nem sokkal azután, hogy a freskókat Huszka József (1854–1934) és Csehély Adolf (†1904) megtisztította, lefényképezte és közzétette,³⁸⁰ a falat újravakolták és lemeszelték. Ez nem bizonyult tartósnak, a '20-as években repedezni kezdett. Szigethy a vakolatot Kassay F. Pállal (a helyi lelkipásztor jóváhagyásának birtokában) újra megbontotta. Ekkor látott meg „hat róvásírási betűt az alsó képsor Krisztus-alakjának bal alsó mandorlarészén”, a (még reformáció előtt renovált) freskóra vörös krétával írva. A felirat gyengén, de Huszka felvételein is látszik.³⁸¹

A feliratot (Marsigli *es* ligatúrája alapján) „Atyai Estván”-nak olvasta és a kiolvasott nevet a felirat szerzőjének tekintette. Szigethy nem datálta pontosan, hogy a felirat mikor készült, hanem a keletkezés lehetséges idejeként viszonylag tág intervallumot jelölt ki. A *terminus post quem* tulajdonképpen a freskók elkészülte, a *terminus ante quem* pedig a templom református birtokbavétele az 1580–1600 évek között. Egy Szabó Károly közzétette 1536-os oklevélben bukkant rá egy bizonyos Atyai Balási Istvánra, s mivel szerinte „valószínű, hogy a két Atyai István egy személy”, ezért a felirat keletkezését végső soron az 1530-as évekre becsülte.³⁸²

Jakubovich elfogadta Szigethy érvélését, miszerint az oklevélbeli Atyai Balási István nevének középső tagja az illető atyját jelölhette, ugyanakkor Szigethy nézeteit mégsem verifikálta egészében. Az ötödik jelet (a ligatúrát) szerinte ugyanis, ha „három betű összerovásának vesszük” csak „Esatn” vagy „Esátn” formában olvashatjuk. Vagyis Szigethy megoldását akkor fogadhatjuk el, ha azt feltételezzük,

³⁷⁸ JAKUBOVICH Emil, *A bögözi székely rovásbetűs felirat*, MNy, 27(1931)/3–4, 81–84.

³⁷⁹ SZIGETHY Béla, *Rovásírás a bögözi freskón*, Erdélyi Múzeum, 35(1930), 368–369.

³⁸⁰ HUSZKA József, *A bögözi falképek*, Archeológiai Értesítő, 1898, 388–393.; CSEHÉLY Adolf, *A bögözi falképek ügyében*, Archeológiai Értesítő, 1899, 94–95, 301–302.; Huszka székelyföldi kutatásairól ld. JÁNÓ Mihály, *Huszka József székelyföldi falképkutatásai*, doktori értekezés, 2010. János doktori téziseinek hálózati elérhetősége:

<http://doktori.btk.elte.hu/art/janomihaly/tezis.pdf> [2014.10.04.]

³⁸¹ SZIGETHY, i. m., 368.

³⁸² Uo., 369.

hogy a felirat készítője hibásan írta le a saját nevét. A Marsigli-féle naptár tapasztalata alapján elmondható, hogy a személynév írására akár egy igen összetett jelet is alkalmazhattak. De Jakubovich azt is hangsúlyozta, hogy „még a legkombináltabb összerovásban is megtaláljuk a jegyek helyes sorrendjét”.³⁸³ Jakubovich a feliratot Atyaistennek („atya-isten”) olvasta, a ligatúrát egy *s* és egy „Y alakú” *t* összerovásának vette és elképzelhetőnek tartotta, hogy az a freskó készítője számára készült utasítás, ami szerint „Krisztus Urunk helyett a kívánt helyre az Atya Isten képét fesse”.³⁸⁴ Dolgozatában Szigethy után megjegyezte az Énlakai Felirat közelségét. Egyetérthetünk vele, hogy a Bögözi Felirat jelentősége ismertetésekor abban állt, hogy az az addigi egyetlen „[e]redetiben s nem másolatban vagy papiroson fennmaradt, epigrafikus emlék”.³⁸⁵

Itt tartjuk fontosnak megjegyezni egy, a felirat keletkezésével kapcsolatos észrevételünket. Az idézett szerzőket a leírásán túl nem foglalkoztatta a felirat technikai kivitelezése. A Nikolsburgi Ábécé címe szerint a székelyek betűiket fába vésték: *sculptunt vel cidunt in lignis*. Ez a felirat viszont krétával készült. De miért írkáltak bele a freskóba krétával? Feltételezésünk szerint a freskó készítője írhatta oda a jeleket. Az elképzelés ugyan bizonyításra szorul, de a freskó feliratozásának aktusa mindenféleképpen elgondolkodtató. A felirat jó eséllyel egy további kivitelezési fázist jelez (adott esetben Jakubovich sejtése szerint az Atya alakjának helyét). Más különben kis valószínűséggel maradhatott volna meg a helyén, amíg az épület katolikus templomként funkcionált. A krétával írt, minden funkciót nélkülöző felirat könnyen megsemmisíthető. Ha a felirat a freskó készítőjétől nem független, világossá válhatna, hogy a felirat miért krétával készült. Az előkészítés szakaszában a festő jó eséllyel krétával dolgozott.

3.2. A Székelyderzsi Felirat

Nagyjából a Bögözi Felirattal egy időben egy másik feliratos emlék került elő a Székelyföldről. Közzétételére 1932-ben került sor, vagyis egy évvel Jakubovich előbb említett dolgozata után. A feliratot a helyi unitárius templom 1929 tavaszán folytatott felújítása során találták. Balázs András derzsi unitárius lelkész tudósításából tudjuk, hogy a templom külsejét vakoltatták és meszeltették, amikor „a földtől 15 m magasságban a felduzzadt vakolat leverése alkalmával egy kis ablak körvonalai mutatkoztak”, ezt kibontva került elő egy feliratos téglá. A lelkész két évig őrizte, mígnem megmutathatta a Székelyföldön néprajzi kutatóúton lévő Szilády Zoltánnak (1878–1947) és két társának. Jakubovich szerint az „emlék fel-

³⁸³ JAKUBOVICH, A *bögözi...*, i. m., 84.

³⁸⁴ *Uo.*, 83.

³⁸⁵ *Uo.*, 84.

fedezésének érdeme tehát Szilády Zoltán nevéhez fűződik”.³⁸⁶

A templom bővítésekor befalazott ablaküregből egyetlen téglá került csak elő felirattal, a többin nem volt hasonló jelölés. Ezt a feliratot sem pecsételték, a szöveget a „még nedves, lágy állapotban lévő téglára éles eszközzel bekarcolták, s azután kiégették”.³⁸⁷ Nincsen biztos megfejtése, a legvalószínűbb olvasata Jakubovich szerint: „Miklós de(r)zsi pap”. Ligatúrái miatt betűzhető lenne „Miklós zsidó pap” is, de ez mégsem valószínű. A szombatos mozgalom későbbi fejlemény, az unitáriusok közül váltak ki a xvi. század második felében. Van egy további lehetőség, az *apa-pap* ('esperes'), erre azonban „egyetlen adat sincs régi nyelvünkben”.³⁸⁸

Ezt a lehetőséget Pais Dezső (1886–1973) nyelvész vetette fel. Pais – bár adatolni nem tudta – nem tartotta elképzelhetetlennek az *apa-pap* 'esperes' olvasat lehetőségét és a feliratos téglá xiii. századi, késő Árpád-kori keltezését.³⁸⁹ A két cikk együtt különlenyomatként is megjelent.³⁹⁰

Jakubovich Emil *A székely-derzsi rovásírástól téglák* című közleményének van egy további újdonsága. Lelkesen számolt be róla, hogy egy budapesti könyvkereskedő Székely István (1505–1565) *Világkrónikájának*³⁹¹ egy csonka, más lapokkal kiegészített erdélyi példányát az OSzK-ban bemutatta, benne Telegi *Rudimentájának* minden korábban ismertnél idősebb másolatával. A másolatot Rétyi Péter készítette el Fogarasban 1671. május 25-én.³⁹² Ez a másolat a többinél nemcsak öregebb, de a másolat forrásaként használt *Rudimentát* nem kéziratnak (*manuscriptum*) nevezi, hanem *opusculumnak* (tkp. 'művecske'). Jakubovichnak innét kétsége támadt Sebestyén azon nézete felől, hogy a mű „nyomtatásban soha sem jelent meg” és reményét fejezte ki, hogy „[v]alami nagyobb nyomtatványhoz kötve vagy convolutumban rejtőzködve még ez az »opusculum« is előkerülhet”.³⁹³

A feliratról közölt tanulmányokon felbuzdulva Pálffy Márton (1873–1936) jelentetett meg egy népszerűsítő cikket az Énlakai és a Konstantinápolyi Feliratról, az ismeretterjesztő írás végén a bögözi és székelyderzsi leleteket is megemlítette.³⁹⁴

³⁸⁶ Uő., *A székely-derzsi rovásírástól téglák*, MNy, 28(1932)/9–10, 264–274, itt: 265.

³⁸⁷ Uő., 266.

³⁸⁸ Uő., 266–272.

³⁸⁹ PAIS Dezső, *Derzs apa-pap*, MNy, 28(1932)/9–10, 274–277.

³⁹⁰ JAKUBOVICH Emil, *A székely-derzsi rovásírástól téglák*, PAIS Dezső, *Derzs apa-pap*, Bp., Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1932 (Különnyomat a Magyar Nyelv xxviii. évfolyamából).

³⁹¹ SZÉKELY István, *Chronica ez vilagnac yeles dolgairól*, Krakko, 1559 (RMNy 156).

³⁹² OSzK Kézirattár, jelzete: Oct. Lat. 678.

³⁹³ JAKUBOVICH, *A székely-derzsi...*, i. m., 272–274.

³⁹⁴ PÁLFFY Márton, *Az énlakai és konstantinápolyi rovás-betűs felirat*, Keresztény Magvető, 66(1934)/4, 217–223.

A Székelyderzsi Felirat kutatástörténetének van egy valamivel későbbi, idekíváncozó mozzanata. 1952-ben Cs. Sebestyén Károly fűzött megjegyzést a székelyderzsi téglához, amit Pais Dezső hozzászólásával együtt tettek közzé a Magyar Nyelv folyóiratban.³⁹⁵ Cs. Sebestyén „mint tapasztalt ásató és középkori építéstörténettel foglalkozó muzeológus” cáfolta, hogy a téglát alapító okmányként (Pais felvetése) a „korszakban” helyezték volna el a templomfal külső fülkéjében, szerinte ha ilyesmit készítettek, az mindig alapfalba került. Ugyanakkor nyilvánvaló volt számára, hogy a téglát nem emlékként, hanem „közönségesen faltörmeléknek került a helyére” és az „egy régebbi falrészletből”, talán az elbontott régi szentélyből származhatott. Cs. Sebestyén Károly határozott állítása továbbá, hogy korát „[e]gyedül csak a téglát hosszúság-, szélesség- és vastagság-mérete dönti el”, ezek pedig „a XIII. századra utalnak”.³⁹⁶

Pais mellékelt hozzászólásában felelevenítette a felirat olvasata és datálása kapcsán Jakubovichcsal folytatott vitáját. A két dolgozat különlenyomatos kiadására ezért mint „különbéke-lenyomatra” tekintett. Cs. Sebestyén egyetértése mellett megemlítette, hogy elképzelését összefoglaló munkájában is lehetségesnek tartotta. Pais, kiállván a Cs. Sebestyén által megtámogatott korábbi álláspontja mellett, ötlete jelentőségét főleg abban látta, hogy így „van egy rovásírásos emlékünknél a XIII. századból” és hogy a „rovásírás adatolásának ideje ennyivel korábbra tolható, éppen nem közömbös a magyar művelődés- vagy népiségtörténet szempontjából sem”.³⁹⁷

³⁹⁵ Cs. SEBESTYÉN Károly, *A székely-derzsi rovásírásos téglát kora*, PAIS Dezső utószó., MNy, 48(1952), 86–89.

³⁹⁶ *Uo.*, 87–88.

³⁹⁷ *Uo.*, 88–89.

4. Németh Gyula és a székely írás őstörténeti tárgyalása

4.1. „A régi magyar írás eredete” és Melich János hozzászólása

A székely írás tárgyalásának az Árpád-kornál is régebbi, őstörténeti kerete Németh Gyula turkológus nyelvésznek köszönhetően erősödött meg, neki köszönhető a székely írás ősiségével kapcsolatos elképzelések megszilárdítása. Nagy Géza és Sebestyén Gyula rokonságkereső munkái után ő közölt hasonló dolgozatot *A régi magyar írás eredete* címen.³⁹⁸ Németh Gyula, Nagy már tárgyalt úttörő munkáját és Munkácsi Bernát (1860–1937) németül megjelent cikkét³⁹⁹ saját megfigyeléseivel egészítette ki.

Melich János (1872–1963) nyelvész saját bevallása szerint Németh dolgozatának hatására szűnt meg kételkedni a székely írás régiségében. Melich 1925-ös dolgozatában elfogadta Németh két alapvetését: „1. A székely írás az ótörök (köktörök) rúnairás minden sajátosságát megőrizte egészében vagy nyomokban; 2. Jeleinek nagy része a „jennyisszeji köktörök ábécéből való”. Melich tagadta a korábban felvetett görög származtatást,⁴⁰⁰ az [ε] és az [o] fonéma rovásjelének glagolita⁴⁰¹ eredete mellett érvelt. Úgy gondolta, hogy a török eredetű jelkészlet reformja „a Pontus vidékén, a IX. századnál nem későbbben mehetett” végbe. Felvetését Melich maga sem tekintette teljesen kiforrottnak.⁴⁰²

4.2. „A magyar rovásírás”

Németh Gyula érdeklődése, több elismerést kiváltó tanulmánya után⁴⁰³ idővel újra a székelyek írása felé fordult. 1934-ben jelent meg *A magyar rovásírás* című munkája, a Sebestyén monográfiája óta előkerült emlékek korpuszának bemutatása.⁴⁰⁴ De Jakubovich sem maradt tétlen és egy évvel később megjelent dolgozatában a legrégibb ábécék összehasonlítását végezte el.⁴⁰⁵ A székely írás régészeti bibliográfiáját az '50-es években állították össze.⁴⁰⁶

³⁹⁸ NÉMETH Gyula, *A régi magyar írás eredete*, NyK, 45(1917–1920), 21–44.

³⁹⁹ Bernhardt MUNKÁCSI, *Zum Problem der Szekler Runenschrift*, Keleti Szemle, 1914, 225–391.

⁴⁰⁰ MUNKÁCSI, i. m., 229.

⁴⁰¹ Németh Gyula a glagolita jelekkel való egyezés kapcsán Hódoly László dolgozatára hivatkozott: HÓDOLY László, *A székely vagy régi magyar írás eredete*, Pozsony, é.n. [1884].

⁴⁰² MELICH János, *Néhány megjegyzés a székely írásról*, MNy, 21(1925)/7–8, 153–159. itt: 159.

⁴⁰³ NÉMETH Gyula, *A honfoglaló magyarság kialakulása*, Bp., 1930. (2. bővített kiadás: *Ua.*, Bp., Akadémiai, 1991.); Uő., *A nagyszentmiklósi kincs feliratai*, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1932 (Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 30).

⁴⁰⁴ Uő., *A magyar rovásírás*, Bp., MTA, 1934 (A magyar nyelvtudomány kézikönyve, II/2).

⁴⁰⁵ JAKUBOVICH Emil, *A székely rovásírás legrégibb ábécéi*, Bp., Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1935 (A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai, 35).

⁴⁰⁶ Vö. CSALLÁNY Dezső, *A székely–magyar rovásírás emlékei*, A Nyíregyházi Jósza András Múzeum évkönyve, 3 (1960), 39–122, 39.

A magyar rovásírás az emlékeket azok vélt kronológiai egymásutánjában közölte (Nikolsburgi Ábécé, Székelyderzsi Felirat, Marsigli-féle Rovásemlék, Csík-szentmihályi, Konstantinápolyi, Bögözi és Énlakai Felirat, Szamosközy rovásírássos szövege, Telegdi és Kájoni ábécéi), majd az írás sajátosságait tárgyalta, mint a jelek formái, az írás iránya, valamint az *ak* (nála: *q*) és az *eh*⁴⁰⁷ jelek kérdését. Az emlék bemutatása során humanista történetírók (Thuróczy, Oláh, Verancsics, Szamosközy) megjegyzéseit kölcsönözte, így az írás eszköze, a ligatúrák és magánhangzók jeleinek használata esetében. A ligatúrákat rendszerezve, táblázatban közölte.⁴⁰⁸ A rovásírás használatával kapcsolatban Németh úgy vélekedett, hogy a gyakorlati alkalmazásban a jelek összerovása és a magánhangzók elhagyásának lehetősége növelte az írás használhatóságát, de „ezek túlzásba vivése félreértésekre ad alkalmat”.⁴⁰⁹

Németh elemzése a székely írás jelkészletét a Talasz-völgyi feliratokkal rokonítja. Azt továbbra is fenntartotta, hogy a jenyiszeji feliratok jeleivel nagyobb hasonlóság mutatkozik, mint az orhoni feliratokéival. A törökök írását a Stein Aurél (1862–1943) orientalista felfedezte szogd nyelvemlék szaszanida pehlevi írásához⁴¹⁰ tartotta a legközelebbinek. Az írást a törökök szerint is nyugatról vették át, jeleik végső soron így sémi eredetűek. Németh 16 székely jel esetében vélt szorosabb hasonlóságot a Talasz-völgyi türk betűkkel.⁴¹¹ Hódoly, Nagy, Sebestyén és Melich, valamint a saját eredményei alapján többet görög, ill. glagolita eredetűnek tartott. A *gy* és *ny* (további lehetőség szerint a *ty*) jelét (még ha ezt így konkrétan nem is fogalmazta meg: részben a latin betűképzéshez hasonlóan) a *d+j*, *n+j*, *t+j* jelek összetételéből származtatta. Határozott nézete szerint a székely írás a pogány magyarság a kereszténység felvétele előtt használt ősi írása. Jelkészletével kapcsolatban Németh szerint „majdnem kétségtelen, hogy [...] ismert alakját Pontus vidékén nyerte”, ahol a magyaroknak lehetősége volt „a türk írást megismerni és az ábécét – az erős bizánci befolyás alatt – görög betűkkel bővíteni”.⁴¹² Németh Gyula mindezt a jelek formai és hangértékbeli hasonlóságaiból és a magyarság őstörténetének akkor elfogadott tudományos rekonstrukciójából következtette ki.

⁴⁰⁷ Ligeti Lajos (1902–1987) eddig említetlenül maradt tanulmánya szerint é, vö. ^eszf^endóbè, ld. LIGETI Lajos, *A magyar rovásírás egy ismeretlen betűje*, MNy, 21(1925), 50–52.

⁴⁰⁸ NÉMETH, *A magyar...*, i. m., 21.

⁴⁰⁹ *Uo.*, 22–23.

⁴¹⁰ Az írásrendszerrel kapcsolatban ld. DIRINGER, i. m., I, 239–245.; *Ua.*, II, 229–233.

⁴¹¹ NÉMETH, *A magyar...*, i. m., 26–28.

⁴¹² *Uo.*, 29–32, itt: 31.

5. Jakubovich Emil és a székely írás első ábécéi

A *székely rovásírás legrégibb ábécéi* Jakubovich Emil 1934 novemberében, a Magyar Nyelvtudományi Társaság felolvasóülésen tartott előadásának nyomtatott változata. Jakubovich az utolsó negyedszázad (és kora közelmúltja) felfedezéseit ismertette. Jakubovich a székely írás kutatásában tisztességet szerzett két jeles tudós, Sebestyén Gyula és Németh Gyula munkásságának tulajdonította, hogy a székely írás „nemzeti szempontból fontos, másrészt az általános írástörténetre nézve sem érdektelen, komoly, tudományos problémává lett”. Sebestyén érdemének a fennmaradt források hitelességének igazolását, s amennyiben ez lehetséges volt, azok megszerzését tekintette. Németh Gyulának elismeréssel adózott, amiért az „módszeres, tudományos kutatással véglegesen tisztázta ezen írás eredetét”.⁴¹³ Maga a vizsgálatokat a négy legrégibb ábécé bemutatásával kívánta ösztönözni.

A közleményben az első helyen a Nikolsburgi Ábécéről olvashatunk, amelynek felfedezéséről és megszerzéséről már szoltunk. Az emlék először itt került részletes leírásra, első híradása Németh 1934-es könyvében olvasható. Németh csak Jakubovich szóbeli közlésére hivatkozhatott és készülőfélben lévő „beható tanulmányára”, amelyet akkor úgy tűnt, a Magyar Nyelv hasábjain fog megjelentetni 1935-ben.⁴¹⁴ Ranschburg György 1933 októberében kereste meg az ősnymtatványba kötött székely írásos pergamenlap ügyében Jakubovichot, a nyelvemlék pedig nem sokkal a svájci árverés előtt, november 4-én már az Országos Széchényi Könyvtár birtokába került. Az emlék bemutatását Jakubovich nem siette el. Dolgozatának előzményét Németh Gyula *A magyar rovásírás* megszövegezésekor már ismerhette, mindenesetre – talán a három másik ábécével felduzzadt terjedelem miatt – a tanulmány a Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadta önálló füzetben jelent meg, a mellékletben az emlékek jó minőségű fényképhasonmásával.

A másik három forrás már a Nikolsburgi Ábécé birtokbavételét megelőzően is az Országos Széchényi Könyvtár állományában volt. Miskolczi Csulyak István (1575–1646) naplóját (1610–1638) – aminek 371^a lapján megtalálhatók az autográf ábécék⁴¹⁵ – a református prédikátor és egyházi történetíró⁴¹⁶ kései leszármazottjától, mezőtelegdi Miskolczi Imre királyi kamarástól a könyvtár ajándékként kapta 1928. november 26-án.⁴¹⁷ *A székely-derzsi rovásírásos tégl*a című közlemény kapcsán már említettük Jakubovich lelkes beszámolóját Telegdi *Rudimentájának* egy minden korábban ismertnél idősebb, 1671-ben készült másolatának felbukkaná-

⁴¹³ JAKUBOVICH, *A székely rovásírás...*, i. m., 1.

⁴¹⁴ NÉMETH, *A magyar...*, i. m., 3.

⁴¹⁵ A kötet ma is az OSzK Kézirattárában található, jelzete: Oct. Lat. 656.

⁴¹⁶ ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, Bp., A Magyarországi Református Egyházi Zsinat Irodájának Sajtóosztálya, 1977, 408.

⁴¹⁷ JAKUBOVICH, *A székely rovásírás...*, i. m., 12.

sáról.⁴¹⁸ A másolat még a hordozó kötet bemutatása idején, 1932 októberében a könyvtár birtokába került.⁴¹⁹ Hírt adott továbbá a nagyenyedi Bethlen Gábor Kollégium gyűjteményében található újabb másolatról, amit 1715. április 25-én Borberek István, az intézmény 1713-ban szubszkribált növendéke készített.⁴²⁰ A *Rudimenta*-másolatot Musnai László (1888–1967), a kollégium igazgatója találta meg intézete levéltárában.⁴²¹ Szintén az intézet gyűjteményének része a Jean Mabillon (1632–1707) paleográfus-oklevéltanász *De re diplomatica libri vi.* című kötetének elejébe illesztett XVIII. századi kézirat,⁴²² amelyben Musnai székely ábécét azonosított és a *Miatyánk* székely betűkkel írt változatát. A kézirat Bél Mátyás szövegközlésével mutat egyezést.⁴²³ A kötetek ma hosszú, kényszerű távollétük után újra a jogutód, a Bethlen Gábor Dokumentációs Könyvtár birtokában vannak.⁴²⁴ Van egy harmadik kézirat is, amit Musnai levelében nem, csak a Magyar Nyelv hasábjain közölt dolgozatában említett. Található a gyűjteményben Telegdi János *Rudimentájának* egy további, Borberekienél korábbi változata, lejegyzője Bod Péter.⁴²⁵ Musnai a nagyenyedi kéziratokat Jakubovich halála után, a tudós előtt tisztelegvén igényes részletességgel maga is bemutatta a Magyar Nyelv hasábjain.⁴²⁶ Borberek másolatát 1967-ben megjelent rövid cikkében is említette.⁴²⁷ Musnai írásában kapcsolatba hozta egymással a marosvásárhelyi Teleki Téka *Rudimenta*-másolatait és nagyenyedit, de – nem tudván, hogy azok Bod Péter kéziratára mennek vissza – nem azonosította a nagyenyedi változatban azok forrását. A latin részek egyezésére Sándor Klára hívta fel a figyelmet.⁴²⁸ Bod kéziratának további részeiben az ábécé betűiről írt értekezése és az avarokkal kapcsolatos jegyzetei olvashatók. Ezeket Bretz Annamária irodalomtörténész elemezte részletesebben a kézirat megjelenésre váró forrásközlésének előszavában.⁴²⁹

⁴¹⁸ Uő., *A székely-derzsi...*, i. m., 272.

⁴¹⁹ Uő., *A székely rovásírás...*, i. m., 14–15. A másolat ma is az OSZK Kézirattára állományában van, jelzete: Oct. Lat. 678.

⁴²⁰ Bethlen Gábor Dokumentációs Könyvtár, jelzete: Ms 267.

⁴²¹ Musnai László Jakubovich Emilnek küldött levelei megtalálhatók az MTA KIK Kézirattárában, jelzetük: Ms 4821/71–72. Borberek István *Rudimenta*-másolatának fényképeit Kelemen Lajos küldte meg a Jakubovichhoz írt levele mellékleteként. A küldemény szintén az MTA KIK Kézirattárában található, jelzete: Ms 4821/69.

⁴²² Bethlen Gábor Dokumentációs Könyvtár, jelzete: Ms 269.

⁴²³ JAKUBOVICH, *A székely rovásírás...*, i. m., 16.

⁴²⁴ A könyvtár rövid, címszavakban összefoglalt történetét, különös tekintettel a legutóbbi fejleményekre ld. GORDÁN Edina, *A nagyenyedi Bethlen Gábor Dokumentációs Könyvtár múltja, jelene, jövője*, EKE Hírlevél, 2014/3, 16–17. Hálózati elérése: http://www.eke.hu/images/stories/hirlev/EKE_Hirlevel_2014_3.pdf [2015. 01. 14.].

E helyütt mondok köszönetet Gordán Erika főkönyvtárosnak, hogy a kéziratok leírását és fényképfelvételeit megküldeni szíveskedett.

⁴²⁵ Bethlen Gábor Dokumentációs Könyvtár, jelzete: Ms 245.

⁴²⁶ MUSNAI László, *Székely rovásírás emlékek*, MNy, 32(1936)/7–8, 229–232.

⁴²⁷ Uő., *Rovásírásos...*, i. m.

⁴²⁸ SÁNDOR, *A székely írás nyomában*, i. m., 243.

⁴²⁹ E helyütt köszönöm Bretz Annamária nagylelkű felvilágosítását.

A Nikolsburgi Ábécé és a két új *Rudimenta*-másolat mellett szintén újdonságot jelentett Miskolczi Csulyak István két (máskülönben azonos) székely ábécéje. A református lelkész, szerzői nevén Stephanus Pastor Miskolcinus tanulmányait Magyarországon és Németországban (Wittenberg, Heidelberg) végezte.⁴³⁰ 1605–1610 között „sűrű levelezésben volt” Szenci Molnár Alberttel (1574–1634), Jakubovich szerint „[ú]gy látszik, az ő kedvéért kutatta fel és jegyezte be naplójába a két székely alphabétumot”.⁴³¹

Szenci Molnár latin nyelvű magyar grammatikájának (Hanau, 1610)⁴³² előszavában Székely István krónikáját idézte: „Atila halála után [...] két fiai a birodalomért megvívának, fél részint pedig, avagy Czabaval menének el, avagy Erdelbe à Moldovaság felől szállának meg, és nem Magyaroknak, hanem Szekelyeknek hivattnak, kic még mostis külömböznek à több Magyaroktól, törvényekkel és irásokkal, kic Hunniabeli modra Szekel’ bötüvel eelnek mind è napiglan”.⁴³³ Az előszó végén a székelyek betűivel kapcsolatban a következőképpen szólt: „Siculorum vel Szekeliorum [...] literas Hunniacas, quarum meminit Stephanus Székel’ in suo Chronico Ungarico, nunquam vidi, neque hominem novi, qui eas viderit. Rogot itaque populares meos, in primis Szeculos Transsylvanos, ut si quid ejusmodi penesse habeant, in publicum illud proferre, cum suis commentariis dignentur.”⁴³⁴ Komlóssy Györgyi összegzése szerint – minthogy maga nem látott ilyet, sőt olyan embert sem ismert, aki látott volna – „felhívással fordul a nagyközönséghez: gyűjt-senek rovásírásos emlékeket”,⁴³⁵ Miskolczi Csulyakot feltehetően ez motiválta az ábécé lejegyzésében. Azt, hogy Szenci Molnárnak megküldte-e az ábécéket, „nem tudjuk, mert levelezésük éppen 1610-ben megszakadt”. A *Nova grammatica* felhívása a *terminus post quem*, a napló lezárásának figyelembevételével Miskolczi Csulyak lejegyzése tehát 1610–1638 között készült.⁴³⁶

Miskolczi Csulyak egyetlen életben maradt gyermeke, Gáspár (1627–1699) követte apja hivatását. A Kismarjai Veszelin Pál emlékkönyvébe írt bejegyzése⁴³⁷ arról tanúskodik, hogy a székelyek betűit is eltanulta apjától. A datálás szerint 1654. február 3-án, Franekerben jegyezte be az emlékkönyvbe székely betűkkel:

⁴³⁰ ZOVÁNYI, i. m., 408.; SZABÓ András, *Miskolci Csulyak István Heidelbergben = Bibliotheca et Universitas. Tanulmányok a hatvanéves Heltai János tiszteletére*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, TASI Réka, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2011, 119–128.; JAKÓ Zsigmond, *Miskolci Csulyak István peregrinációs albuma*, Szeged, 1972 (Irodalomtörténeti Dolgozatok, 71).

⁴³¹ JAKUBOVICH, *A székely rovásírás...*, i. m., 12.

⁴³² SZENCZI MOLNÁR Albert, *Novae grammaticae Ungaricae libri duo*, Hanau, 1610 (RMNy 995).

⁴³³ JAKUBOVICH, *A székely rovásírás...*, i. m., 15.

⁴³⁴ *Uo.*, 23.

⁴³⁵ KOMLÓSSY, *Ősi...*, i. m., 533.

⁴³⁶ JAKUBOVICH, *A székely rovásírás...*, i. m., 13.

⁴³⁷ Az emlékkönyv bejegyzőinek nevei, a székely írásos bejegyzések, valamint Komáromi Csipkés György és Miskolczi Csulyak Gáspár aláírásának pauszpapírra készült másolatai megvannak Toldy Ferenc iratai között. A levél megtalálható az MTA KIK Kézirattárában, jelzete: Rui. 4r. 257/9.

„Légy hű mind haláliglan és teneked adom az életnek koronáját”.⁴³⁸ Miskolczi Csulyak Gáspár székely írásos szövegét egyébként már Sebestyén is ismertette Telegdi János *Rudimentája* kapcsán, a lappangó további másolatok között. Sebestyén Kismarjai Veszelin Pál emlékkönyvéből egy másik székely betűs bejegyzésről is hírt adott. A 241. lapon Komáromi Csipkés György azt írta be 1653-ban: „Elég énnekem az Isten kegyelme. Te esmérd meg magadat.” Sebestyén Miskolczi Csulyak Gáspár írását Komáromi Csipkés bejegyzését követően közölte.⁴³⁹ Komáromi Csipkés György tehát nem csak írt a székely írásról, hanem írt is székely írással.

⁴³⁸ JAKUBOVICH, *A székely rovásírás...*, i. m., 14.

⁴³⁹ SEBESTYÉN, *A magyar...*, i. m., 111.

6. A Miskoczi Csulyak Istvánhoz kapcsolódó későbbi fejlemények

A Miskolczi Csulyak Istvánhoz kötődő székely írásos emlékek Jakó Zsigmond (1916–2008) révén tovább bővültek. Jakó, Miskolczi Csulyak megkerült peregrinációs albumát bemutatva, két székely írásos bejegyzésre hívta fel a figyelmet.⁴⁴⁰

A székely betűkkel írt bejegyzésekkel Benkő Elek foglalkozott *Rovásírásos bejegyzések Miskolci Csulyak István peregrinációs albumában* című műhelytanulmányában és közölte az 1644-es bejegyzés leírását és fényképhasonmását. Benkőtől tudjuk, hogy a székely írásos szöveg „Georgius Czulajj”, vagyis Csulai György (†1660) későbbi református püspöktől származik. Benkő Sebestyén Gyula után megjegyezte, hogy Csulairól „kortársai is feljegyezték, hogy levelezésében nagy kedvelője volt a rovásírásnak”.⁴⁴¹ Sebestyénél olvasható: Liszniai Kovács Pál *Magyarok cronicaja* című munkájában a székely írás kapcsán nevezett meg egy „Tsulai nevű erdélyi püspököt”.⁴⁴²

Liszniai Kovács a rovásírást a székelyek erdélyi tartózkodásával kapcsolatban említette: „Kérdés: Hány esztendeje immár eddig az Ezer hat száz kilenczven két 1692-esztendőig, mióta ezek a' Székelyek Székely földében laknak? Felelet: Ezer két száz negy öt esztendeje 1. Oka mert 1. Ma irunk ennyi esztendejében Christus Urunknak 1692. 2. Ezek a' Magyarok telepedtek vala meg Székely földében An. Chr. 447. 3. Subtráhald a' kisebb számot a' nagyobbikból s' marad ennyi 1245. Ezeknek a' Székelyeknek (a' mint az Atyllának és még az előtt való magyaroknak is) tulajdon magános magyar bötüi, és írási vóltanak, és valamint ma irnak a' Sidók és a' napkeleti népek az írásokban jobb kéz felől bal kéz felé mentenek, melly magyar betűket és írásokat hazámban lakván én magamis láttam, sőt Erdélyben, és Székely földén olyan Praedikátorokatis kik magyar betűkkel edgymásnak irtanak láttam s' ismértem, ilyen vala Tsulai nevű Erdélyi Püspök-is.”⁴⁴³ A társaival székely jelekkel levelező református értelmiségit tehát Liszniai Kovács Erdélyben ismerte meg. Csulai a székely írásos szöveget Sárospatakon jegyezte be. Egy evangéliumi szakaszt idézett Mária és Márta történetéből, mikor a húga látszólagos tétlensége miatt panaszkodó Mártának felelte Jézus: „Márta, Márta! Sok mindenre gondod van és sok mindennel törödsz, *pedig csak egy a szükséges*.⁴⁴⁴ Mária

⁴⁴⁰ JAKÓ, i. m., 59–72.

⁴⁴¹ BENKŐ ELEK, *Rovásírásos bejegyzések Miskolci Csulyak István peregrinációs albumában*, Erdélyi Múzeum, 56(1993)/1–2, 81.

⁴⁴² SEBESTYÉN, *A magyar...*, i. m., 111.

⁴⁴³ LISZNYAI KOVÁCS PÁL, *Magyarok cronicaja. Melly be foglal m. c. xcvi. Esztendőket. Avagy Christus születésének 268–1464. Esztendei alatt lett dolgait a' magyaroknak: Mellyet Chronologice az az: Christus Urunk Esztendeinek folyása szerint illendő rövid formában*, Debrecen, Kassai Pál, 1692 (RMK I 1421), 172–173.

⁴⁴⁴ Kiemelés – T. T.

a jobbik részt választotta, és nem is veszíti el soha.” (Lk 10, 41–42).⁴⁴⁵

Benkő Elek megállapítása szerint Csulai a bibliai szakaszt latinul („Una re opus est”) és magyarul („Egy dolog szükséges”) egyaránt pontatlanul idézte. A mondat a *Vulgatában* „porro unum est necessarium” formában szerepel, a magyar fordítása a *Vizsolyi Bibliában*⁴⁴⁶ és az azt követő protestáns kiadásokban „De egy a szükséges dolog”, míg Káldi György fordításában⁴⁴⁷ „De egy a szükséges”. A latin nyelvű bejegyzés szerint Huszti Nagy Zsigmond a pontatlanságot kijavítandó ragadott tollal: „Praescriptus S. Scripturae Versus Literis Hunniacis delinaetus sic corrigitur a Sigismundo N Husztj qui hoc Anno 1715 pascit ovile Christi quod est apud Pavaenses [...] Generosi Sigismundi Miskolczy Possessoris et grati Patroni Alumnus. S.N. Huszti”. Vagyis Huszti a Csulai által pontatlanul idézett katolikus szövegváltozatot több, mint fél évszázaddal később a protestáns szöveghagyomány szerint igazította helyre a „szinte titkosírásként használt” székelylelekkel. Husztiról keveset tudunk. Bejegyzésében magát 1701-től pávai lelkésznek mondja, valamint alumnusként hivatkozik magára. Benkő szerint Huszti Nagy, Miskolczy Zsigmond adományával „külföldi egyetemet is látogathatott”.⁴⁴⁸

⁴⁴⁵ Ó- és Újszövetségi Szentírás a Neovulgáta alapján, Bp., Szent Jeromos Katolikus Bibliatársulat, 2003.

⁴⁴⁶ KÁROLYI Gáspár ford., *Szent Biblia, az az Istennek O es Wy testamentumanac prophétac es apostoloc által meg iratott szent könyvei, Magyar nyelwre fordittatott [Károlyi Gáspár és mások által] egészen és wijonnan az Istennek Magyar országban való anya szent egyházának épülésére*, Vizsoly, Mantskovit Bálint, 1590 (RMNy 652).

⁴⁴⁷ KÁLDI György ford., *Szent Biblia. Az egész keresztyénségben bé-vött régi deák bötüböl magyarra fordította Jésus-alatt vitézkedő társaság-béli nagy-szombati Káldi György pap*, Bécs, Formika Máté, 1626 (RMNy II 1352).

⁴⁴⁸ BENKŐ, Rovásírásos bejegyzések Miskolci..., i. m., 82.

7. Egy korszak vége. Híradás a Homoródkarácsonyfalvai Feliratról

A székelly írás kutatása aranykorának a három nagy tudós, Sebestyén Gyula, Németh Gyula és Jakubovich Emil aktív éveit tekinthetjük. A korszak lezárása Németh Gyula utolsó rovásírási közleménye, amit 1945-ben publikált, *A székelly írás egy új emléke: a homoródkarácsonyfalvi felirat* címen. A Jakubovich előbb tárgyalt 1935-ös tanulmánya óta eltelt időből szólnunk kell egy rövid közleményről. Kun Béla ismertetett egy XVIII. századi ábécét a Magyar Nyelv hasábjain. Az ábécé egy, a kolofonja szerint 1547-es könyvben található, a kötet 1767-ben került a kolozsvári unitárius kollégium könyvtárának állományába.⁴⁴⁹ A címlap versóján található 31 jeltől álló ábécé „[b]etűrendje teljesen megegyezik Rettegi 1743-ban másolt ábécéjével”, míg hangjelölése több helyen eltér attól. Nem valószínű, hogy közvetlenül Rettegi István ábécéjéről másolták volna, de a „rovásjegyek s a hangjelölés nagyfokú hasonlósága kétségtelenül közös forrásra vall”. Az ábécét szerző kéz ismeretlen, írásképe a kötetben található többi bejegyzésétől eltérő.⁴⁵⁰

A Homoródkarácsonyfalvai Feliratot először Németh Gyula mutatta be 1945-ben, de azt eredeti helyén, saját szemével nem látta. A feliratról Szőke István történészhallgatótól értesült, tőle kapta meg levélben az emlékről készült pacskolatot, fényképét és a szöveg rajzát, valamint egy kis ábrát a feliratos kő elhelyezkedéséről. Ezeket a történészhallgató Udvarhely vármegyei tanulmányi körútja során készítette 1944 júliusában, Homoródkarácsonyfalva unitárius templomában.⁴⁵¹ Csallány Dezső (1903–1977) régész, a nyíregyházi Jósza András Múzeum igazgatója későbbi összefoglaló dolgozatában (1960) Szőke levelének mellékleteit nem túl jó minőségűeknek nevezte.⁴⁵² Szőke maga sem volt elégedett. A pacskolat és a fényképfelvétel tökéletlenségeit a szöveg elhelyezkedésével magyarázta, a felirat a templomtorony „második emeletének északi lőrésablakában” található, az ablak felső szemöldökkövébe, „egy faragott domború kőbe van belekarcolva, illetőleg belevésve”. A befalazás miatt a felirat egyik sorának eleje és vége nem is látható. Röviden: „nehezen hozzáférhető” helyen van.⁴⁵³ Levelében beszámolt a templom épületéről is. Alapja a késő román korban épült (a XIII. század végén, a XIV. század elején). A középkor folyamán többször is átépítették. 1495-ben

⁴⁴⁹ A Kun említette könyvet sem a Román Tudományos Akadémia kolozsvári fiókkönyvtárának katalógusaiban, sem az Unitárius Kollégium egykori állományát közlő katalógusokban nem találtam. Dr. Lovas Borbála, az MTA–ELTE Humanism in East Central Europe kutatócsoport irodalomtörténész kolozsvári kutatóútja alkalmával a helyszínen sikertelen kísérletet tett a könyv megtalálására, ami tehát elveszett vagy lappang. Dr. Lovas Borbála segítségét e helyütt is hálásan köszönöm.

⁴⁵⁰ KUN Béla, *Egy XVIII. századi rovásírási ábécé [Kolozsvár]*, MNy, 33(1937)/7–8, 251.

⁴⁵¹ NÉMETH Gyula, *A székelly írás egy új emléke: a homoródkarácsonyfalvi felirat*, MNy, 41(1945), 11–16, 11.

⁴⁵² CSALLÁNY, *A székelly-magyar... i. m.*, 41–44.

⁴⁵³ NÉMETH, *A székelly írás egy... i. m.*, 11–12.

késő gótikus stílusban kaput nyitottak a templom déli oldalába. A templomot és a tornyot a XVIII. században restaurálták és megmagasították.⁴⁵⁴

Németh Gyula válaszelevelében szükségesnek ítélte a kő kiemelését, újabb fényképek és pacskolatok készítését. További feliratok vagy felirattöredékek keresését sürgette. Szőke Némethet augusztus 5-i levelében arról tájékoztatta, hogy a felirat miatt kapcsolatba lépett az unitárius esperessel. Négy nappal később, 1944. augusztus 9-én kelt levelében már úgy vélte, a „dolgot nyugalmasabb időre kell halasztani”. A presbitérium számos tagja katonai szolgálatot teljesített, az ott maradtak pedig nem akartak nélkülük dönteni. Az újabb felvételek elmaradtak, a kő kiemelése sem valósult meg. Németh a háborús körülményekre tekintettel végül megelégedett a Szőke István első levele mellékletének pacskolatáról készült két fényképpel, a történészhallgató pacskolatát egyébként sem találta „nagyon rosszul sikerültnek”. „Sokszorosíthatásra való alkalmatlansága” miatt Szőke fényképét nem, csak rajzát közölhette. A birtokában levő másolatok, a pacskolat, a fényképek és Szőke rajza alapján Németh összesen 16 betűt azonosított és elkészítette a felirat jeleinek szegmentálását és a grafémák leírását. Véglegesnek szánt olvasatot azonban nem adott.⁴⁵⁵ Németh Gyula szerint az emlék xv. század végi datálásával kapcsolatban figyelemre méltó, hogy „a székely írás legszebb régi emlékei az 1450–1550 közötti korból származnak”. A Homoródkarácsonyfalvai Felirat ennél szerinte korábbi is lehet, különös jelentőségét az a körülmény adja, hogy „kőbe van vésve”, ahogy a bizonyosan későbbi Konstantinápolyi Felirat, amit azonban csak másolatból ismerhetni, illetve a nem kielégítően datált Székelyderzsi Felirat. A szép egymásutánban szaporodó emlékek Némethet bizakodásra készítették. Az Udvarhely megyei emlékek magas számának említését a kutatók számára megfogalmazott, útmutató biztatásként olvashatjuk.⁴⁵⁶

⁴⁵⁴ *Uo.*, 12.

⁴⁵⁵ *Uo.*, 12–15.

⁴⁵⁶ *Uo.*, 15–16.

8. A székely írás kutatása a xx. század második felében

8.1. Két évtizednyi szünet

Németh Gyula derűs optimizmusát a történelem megcáfolta. Új emlékekkel a vizsgálható korpusz sokáig egyáltalán nem bővült. A kutatást a század első felében kedvező politikai hátszél ösztönözte. Ennek tovatűntével a vizsgálódás megtorpant. Majd két évtizeden át – a csekély számú példát sem feledve – alig jelent meg a székely írással kapcsolatos, tudományos írás. Ezek közül többet érintettünk már. Így ismerjük Cs. Sebestyén Károly és Pais Dezső rövid értekezését (1952), valamint említettük egy '50-es években összeállított régészeti bibliográfiát. Ez utóbbit Banner János (1888–1971) és Jakabffy Imre (1915–2006) régészek készítették el, 1954-ben jelent meg.⁴⁵⁷

Még 1945-ben látott napvilágot Keöpeczi Sebestyén József (1878–1964) művészettörténész rövid közleménye, a brassói evangélikus egyház 1759 óta vezetett, *Protocollum Ecclesiae Ungaro-Evangel. Coronensis in Bolonia* című jegyzőkönyvének 85. lapján található rövid székely írásos betoldásról szóló híradása.⁴⁵⁸ Az 1785. október 20-i (40. Anno 1785. d. 20. Oct.) bejegyzés szerint Goedri János lelkész egy „Istent szerető” nevét írta be székely jelekkel, aki az oltár festésére adakozott és nevét teljes titokban akarta tartani. Ez a vágya azonban nem teljesült, mert margójegyzetben két jegyzetet is fűztek a sorokhoz. Az egyik a betűk jelével kapcsolatos kritikát fogalmaz meg: „A' 3dik Schythiai betűt elhibázta, mert an[n]ak nem kell vala ilyen[n]ek az az K-nak, h[ane]m így [fordított L formájú rajz betoldva] az az Lnek len[n]ie”. A másik bejegyzés egy ismeretlen harmadik személytől való, aki a többenél nagyobb betűivel odaírta a diszkréten kezelt nevet: „Ez a személy Pál Judit volt, idősb Enyedi György hitvese.”⁴⁵⁹ A jegyzőkönyv lapjáról Keöpeczi Sebestyén használható minőségű fényképhasonmást is közölt.

8.2. A kutatások újraindulása.

Vásáry István összefoglalása a székely írás kutatásáról

A székely írás kutatásának állását Vásáry István foglalta össze 1974-ben a Keletkutatás hasábjain. Az összefoglalás szükségességét főként az indokolta, hogy a Németh monográfiáját (1934) követő negyven év „hasonló mélységű kutatások és összefoglalás nélkül” telt el. A kis terjedelmű részlettanulmányok közül szerinte

⁴⁵⁷ BANNER JÁNOS, JAKABFFY IMRE, *A Közép-Duna-medence régészeti bibliográfiája*, Bp., 1954, 499–500.

⁴⁵⁸ E helyütt köszönöm meg Koszta István lelkész úrnak, a Brassói Evangélikus-Lutheránus Egyházközség lelkészének szíves tájékoztatását, segítségét.

⁴⁵⁹ KEÖPECZI SEBESTYÉN JÓZSEF, *Székely rovásírásos bejegyzés a brassai magyar evangélikus egyház jegyzőkönyvében*, Erdélyi Múzeum, 50(1945)/1–2, 108.

kitűnnek Csallány Dezső munkái⁴⁶⁰ és Ferenczi Sándornak az Énlakai Felirat kapcsán⁴⁶¹ már említett tanulmánya.⁴⁶²

Sorra véve az 1934–1974 között előkerült emlékeket, Vásáry elsőként a Homoródkarácsonyfalvai Feliratról szólt. A kapcsolódó írásokból ismertette Csallányét, aki *A székel-magyar írás emlékei* vonatkozó fejezetében egy másik kutatóra, Franz Altheim (1898–1976) német őstörténészre hivatkozott. Altheim megfigyelt kísérletének sikerét alapvető félreértések hátráltatták.⁴⁶³ Vásáry szerint az emléket a kutatóknak „nem sikerült megszólaltatni”.⁴⁶⁴

Úgy tűnhetett, a feliratos források bővülése egészen 1968-ig várat magára, amikor Püspöki Nagy Péter egy korábban ismeretlen, általa rovásírásosnak vélt emléket adott közre a pozsonyi Irodalmi Szemlében. A felirat a felvidéki Felsőszemeréd római katolikus temploma „oldalfalának egy kőportáléjában” található.⁴⁶⁵ Püspöki Nagy tanulmányának átdolgozott, bővített változata jelent meg 1971-ben a Magyar Nyelv hasábjain,⁴⁶⁶ amelyhez a következő számban további kiegészítéseket fűzött.⁴⁶⁷

Az *Adalék* értesít minket a felirattal kapcsolatos xix. századi megfigyelt kísérletről, ami fokozta Vásáry gyanúját az emlék hitelességével kapcsolatban. Vásáry szerint a „felirat múlt századi irodalmában bizonyos hamisításgyanús körülmények vannak”. Felhívta a figyelmet Püspöki Nagy következtetéseinek ellentmondásosságaira is. A felirat fő furcsaságai közül Vásáry az első jelet, a Püspöki Nagy által előbb *ly* betűnek olvasott grafémát emelte ki. Püspöki Nagy máshol a szó első és utolsó jegyét összekapcsolta és úgy vélekedett, ha azokat „önmagában vizsgáljuk – s nem tekintjük a köztük található rovásbetűket –, szerves összefüggést találunk köztük: a két jel ugyanis egy keret, illetőleg egy hosszanti irányba nyújtott négyszög maradványa”.⁴⁶⁸ Vásáry szerint sok fantázia szükséges ahhoz, hogy a két jelet keretnek lássuk, a szó *János* olvasata szintén megingatja a felirat hitelét. Dolgozatában nem akarta „Püspöki Nagy magyarázatának összes ellentmondásait” kimutatni, inkább problémákat vetett fel, a felirat hitelességének megcáfolására nem törekedett. Végképp nem óhajtotta a pozsonyi történész érdemeit kicsinyelni. Bevallása szerint a munkához *sine ira et studio* fogott hozzá és elismeréssel adózott Püspöki Nagy „tisztos törekvéseinek”. Azt azonban hatá-

⁴⁶⁰ CSALLÁNY, *A székel-magyar...*, i. m.; Uő., *A magyar és az avar rovásírás*, A Nyíregyházi Jósza András Múzeum évkönyve, 11(1968), 281–304.; Uő., *Rovásírásos emlékek a Kárpát-medencében*, A Nyíregyházi Jósza András Múzeum évkönyve, 12–14(1969–71), 135–157.

⁴⁶¹ FERENCZI S., *Az énlaki...*, i. m.

⁴⁶² VÁSÁRY, *A magyar rovásírás...*, i. m., 162.

⁴⁶³ CSALLÁNY, *A székel-magyar...*, i. m., 44.

⁴⁶⁴ VÁSÁRY, *A magyar rovásírás...*, i. m., 163.

⁴⁶⁵ PÜSPÖKI NAGY Péter, *A felsőszemerédi rovás emlékek*, Pozsony, Irodalmi Szemle, 1968, 731–741.

⁴⁶⁶ Uő., *A felsőszemerédi rovás emlékek*, MNy, 67(1971)/1, 1–17.

⁴⁶⁷ Uő., *Adalék a felsőszemerédi rovás emlékek történetéhez*, MNy, 67(1971)/2, 205–207.

⁴⁶⁸ Püspöki Nagyt idézi VÁSÁRY, *A magyar rovásírás...*, i. m., 164.

rozattan állította, hogy a feliratot, amíg a „múlt század misztifikációjának vádja alól nincsen felmentve [...] a magyar rovásírás régi epigráfiai emlékei közé nem sorolhatjuk”.⁴⁶⁹

A felirat földrajzi elhelyezkedése önmagában is gyanús. A Konstantinápolyi Feliratot leszámítva, minden eddig ismert *feliratos* emlék Erdélyből került elő. A Felsőszemerédi Felirattal, ha az hitelesnek bizonyulna, immár Erdély területén kívüli lelettel lennének gazdagabbak. Püspöki Nagy ezért a székely írásban az „egész magyarság ősi kulturális” hagyatékát látta, ami szerinte „két mederben fejlődött tovább: a Duna-medencében és a Székelyföldön”.⁴⁷⁰ A történetírók munkáiban az írásrendszer az erdélyi székelyek sajátos betűiként jelenik meg,⁴⁷¹ noha Sebestyén Gyula és Németh Gyula a „magyar rovásírás terminust használta”, az írásrendszer használatának földrajzi kiterjedésére utalt, hanem arra, hogy az írás magyar nyelvű szövegek lejegyzésére szolgált (leszámítva a rövid latin közléseket Szamosközynél és Marsiglinél – T. T.). Vásáry nem tagadta, hogy az elnevezéseket felváltva használjuk, de a székely írás terminust pontosabbnak ítélte és inkább annak használatát ajánlotta.⁴⁷²

8.2.1. Az Alsószentmihályfalvai Felirat

Benkő Elek még 1972 júliusában, 18 éves diákként, egy családi kirándulás alkalmával bukkant Alsószentmihályfalva református templomában egy székely jellel írt feliratra. Hamar közzé is tette, először az Utunk folyóiratban július 28-án,⁴⁷³ másodszor a Magyar Nyelvben *Egy újabb rovásírásos emlék Erdélyből* címen. Utóbbi kapcsán a szerkesztőség felhívással fordult a kutatókhoz: „Jó lenne, ha a rovásírás szakértői lapunk hasábjain hozzászólnának a kérdéshez, illetőleg elősegítenék a felirat teljes megfejtését.”

Az Alsószentmihályfalvai Felirat a község templomának újjáépítését (1674–1685) követően keletkezett. A szabálytalan formájú kőre már beillesztése után került a felirat, a kővön latin felirat is található. A betűk formája alapján Benkő a szöveget először a XVI. század végére, XVII. század elejére datálta. A székely betűs felirat szerinte ennél későbbi, „[e]lленkező esetben nyilván lefaragták volna a követ, hogy a latin felirat tiszta felületre kerüljön”. Feltehető továbbá, hogy az újjáépítés végén a falakat levakolhatták, ebben az esetben a felirat a felújítás éveinél nem lehet későbbi. Benkő szerint az Énlakai Felirat jegyeihez és nem a korábbi, Székelyderzsi és Homoródkarácsonyfalvai Felirat jeleihez hasonlít. A hasonlóság így kronológiai közelségével a latin betűk formája alapján végzett datálást erősí-

⁴⁶⁹ Uo., 163–164.

⁴⁷⁰ PÜSPÖKI NAGY, *A felsőszemerédi...*, i. m.

⁴⁷¹ SEBESTYÉN, *A magyar...*, i. m., 3–4.

⁴⁷² VÁSÁRY, *A magyar rovásírás...*, i. m., 165.

⁴⁷³ BENKŐ Elek, *Rovásírás az Aranyos mentén*, Utunk, 1972. 07. 28., 10.

tette. Az Alsószentmihályfalvai Felirat három rövid sorból áll, a szöveg nehezen olvasható ki. Benkő nem közölt olvasatot, a felirat feldolgozatlan maradt.⁴⁷⁴ Nem tudható, hogy a felirat datálása során, a betűk paleográfiai elemzésében Benkő mire támaszkodott.

A szerkesztőségi felhívás ellenére a közlemény nem bolygatta meg a székely írás kutatásának állóvizét. Ezen Vásáry tájékoztatása sem változtatott, bár az Alsószentmihályfalvai Felirat hitelességét megerősítette. Az emlékhöz Vásáry is fűzött néhány megjegyzést. Földrajzi elhelyezkedését különösnek ítélte, mivel az emlék Aranyosszék területén található, a legkésőbbi székely betelepülés helyén. Aranyosszék közigazgatási értelemben ugyan Székelyföld része, ám földrajzi értelemben kívül esik a szűkebben vett Székelyföld területén. A felirat keletkezése *terminus ante quem*ének (Vásáry *post quem*et ír, de a mondat folytatásából világossá válik, hogy a keletkezés legkésőbbi időpontját határozta meg) 1680-at tekintette. A *terminus post quem* idejében nem foglalt állást, „ez [vagyis az 1680-as évek – T. T.] előtről bármilyen időből származhat”. Vásáry szerint a magánhangzók „ugratása” és a jelek rovástechnikát őrző formája a felirat régisége mellett érvek. Vásáry olvasata: „nyitv^erü m^árk t^orny^a e^z”.⁴⁷⁵

8.2.2. Kéziratokon felfedezett emlékek

Az újabb *feliratos* emlékek, a kétes felsőszemerédi felirat és a Benkő Elek felfedezte hiteles Alsószentmihályfalvai Felirat után Vásáry a *kéziratos* emlékekkel kapcsolatos újdonságokat mutatta be. Mielőtt azonban az Aranyos menti feliratot megelőzően, 1970-ben Dankanits Ádám (1932–1977) művelődéstörténész publikálta székely írásos emlékre térnénk, Vásáry Istvánt érdemes idéznünk. A kései emlékek kapcsán Vásáry azt tekintette a kutatás feladatának, hogy az emlékek „egymáshoz való kapcsolatát, filiációját kiderítse a betűalakok aprólékos vizsgálata alapján, s az esetleges élő hagyományból származó nyomokat kihámozza belőlük”.⁴⁷⁶ Itt „élő hagyomány” alatt a Telegdi *Rudimentájára* vagy Bél népszerű művére nem visszavezethető szövegeket kell értenünk.

Dankanits közleményének ismertetése előbb jelent meg Benkő cikkénél. Vásáry összefoglalásában az Alsószentmihályfalvai Feliratot követően található. Úgy érezhetjük, hogy Vásáry, még ha ennek nem is tulajdonított nagyobb jelentőséget, az egyébként számukat tekintve többségben lévő kéziratos forrásokat alacsonyabb rendűnek érezhette. Számunkra a források értékét datálhatóságának pontossága és használatának milyensége határozza meg, márpedig a Dankanits publikálta szö-

⁴⁷⁴ Uő., *Egy újabb rovásírásos emlék Erdélyből*, MNy, 68(1972)/4, 453.

⁴⁷⁵ VÁSÁRY, *A magyar rovásírás...*, i. m., 165.

⁴⁷⁶ Uő., 165—66.

veg kiemelkedik az ábécék és a készítőjüknek emléket állító feliratok közül: gyakorlati használatból származik.

A felirat hordozója Jacobus Gretser (1562–1625) német jezsuita *Institutionum linguae graecae libre tres* (1624) című görög nyelvkönyvének a Teleki–Bolyai Dokumentációs Könyvtárban (ma: Teleki–Bolyai Könyvtár) őrzött példánya.⁴⁷⁷ A hát-só kötéstáblán olvasható bejegyzés szerint a könyv Farkaslaki Mátyásé volt, ajándékként kapta egy barátjától. A latin szöveg felett helyezkedik el három (egy rövidebb és két hosszabb) sorban a szöveg. Dankanitsnál a szöveg teljes megoldása elmarad. Tartalma felől az átirrt részek arra engednek következtetni, hogy lelkes, bibliofil írójuk a könyv esetleges meglovasítójához címzett fenyegetést: „aki ellopja felakasztják”. Dankanits a Csallány összegezte⁴⁷⁸ korpuszban az emléket Miskolci Csulyak István ábécéi között helyezte el.⁴⁷⁹ Vásáry a jelkészlettel kapcsolatban megállapította, hogy a „betűk nem Telegdire, hanem valamely más betűsorra mehetnek vissza”.⁴⁸⁰

A kéziratos emlékek sorát Vásáry István maga is bővítette. Az egyik ilyennek érdekessége abban áll, hogy forrása már 1910-ben, nyomtatásban is hozzáférhető volt. Akkor adták ki a Földrajzi Közlemények hasábjain⁴⁸¹ két magyar jezsuita misszionárius,⁴⁸² Zakarjás János (1720–1772) és Fáy Dávid (1721–1767) atya leveleinek Kaprinay István (1715–1785) rendtársuk készítette, korabeli másolatait.⁴⁸³ Vásáry az Egyetemi Könyvtárban megtalálta Zakarjás autográf leveleit is.⁴⁸⁴ A jezsuita misszionárius titkosítás végett többször magyar szavakat ékelte latin nyelven írt leveleibe, de néhány esetben ezt sem érezte elegendőnek.⁴⁸⁵ Tárgyunk szempontjából egy 1756. április 16-án kelt levél érdekes, amelyben néhány szót székelly betűkkel írt, „hogya a cenzúra ne tudja elolvasni”. Zakarjás a cenzorok

⁴⁷⁷ Teleki–Bolyai Könyvtár, jelzete: Bo 5394.

⁴⁷⁸ CSALLÁNY, A székelly–magyar..., i. m.

⁴⁷⁹ DANKANITS Ádám, *Rovásírásos sorok 1634-ből*, Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, 14(1970)/2, 378–379.

⁴⁸⁰ VÁSÁRY, A magyar rovásírás..., i. m., 166.

⁴⁸¹ ZAKARJÁS János és FÁY Dávid délamerikai jezsuita misszionáriusok uti levelei, Földrajzi Közlemények, 38(1910), 115–128, 215–236. A levelek eredeti, latin szövegét Boglár Lajos rendezte sajtó alá: BOGLÁR Lajos, *The Ethnographic Legacy of Eighteenth Century Hungarian Travellers in South America*, Acta Ethnographica, 4(1955), 313–358.

⁴⁸² A jezsuiták dél-amerikai misszióiról ld. BOGLÁR Lajos, *Magyar utazók Dél-Amerikában (Előzetes közlemény)*, Ethnographia, 63(1952)/3–4, 449–462.; BABARCZI Dóra, *Magyar jezsuiták Brazíliában a 18. század közepén*, Szeged, 2011 (Doktori értekezés). Hálózati elérése: http://doktori.bibl.u-szeged.hu/1439/1/Babarczy_MAGYAR_JEZSUIT%C3%81K_dolgozat.pdf [2015. 06. 28.]

⁴⁸³ ELTE Egyetemi Könyvtár, jelzete: G 689, 57^f. E helyütt mondok köszönetet Széles Ágnesnek, az ELTE Egyetemi Könyvtár munkatársának a kéziratok keresése során nyújtott nagylelkű segítségéért.

⁴⁸⁴ ELTE Egyetemi Könyvtár, jelzete: Ms LEO 563 b. Zakarjás számunkra leginkább érdekes, 1756. április 16-án kelt levelét nem találtam a többi között. T. T. Zakarjás levele Sándor Klára téves állítása szerint az Akadémia könyvtárában található, ld. SÁNDOR, *A székelly írás nyomában*, i. m., 279.

⁴⁸⁵ LÁNG, *Titkosírás...*, i. m., 170–171.

szorgalmát nem becsülhette sokra, mert Bartakovics József (1722–1763) jezsuita tanárnak, a levél címzettjének a titkosírástól követően azt tanácsolja, ha „nem ismerné a jeleket, nézze meg Otrokocsit, Bélt vagy Vargyast”. Utóbbi szerzőről, Vargyas István (1717–1751) jezsuitáról, ahogy Vásáry maga is megjegyezte, a székely írással összefüggésben a kutatóknak korábban nem volt tudomása. Munkája a mai napig lappang.

Bél Mátyás ábécéjére vezethető vissza a Vásáry István által felfedezett többi kézirat is, Pray György Egyetemi Könyvtárban őrzött Oertelius-kivonata annak székely ábécéjével,⁴⁸⁶ aztán Borbás Ignác (1730–1803) minorita bejegyzése rendtársa, Szelei Benedek (1719–1781) egy, az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött teológiai munkájának végén,⁴⁸⁷ valamint Királyfalvi Róth Istvánnak az Akadémiai Könyvtárban őrzött kézírata,⁴⁸⁸ amelyben Vásáry szerint Hájos István székely írásról szóló tanulmányának ábécéje van kijegyzetelve. Ezeknél későbbi, a XIX. század elejéről való (Ógyallai) Besse János (1765–1841) utazó *Hunno-Szszithiai Betűrend* című lejegyzése, amelyet negyedik kaukázusi jelentésébe ékelve küldött haza és ami Bél-ábécéjének valamelyik másolata alapján készült.⁴⁸⁹ A székely ábécé a szöveg nyomtatott változatából hiányzik, ugyanis Jankovich Miklós (1772–1846),⁴⁹⁰ talán mert hitelességével kapcsolatban aggályai voltak, a nyomdai előkészítés során kihagyta.⁴⁹¹

Vásáry úgy ítélte, hogy a székely írás korpuszát (az újonnan felbukkant emlékek magas számára való tekintettel) indokolt volna Sebestyén Gyula monográfijához hasonló módon, fényképhasonmásokkal és kritikai jegyzetekkel ellátva közzétenni. Ehhez persze – mint e dolgozathoz is kitetszhet – jelentős feladatokat kell még elvégeznünk.

Mióta Nemeth Gyula az írásrendszer őtörök rokonságát leírta, a szakirodalom nemcsak ezt, hanem az írás ősiségét is készpénznek vette. Vásáry feltételezte a jelkészlet egy részének (mindössze öt jel biztos, és további 10–11 másik jel valószínűsíthető) kapcsolatát a jenyiszeji török írással. De felhívta a figyelmet arra is, hogy ez a teljes jelkészletnek még a felét sem teszi ki. Szerinte ez „nyilvánvalóan mutatja, hogy a székely ábécé mennyire önálló alkotás lehetett”. Korábbi

⁴⁸⁶ ELTE Egyetemi Könyvtár, jelzete: CollPray018_28_01.

⁴⁸⁷ OSzK Kézirattár, jelzete: Quart. Lat. 2896, 236^f.

⁴⁸⁸ A kéziratot az MTA KIK Kézirattára állományában nem találtam – T. T.

⁴⁸⁹ OSzK Kézirattára, jelzete: Analekta 10.023/3, 5^r. Ógyallai Besse János útijelentései Vásárynak köszönhetően nyomtatásban is hozzáférhetők: *Ó-GYALLAI BESSE János kaukázusi tudósításai*, kiad. VÁSÁRY István, Bp., Kőrösi Csoma Társaság, 1972.; Az utazóról ld. továbbá: VÁSÁRY, *Magyar őshazák...*, i. m., 175–178.

⁴⁹⁰ Jankovich Miklós egyéb, a magyar őstörténettel kapcsolatos munkájáról ld. VÁSÁRY István, *Jankovich Miklós és a magyar őstörténet = Jankovich Miklós, a gyűjtő és mecénás (1772–1846). Tanulmányok*, szerk. BELITSKA-SCHOLTZ Hedvig, Bp., Akadémiai, 1985 (Művészettörténeti Füzetek, 17), 241–251.; VÁSÁRY, *Magyar őshazák...*, i. m., 179–189.

⁴⁹¹ Uő., *A magyar rovásírás...*, i. m., 166–167.

megjegyzését az alfabétumokat összeállító tudós emberek munkájáról annak fényében kell értelmezni: az ábécék „így nem szerves fejlődés eredményei”, ahogy Szent Cirill jelkészlete, vagyis a glagolita ábécé⁴⁹² sem.

Vásáry nem ment el szó nélkül amellett a tény mellett sem, hogy a „székely rovásírás legkorábbi emlékei a xv. századból valók, ugyanakkor a török rovásírás emlékei a vii–x. századhoz kapcsolhatók”. Természetesnek tartotta, hogy az írásrendszer „[i]lyen hosszú, több, mint fél évezredes idő alatt [...] természetesen fejlődött, a betűk alakjai változhattak, alakultak”.⁴⁹³

Vásáry szerint elképzelhető, hogy a székely írás rendszere már a Kárpát-medencében alakult ki, a székely írás „török hátterének tisztázását” végső soron a török írások délkelet-európai változatainak vizsgálatától várhatjuk. Ez az a térség ugyanis, ahol a „magyar őstörténet jelentős korszaka lejátszódott”. Ennek előremozdítását szolgálta dolgozata végén az „Észak-Kaukázustól a Kárpát-medencéig húzódó terület különböző részein” használt négy írásrendszer rövid leírásával.⁴⁹⁴ Vásáryénál részletesebb Sándor Klára összefoglalása. A nyelvész 2014-ben megjelent monográfiája lapjain ismertette a török írásrendszerek szakirodalmát.⁴⁹⁵

Azt, hogy a székely írás legkorábbi emlékei a xv. századtól datálhatók, Róna-Tas András orientalista, nyelvész nagy hatású dolgozatában más kontextusba helyezte. Róna-Tas az írásrendszer Mátyás-kori humanizmussal kapcsolatos lehetséges összefüggéseit vizsgálta.⁴⁹⁶

Vásáry István 1974-es dolgozata után (szigorúbb kronológiai sorrendet követve) Püspöki Nagy Péternek a Magyar Nyelv lapjain megjelent tanulmánya következik. Püspöki Nagy vitatható állításai ellenére írástörténeti fejtegetéseiben érdekes felvetésekkel is találkozhatni. Említette a Vásárynál példával megjelenő megszerkesztett írásrendszerek esetét, amilyenek a kora középkori európai népeknél is ismeretesek.⁴⁹⁷ A *capita dictionum*, amit a felsőszemerédi felirat esetében Püspöki Nagy félreértett (legalábbis eszmefuttatását Vásáry a felsőszemerédi, kétes forrásértékű felirat kapcsán zavarosnak, ellentmondásosnak nevezte⁴⁹⁸) továbbra is látómezejében maradt. A jelenséget a latin paleográfia kalligrafikus ligatúráival vetette össze. Külön foglalkozott a nyitó és záró ligatúrákkal, utóbbiak,

⁴⁹² A félreértések elkerülése érdekében érdemes megjegyeznünk, hogy Konstantin, halála előtt rövid idővel felvett (később ilyen formában kanonizált) szerzetesi nevén Cirill (824–869), aki testvérével, Metóddal (815?–885) III. Mihály bizánci császár és Phótis pátriárka megbízásából missziót vezetett Morvaországban, a 38 jelből álló glagolita ábécé megalkotója volt. Az egyszerűbb vonalvezetésű, 43 jelből álló cirill ábécét később, a IX. század végén Simeon bolgár cár (†927) udvarában alkották meg, 24 görög és 5 glagolita írásjegy felhasználása mellett új jegyek kialakításával. Vö. KÉKI, i. m., 92–96.

⁴⁹³ VÁSÁRY, A magyar rovásírás..., i. m., 168.

⁴⁹⁴ Uo., 170–171.

⁴⁹⁵ SÁNDOR Klára, A székely írás nyomában, Bp., Typotex, 2014, 63–93.

⁴⁹⁶ RÓNA-TAS András, A magyar rovásírás és a Mátyás-kori humanizmus, Néprajz és Nyelvtudomány, 29–30(1985–1986), 173–179.

⁴⁹⁷ PÜSPÖKI NAGY Péter, A magyar rovásírás eredetéről, MNy, 73(1977), 303–313, 307.

⁴⁹⁸ VÁSÁRY, A magyar rovásírás..., i. m., 163–164.

tulajdonképpen a monogramok meglétét a Karoling-kortól mutatta ki. Mivel szerinte a török írások nem alkalmaznak ligatúrákat, azok a „magyar írás forrásaiban” Püspöki Nagy szerint a „latin írásra jellemző ligatúraalkotás” mintájára alakulhattak ki. Vagyis a Telegdi *Rudimenta* rejtélyes *capita dictionum*ait szerinte „nem magyarázhatjuk másképp, mint a iv. Béla magyar király udvarában is divatossá vált szövegkezdő kalligrafikus ligatúrák hatását”.⁴⁹⁹

9. Törekvés az ismert emlékek összeírására: a Ferenczi-testvérek

Ferenczi Sándor apjuk örökébe lépő fiainak, Ferenczi István (1921–2000) és Ferenczi Géza régésznek első közös, székel írással kapcsolatos tanulmánya *Magyar rovásírásos emlékekről* címen jelent meg 1979-ben.⁵⁰⁰ Ferencziék vázlatos, összefoglaló tanulmánya számos dolgot ihletett. Benkő Elek régészeti megközelítésű dolgozatában hivatkozott a Ferenczi testvérek munkáira, korrigálta például apró tévedésüket a Homoródkarácsonyfalvai Felirat datálásában. A tévedést Szőke Istvántól örökölték, aki a torony kapujában 1495-öt olvasott 1496 helyett.⁵⁰¹ Benkő a dolgozatában (nevek említése nélkül) általánosabb kritikát is megfogalmazott.

⁴⁹⁹ PÜSPÖKI NAGY, *A magyar... i. m.*, 309–313.

⁵⁰⁰ FERENCZI Géza, FERENCZI István, *Magyar rovásírásos emlékekről = Művelődéstörténeti tanulmányok*, szerk. CSETRI Elek, JAKÓ Zsigmond, TONK Sándor, Bukarest, Kritérium, 1979, 9–32.

⁵⁰¹ BENKŐ Elek, *Régészeti megjegyzések székel földi rovásfeliratokhoz*, MNy, 90(1994)/2, 157–168, 160.

10. Korpuszértelmezés:

Róna-Tas András és a Mátyás-kori humanisták

Az emlékek áttekintését Ferenczi Géza és Ferenczi István 1979-es tanulmányukban elvégezték, még ha nem is a Vásáry sürgette a formában. Ferencziék munkája volt a legfrissebb összefoglalás, amikor Róna-Tas András az MTA Irodalomtudományi Intézet Reneszánsz-kutató Osztálya és a régi magyar irodalom tanszékek közös ülészakán felszólalt. Az 1983. május 20-án elhangzott előadás első felének szövegét *A magyar rovásírás és a Mátyás-kori humanizmus* címen később nyomtatásban is közölte.

A székely írás számos rejtélye közül mindössze egyet járt körül. Arra kereste a választ, mi oka lehet annak, hogy a székely írás legkorábbi emlékei a xv. század végéről valók. Az első emlékek pontatlanul vagy csak közvetve datálhatók (Homoródkarácsonyfalva, Székelyderzs, Felsőszemeréd). Legérdekesebbnek közülük a Nikolsburgi Ábécét ítélte, ennek felbukkanását részletesen be is mutatta. Sajnálkozva tájékoztatott a levásztása előtt a pergamenlapot magában foglaló, idegen kezekbe került és eltűnt ősnymtatványról.⁵⁰² 2011-ben az ősnymtatványnak nyomára akadtunk, ma a nürnbergi Germanisches Nationalmuseum állományában van,⁵⁰³ ide az egykori vevő, Ferdinand von Neufforge (1869–1942) részben felvásárolt hagyatékának részeként került. A felmerülő költségek miatt az ősnymtatvány vizsgálatát mind a mai napig nem végezhetjük el. Az ősnymtatvány margójegyzetei és a könyv előtörténete kínálta lehetőségek – melyekre Róna-Tas András már 1983-ban felhívta a figyelmet – továbbra is feldolgozatlanok.⁵⁰⁴ A margináliákat az ősnymtatványt tőlünk függetlenül felkutató Szelp Szabolcs ugyan megvizsgálta, de ő is csak vázlatos bemutatást közölt.⁵⁰⁵

A Nikolsburgi Ábécé jelsora alatt szereplő héber ábécével Dán Róbert (1936–1986) foglalkozott. Dán angol nyelvű cikke (talán mert az amerikai folyóiratban nem volt szem előtt) a magyar nyelvű irodalomban először Róna-Tas dolgozatában szerepelt.⁵⁰⁶ Dán a héber írásjelekről és hónapnevekről (*Littere Judeorum et menses*) megállapította, hogy az nagy valószínűséggel nem a héberben gyakorlott zsidó személy lejegyzése. A keletkezési idővel kapcsolatban megjegyezte, hogy a héber rész a zsidók moráviai száműzését követően, vagyis legkorábban 1454-ben születhetett.⁵⁰⁷

⁵⁰² Róna-Tas András, *A magyar rovásírás és a Mátyás-kori humanizmus*, Néprajz és Nyelvtudomány, 29–30(1985–1986), 173–179, 174–175.

⁵⁰³ Germanisches Nationalmuseum, jelzete: 4 Ac 148/1, Slg: N15.

⁵⁰⁴ Horváth, Harangozó, Németh, Tubay, i. m., 87.

⁵⁰⁵ Szelp, i. m.

⁵⁰⁶ Róna-Tas, *A magyar...*, i. m., 175.

⁵⁰⁷ Robert Dán, *Cursive Hebrew Alphabet from the Fifteenth Century*, Studies in Bibliography and Booklore, 6(1964)/4, 150–152.

Nagyobb talány azonban, ki volt Philippus de Penczicz. Jakubovich a személyével kapcsolatban nem szolgáltat konkrétumokkal. Családnévével kapcsolatban megállapította, hogy a benne szereplő Penčice helység közel van Nikolsburghoz és Olmützhöz (100, ill. 15 km), birtokosainak ősi családi lakhelye mindössze egy kilométerre volt utóbbtól. A család csehországi gyökerei világosak. De hogyan került a székely ábécé Csehországba?

Róna-Tas András szerint a székely ábécé valamilyen kapcsolatban lehetett Mátyás király bizalmasával, Filipec Jánossal (1431–1509). Filipecnek biztosan „tudnia kellett a magyar rovásírásról”, hiszen ő volt annak a brünni nyomdának az alapítója, ahol Thuróczy János krónikáját kinyomtatták, miután a király (a pápa akaratával is dacolva) Filipecet Olmüc püspöki helytartójának beiktatta. „Akár azonos volt [...] Philip a mi Filipecünkkel, akár közeli barátja volt” csak, szerepe lehetett a rovásírásos ábécé Nikolsburgba kerülésének.⁵⁰⁸ Az ötlet azóta is „visszhangtalan maradt”.⁵⁰⁹ 2011-es tanulmányunkban az ősnymotatvány bekötésével kapcsolatban további adalékkal szolgáltunk. A stockholmi Királyi Könyvtár (Kungliga biblioteket) katalógusában egy másik könyvben, Petrus de Alliaco (1351–1420) *Imago mundi et tractatus alii* (Louvain, 1477–1483) című nyomtatványában rábukkantunk Penczicz latin possessor-bejegyzésére.⁵¹⁰ Ennek magyar fordítása: „Penczicz-i Fülöp könyve, amelyet Párizsban vásárolt az Úr [14]87. esztendejében, október 11-én; saját kezűleg bekötötte Vyškovban (Wischauban), és aláírásával látta el Budyšinban (Bautzenben), [14]89. április 28-án.” A kötést a Bartholomaeus Anglicus-ősnymotatvány esetében is készíthette saját maga.⁵¹¹

Mátyás udvarában a székely írás kérdése, ha nem is központi jelentőséggel, de napirenden volt. Thuróczy krónikájának fényében ez nem meglepő. A 1515-ös Konstantinápolyi Felirat bizonyíték arra, hogy a székely jeleknek a magyar király követi között, vagyis felsőbb körökben Mátyás halála után negyed századdal is élt az ismerete. A Konstantinápolyi Felirat esetében Dernschwam másolatának hibái és az olvasat hiánya arról tanúskodnak, hogy ő maga nem ismerte az írást. A vele utazó követ, Verancsics Antal pedig „vagy nem értette vagy nem látta”. Feltételezhetjük tehát, hogy a „portához küldött fényes követség már nem ismerte a rovásírást, míg elődeik 1515 körül még igen”. Ezek fényében elfogadhatjuk, hogy a „Mátyás-kori humanizmus [...] rovásírásunk történetének egy külön, önálló korszakát jelentette”.⁵¹²

⁵⁰⁸ RÓNA-TAS, *A magyar...*, i. m., 178.

⁵⁰⁹ HORVÁTH, HARANGOZÓ, NÉMETH, TUBAY, i. m., 76.

⁵¹⁰ Petrus de ALLIACO, *Imago mundi et tractatus alii*. Add: Johannes Gerson: *Trigilogium astrologiae theologizatae. Contra superstitiosam dierum observantiam. Contra superstitionem sculpturae leonis (adversus doctrinam cuiusdam medici in Montepessulano). De observatione dierum quantum ad opera*, Louvain, Johannes de Westfalia, 1477–1483. Megtalálható a Stockholmban a Kungliga biblioteket állományában, jelzete: Coll(S) 42.

⁵¹¹ HORVÁTH, HARANGOZÓ, NÉMETH, TUBAY, i. m., 88.

⁵¹² RÓNA-TAS, *A magyar...*, i. m., 178–179.

11. A Dálnoki Felirat

Róna-Tas András dolgozatában kevés figyelmet fordított a feliratos emlékekre, megelégedett a Ferencziék összefoglalásában szereplő, korszakoló datálások rövid kivonatolásával.⁵¹³ Vásáry összefoglalása óta abban hitelesnek tekinthető újdonságként csak a XVI. század elejére (1526 környékére) keltezett Dálnoki Felirat szerepelt,⁵¹⁴ a régészeti emlékek iránti érdeklődésével kapcsolatos esetleges szemrehányások alaptalanok.

A Dálnoki Feliratról első ízben Ferenczi Géza és Ferenczi István 1978-ban jelent rövid közleménye adott hírt. A szerzőpáros beszámolt a felirat felfedezésének körülményeiről, továbbá közölte az először megtalált öt jel leírását és értelmezését.⁵¹⁵ Ennél részletesebb Benkő Elek *Középkori feliratok Dálnokon* című tanulmánya (1981), az ismertetés során ezt követjük.

A dálnoki református templomot 1977-ben földrengés rongálta meg. A templom épületében „a munkálatok során eddig ismeretlen középkori épületrészek és feliratok kerültek elő”. A székely írásos feliratokra Mike Bálint református lelkész figyelt fel, fiával, Mike Józseffel ő kezdte el kibontani azokat. A renoválást a lelkész végeztette. 1981-ben a felirat kapcsán minderről a *Korunk Élő történelem* rovatában maga is beszámolt.⁵¹⁶ A munkálatok idején nem volt rendszeres régészeti felmérés, „nem készült értékelhető dokumentáció”.⁵¹⁷ Ekkor találták meg azokat a nagyméretű gótikus feliratokat, amelyeket a középkori templom átépítése alkalmával, a „késő gótikus boltozat elkészülte után” festettek, összesen hét mezőt díszítve velük. Ezek közül az első táblán, a „sokszögzáródású nyugati hajószakasz délnyugati falán” található a ritka székely betűs felirat. A falszakasz újabb letisztításával újabb jelek váltak láthatóvá, a felirat kétsorossá bővült. Az északi falon elhelyezkedő felszentelési kereszt felső ívéből további (sajnos olvashatatlan) jelek láttak napvilágot. A délnyugati fal feliratán, a felső sor jelei szintén nehezen olvashatók. A templom XVII–XVIII. századi tatarozása során a vakolatot valószínűleg „kalapáccsal végigütögették, hogy az új vakolatréteg jobban tapadjon”, ezzel a vakolattal fedett betűk visszavonhatatlan károsodást szenvedtek. Eredeti formájuk „nem következtethető ki olyan biztonsággal”, mint a vele azonos vakolatrétegen elhelyezkedő latin betűs feliratoké. A felirat maga egyébként is halványabb a többinél, azoktól eltérően feltehetően nem lettek újraszínezve.⁵¹⁸ A késő gótikus díszítés keletkezési idejéről a székely betűs feliratét követő mezők latin

⁵¹³ *Uo.*, 174.

⁵¹⁴ FERENCZI G., FERENCZI I., *Magyar rovásírásos...*, i. m., 27–29.

⁵¹⁵ UÖK., *Rovásírás Dálnokon*, Fórum (A Megyei Tükör negyedévi melléklete, IV), 1978. 04. 22., 22–23.

⁵¹⁶ MIKE Bálint, KÓSA Ferenc, *A dálnoki református templom és rovásfelirata*, *Korunk*, 40(1981)/3,

214–219.

⁵¹⁷ BENKŐ Elek, *Középkori feliratok Dálnokon*, *Korunk*, 1981/2, 138–145, itt: 138.

⁵¹⁸ *Uo.*, 139–140.

nyelvű feliratai tájékoztatnak: „an[n]o do[mi]ni mill[e]si[m]o | qui[n]gentesimo | vigesimo sexto | tectura et testudo au / le diue Chate/rine | incepta edi[fi]ca[?]ta et fi[ni]ta / per magistru[m] | ...omelhum lapicidam / ... 8° Kale[n]dys octobris”. A római naptár szerinti keltezését Benkő feloldotta, az magyarul így hangzik: „Az Úr 1526-ik esztendejében Szent Katalin templomának fedele és boltozata megkezdett, felépített és befejeztetett Omelh[n?] vezető kőműves által, szeptember 24-én”. Ekkor készülhetett a felszentelési kereszt körzővel kimért felfestése is.⁵¹⁹ A templom későbbi feliratai már a templom református korszakában készültek. Ez idő tájt karcolhatták a székely jeleket a középkori vakolatba, nemcsak a gótikus felirat, hanem a felszentelési kereszt esetében is. A falakat csak később, valószínűleg a „xvii. századi puritán mozgalom hatására” meszelték le, ezzel a székely írást is eltüntetve. A jelek az ekkor kialakított felület xvii. század második felében, talán a század végén elvégzett újravakolásakor sérülhettek meg.⁵²⁰

⁵¹⁹ Uo., 143.

⁵²⁰ Uo., 144.

12. Napjaink kutatásának közvetlen előzményei.

Két könyv a székely írásról

12.1. Monográfia a Bolognai Rovásemlékről

A Dálnoki Felirat után a kilencvenes évekig nem került elő újabb székely felirat. Ferenczi Géza és Benkő Elek a korábban felfedezett emlékekhez ez idő tájt fűzött megjegyzéseit már tárgyaltuk. Ezekben az években egy újabb kutató, Sándor Klára kezdett a székely írásrendszer vizsgálatába, ahogy Magyar Őstörténeti Könyvtár második köteteként megjelent, *A Bolognai Rovásemlék* című monográfiája (1991) előszavából megtudjuk tőle, Róna-Tas András professzor biztatására. Sándor Klára első közleménye a *Néprajz és Nyelvtudomány* hasábjain jelent meg 1990-ben,⁵²¹ ugyanebben az évben a nemzetközi altajisztikai konferencián a székely írás és a keleti török írások grafotaktikai egyezéseit vázolta. Az előadás írásos változata a konferenciakötettel 1993-ban vált hozzáférhetővé.⁵²² Ezt előzte meg, még 1992-ben, a Magyar Őstörténeti Könyvtár sorozatának negyedik részeként napvilágot látott *Rovásírás a Kárpát-medencében* című konferenciakötet, amiben a JATE Altajisztika Tanszéke és az ahhoz tartozó Magyar Őstörténeti Kutatócsoport szervezte 1992. március 26-i, egynapos konferencia előadásai kerültek kiadásra.

Ráduly János néprajzkutató, számos székely írással foglalkozó cikk szerzője, Sándor két könyvéről közölt recenziójában *A Bolognai Rovásemlék* megjelenését olyan áttörésként értékelte, ami a xv–xviii. századi székely írásos emlékek kritikai kiadásának igényét igyekezett kielégíteni. Külön felhívta a figyelmet Sándor Klárának az emlék keletkezési körülményeivel kapcsolatos megállapítására, miszerint a másolatban ismert rovásbot „egy korábbi előképpel rendelkezett”, többszöri másolás és kiegészítés után nyerte el az olasz hadmérnök megőrkítette formáját.⁵²³

Sándor Klára a naptár anyagának keletkezésével kapcsolatos elképzelései a rovásnaptár xv. század végi, xvi. század eleji naptárakkal történt összehasonlításán alapszanak. A naptár előzményét egy olyan korai naptárban látta, amelynek „neveit latinból fordították, összetévesztve a Gyárfás (Gervasius) és a Gellért (Gervasius) [elírás, máshol helyesen szerepelteti: Gerardius – T. T.] név magyar megfelelőit”. Sándor szerint a magyar egyházi és a ferences szentek máshol hiányzó ünnepeit „még igen korán, a 13–14. század fordulója körül írhatták át rovásbetűkre”, és a naptárat többször is lemásolhatták, míg a Sienai Szt. Bernát ünnepével kiegészített rovásbot elnyerte a Marsigli megőrizte formáját. „[D]e nem zárható

⁵²¹ SÁNDOR Klára, *A székely rovásírás*, *Néprajz és Nyelvtudomány*, 33(1990), 65–80.

⁵²² Uő., *Some Graphotactical Correspondences of the Székely and Eastern Turkic runic script = Altaic Religious Beliefs and Practices. Proceedings of the 33rd Meeting of the Permanent International Altaic Conference Budapest June 24–29. 1990*, eds. BETHLENFALVY et al., Bp., 1993, 295–299.

⁵²³ RÁDULY János, *Két könyv a rovásírásról*, *Erdélyi Múzeum*, 55(1993)/1–2, 115–116, 115.

ki az sem, hogy a többi ferences ünnepet és a magyar egyházi naptár ünnepeit csak ekkor vették fel [...] minden valószínűség szerint obszerváns ferencesek”.⁵²⁴

A rovásnaptár névsorát Sándor a xv. század végi magyar nyelvű naptárak, a Münchener Kódex, a Winkler-kódex és a Batthyány Boldizsár misekönyvében fennmaradt naptárak mellett két xvi. század eleji csízióval, a Nagydisznói Csízióval és a Peer-kódex csíziójával vetette egybe.⁵²⁵ Összességében egyetérthetünk Ráduly Jánossal, aki szerint Sándor Klára azért éppen ezeket vizsgálta, mert a Marsigli lemásolta naptárát a xv. század második feléből valónak gondolta.⁵²⁶ Sebestyén Gyula datálása kapcsán már említettük, magunk a székely betűs naptár előzményét képező kalendárium keletkezését sokkal tágabb korszakban, Sienai Szt. Bernát szentté avatása (1450) és a naptár lemásolása (1690) között látjuk érdemesnek vizsgálni, bízván a naptár forrásának lehetséges megkerültében.

Sándor Klára a kéziratos forrás ismertetése mellett, tárgyalta a kéziratlapok jelölését, felosztását, vonalazását és sorszámozását, az ünnepnapok távolságának jelölését. A monográfia elkülöníti a kéziratot író kezeket.

A naptárban szereplő ünnepek vizsgálatában a már említett öt magyar nyelvű, xv–xvi. századi kéziratos forráson túl támaszkodott a kapcsolódó szakirodalomra, Knausz Nándor (1831–1898) katolikus pap és történész,⁵²⁷ Zolnai Gyula (1862–1949) nyelvész,⁵²⁸ Velledits Lajos nyelvész,⁵²⁹ Takács Ince (1894–1974) ferences egyháztörténész,⁵³⁰ Bálint Sándor (1904–1980) néprajzkutató,⁵³¹ valamint Verbényi István (1938–2014)⁵³² és Diós István⁵³³ katolikus papok munkáira. Ezeket felhasználva elemezte a naptár anyagát.

1989 nyarán, bolognai tanulmányútja során Sándor Klárának lehetősége volt kézbe venni a Marsigli-fond kéziratlapjait. Ez az út szükségességét igazolta, ugyanis csak az „eredeti kéziratban lehetett megkülönböztetni a különböző színű tintákat, és sokszor nagy segítséget jelentett a fóliók verso oldalának vizsgálata is”. A könyv függelékében a kéziratlapok mikrofilmjeinek másolatait közreadta, ezzel jelentősen bővítve *A magyar rovásírás hiteles emlékei* kis példányszáma miatt addig csak nehezen hozzáférhető fényképhasonmások számát.⁵³⁴ A kézirat-

⁵²⁴ SÁNDOR, *A Bolognai...*, i. m., 57–58.

⁵²⁵ *Uo.*, 49–50.

⁵²⁶ RÁDULY, *Két könyv...*, i. m., 115.

⁵²⁷ KNAUZ Nándor, *A magyar egyház régi szokásai VII. Régi misekönyveink*, Magyar Sion, 6(1868), 801–812, 856–891.; *Uő.*, *Kortan. Hazai történelmünkhez alkalmazva*, Bp., 1876.

⁵²⁸ ZOLNAI Gyula, *A Batthyány-misekönyv magyar naptára és lapszéli jegyzetei*, Magyar Könyvszemle, 3(1895), 106–116.; *Uő.*, *Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig*, MNy, 1(1905), 29–36.

⁵²⁹ VELLEDEITS Lajos, *Az ünnepnapok magyar neve*, MNy, 8(1912), 204–209, 249–255, 343–346.

⁵³⁰ TAKÁCS Ince, *A Szent Ferenc-rend hierarchiája és a ferences szentek és boldogok*, Bp., 1927.

⁵³¹ BÁLINT Sándor, *Karácsony, húsvét, pünkösd*, Bp., 1973.; *Uő.*, *Ünnepi kalendárium*, 1–2, Bp., 1977.

⁵³² VERBÉNYI István, ARATÓ Miklós, *Liturgikus lexikon. A katolikus egyház liturgiája*, Bp., 1989.

⁵³³ DIÓS István, *A szentek élete*, Bp., 1984.

⁵³⁴ SÁNDOR, *A Bolognai...*, i. m., 13.

lapok tüzetes vizsgálata révén vált lehetségessé az emlék filológiai leírása. Ez a kötet legterjedelmesebb része.

Sándor a székely írásos szavakat szócikkekben közölte, ezek a naptári és naptáron kívüli részben eltérőek, a jelsor rajza mindegyiknél megtalálható. A szócikkek felépítése a következőképpen néz ki a naptári részben: a szavak azonosítási száma a kéziratlapon való elhelyezkedése szerint; az ünnep magyar és latin neve, dátuma; a székely jelek átírása és kurzivált olvasata; magyar és latin megfejtése, valamint az egység felett feltüntetett pontok (a következő ünneptől elválasztó napok) száma szerepel bennük. A naptáron kívüli rész szócikkei nem tartalmazzák a latin nevet, dátumot és természetesen hiányoznak belőlük a naptári távolságot jelölő pontok is; latin és magyar megfejtéseik a szócikkeknél nem, csak a függelékben (Függelék II) szerepelnek.⁵³⁵

Az átírás egyértelműsége végett jeltáblában határozta meg a székely betűk latin megfelelőit.⁵³⁶ A Sándor Klára összeállította jeltábla egy egyezményes átírási rendszer irányába mutató kezdeményezésként is felfogható. Összességében elmondható: e hiánypótló kiadás nélkül nemcsak a szakirodalom lenne szegényebb, hanem legterjedelmesebb emlékünks vizsgálatának, tartalmi elemzésének lehetőségei is sokkal szűkösebbek volnának. *A Bolognai Rovásemlék* hálózati kiadása révén az érdeklődők széles közönsége számára hozzáférhető.⁵³⁷

12.2. Konferencia és konferenciakötet a Kárpát-medencei rovásírásokról

A Magyar Őstörténeti Könyvtár negyedik köteteként napvilágot látott *Rovásírás a Kárpát-medencében* a szegedi József Attila Tudományegyetem Altajisztika Tanszékének és őstörténeti kutatócsoportjának Sándor Klára szerkesztette konferenciakötete. A konferencia Szegeden került megrendezésre 1992. március 26-án, célja a Kárpát-medencében talált „rovásírások” ismereteinek rendszerezése, új tudnivalók közzététele volt. Az egynapos szimpózium előadásait három nagyobb egységre bontották: két avarkori, két honfoglalás kori és három székely vonatkozású előadás hangzott el.

Róna-Tas András nyitóelőadásában (*A magyar írásbeliség török eredetéhez* címen) az *ír* és a *betű* szavunk etimológiáját tárgyalta. Az *ír* szó jelentése „eredetileg 'ró, fába ró, vés, bevág' volt, s régi jelentését éppen a belőle képzett irdal őrizte meg”.⁵³⁸ *Betű* szavunkat Révai óta török eredetűnek tartják, és többnyire

⁵³⁵ Uo., Függelék II.

⁵³⁶ Uo., 82.

⁵³⁷ http://www.balassikiado.hu/BB/netre/netre_bologna/bologna.htm [2014.10.07.]

⁵³⁸ RÓNA-TAS András, *A magyar írásbeliség török eredetéhez* = *Rovásírás a Kárpát-medencében*, szerk. SÁNDOR Klára, Szeged, a JATE Magyar Őstörténeti Kutatócsoportja, 1992, 9–14.

a *biti*- 'ír' igére és *bitig* 'levél, írott szöveg' főnévre vezetik vissza. Ezeket Ligeti Lajos a török jövevényszavakról írott könyvében *hangtani* szempontból lehetségesnek tartotta, de úgy ítélte, hogy a „feltevés mögül hiányzik a kielégítő tárgyi háttér; miféle írott szövegekről lehet szó ebben a korban?” Ligeti a szó XIII–XIV. századi átvétele esetén a „tárgyi háttér” már látta, például az egyházi szövegekben.⁵³⁹ Róna-Tas ezzel kapcsolatban Gerard Clauson (1891–1974) neves angol turkológus Ligeti által idézett állítására hívta fel a figyelmet, miszerint a „török *bitig* és alakváltozatai minden írott dolgot jelölnek”. Erre német példa is kínálkozik. A *Buchstabe* 'betű' és a *Buch* 'könyv' esetében az írásra felhasznált anyag, a bükkfa (*Buche*) lehet a szavak etimonja. Róna-Tas szerint „*betű* szavunk tehát jelenthette eredetileg a fára írt rovást, magát a rovásfát, a rovással írt szöveget és az egyes rovásbetűket is”.⁵⁴⁰ Legkorábbi székely írással írt emlékeink, amint Ferencziék tanulmányából láthattuk, nem fára készültek. Nem világos, az írás anyagaként (főleg úgy, hogy a hipotézis szerint a *betű* szó minden írott dolgot jelölhet) Róna-Tas András miért a fát jelölte meg. Elképzelhető, hogy Thuróczy János történeti munkájának a botokra rótt betűkről szó leírásának hatására, netán a Nikolsburgi Ábécé címében szereplő „in lignis” miatt?

Róna-Tas etimológiai okfejtése mindenestre az írásrendszer korai használata melletti érvként jelenik meg. Ez az érv a későbbiekben is fel-felbukkan, így Korompay Klára nyelvész rövid leírásában az egyetemi nyelvtörténet-tankönyvben. Korompay a székely írás eredetével kapcsolatban, miután megemlítette bizonyos betűknek az ótörök grafémákkal felfedezhető alaki-funkcióbeli hasonlóságát és az írások általános jellemzői közti párhuzamokat, a következőképpen fogalmazott: „Mindezekből kiindulva a két rendszer belső összefüggése, s ezáltal nyelvünkre nézve az ősmagyar kori gyökök is valószínűsíthetők. Ezt támogatja az a tény, hogy mind *betű*, mind *ír* szavunk ótörök eredetű, s hogy az utóbbi etimológiai rokonságban van 'bevagdal' jelentésű *irdal* szavunkkal is.”⁵⁴¹

A következő székely írással kapcsolatos előadást Ferenczi Géza tartotta, *A székely rovásírás Erdélyben ma létező emlékei* címen. Két, az írásrendszerhez tisztázatlan kötődésű véset (egy Firtos várában található, „rovásbetűkkel, vagy esetleg műszaki okok miatt inkább mester, semmint elhelyezési jegyekkel ellátott” kötömb, illetve a századelőn talált, titokzatos gyergyóditró-tászoktetői sziklakarcolatok) után tért a voltaképpeni székely jeles emlékekre. Az általa összeállított régészeti korpusz elemei: a Székelyderzsi Téglafelirat, a Homoródkarácsonyfalvai Felirat, a Dálnoki Felirat, a Bögözi Felirat, a Marosvásárhelyi Rovássorok 1624-ből, a Rugonfalvai Felirat, az Énlakai Felirat, az Aranyosszentmihályi Felirat,

⁵³⁹ LIGETI Lajos, *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*, Bp., Akadémiai, 1986, 262.

⁵⁴⁰ RÓNA-TAS, *A magyar írásbeliség...*, i. m., 13.

⁵⁴¹ KOROMPAY, i. m., 104.

a Csejdi Felirat⁵⁴² és a kibédi rovásírásos lőportartó szaru,⁵⁴³ az Erdőszentgyörgyi Rovásfelirat⁵⁴⁴ és a Bonyhai Felirat.⁵⁴⁵ Részletesebb bemutatásukra az időkorlát miatt nem volt lehetősége.⁵⁴⁶

Ferenczi Géza összefoglalta az írásrendszer Erdélyben megtalált, kéziratos emlékeit is: a Csíkszentmiklósi-Csíkszentmihályi Feliratot, a „névtelen” marosvásárhelyi gyűjteményt, a Székelyudvarhelyi Bejegyzést, a kolozsvári és nagyenyedi ábécét, Miskolczi Csulyak peregrinációs albumának bejegyzéseit, további XVIII. századi „rovásbetűsorokat és írásmintákat” Nagyenyeden a Bethlen Kollégium Tudományos Könyvtárából és a marosvásárhelyi Teleki–Bolyai Könyvtár állományából.⁵⁴⁷ Ferenczi előadása e ponton több, korábban homályos részletet tisztázott és új forrással is bővítette a kéziratos emlékek korpuszát. A Sebestyén Gyula bemutatásában ismeretlen szerzőjű, marosvásárhelyi székely írásos vonatkozású kéziratlapon, „puszta véletlenségből” egy kezébe került másik kötetben Ferenczi a korábban ismert forrásokkal majdnem azonos, valamivel bővebb kéziratot azonosított. Az *Excerpta ad hist. Hung.* feliratú könyv⁵⁴⁸ XVIII. század végi, egyszerű borítójának belső oldalán Teleki Sámuel *ex librise* található, míg a kötet rögzítés nélkül beillesztett tartalomjegyzékén a szerzőt is megnevezik: „Author est Paul Bardotz.”⁵⁴⁹ Bardócz Pálról keveset tudunk meg, Ferenczi lábjegyzetben M. Hubbes Évától kapott adatok alapján a nagyenyedi református kollégium 1728. március 22-én szubszkribált, kiemelkedő teljesítményű diákjával tekintette azonosnak. Bardócz kézirátában, a Csíkszentmiklósi Felirat alatt olvasható bejegyzés tájékoztat a felhasznált forrásról: „A Tlts Bod Péter ur írásából minden Változtatás nélkül irtamle 1751-benn Maius ho 26dik napján.” Azt, hogy Bod Péter pontosan mely kéziratban maradt munkája szolgált Bardócznak forrásul, Ferenczinek nem sikerült tisztáznia.⁵⁵⁰

Ferenczi Géza tanulmányának hasonlóan jelentős közlése a régebbiről ismert marosvásárhelyi kézirat szerzőségével kapcsolatos. Deé Nagy Anikó marosvásárhelyi könyvtáros, a Teleki Téka könyvtárvezetője ugyanis kézírása alapján Teleki Sámuel azonosította a kézirat szerzőjeként.⁵⁵¹ Ennek hírül adása a székely írás

⁵⁴² RÁDULY János, *A csejdi rovásbetű*, Népművelés, 1993. 11. 05., 5.

⁵⁴³ RÁDULY János, *A kibédi rovásjegyes porszaru*, Népművelés, 1992. 02. 01., 3.; Uő., *Még egyszer a kibédi rovásjelekről*, Népművelés, 1992. 03. 16., 3.; Uő., *Rovásírásos nyelvemlék Kibédén*, Művelődés, 42(1993)/2, 44–45.

⁵⁴⁴ FERENCZI G., FERENCZI I., *Magyar rovásírásos...*, i. m., 29–30, 213.

⁵⁴⁵ RÁDULY János, *A bonyhai rovás emlékek*, Népművelés, 1992. 08. 08., 3.

⁵⁴⁶ FERENCZI Géza, *A székely rovásírás Erdélyben ma létező emlékei = Rovásírás a Kárpát-medencében*, szerk. SÁNDOR Klára, Szeged, József Attila Tudományegyetem Magyar Östörténeti Kutatócsoportja, 1992, 51–67, 52–59. Sándor Klára a Ferenczi felsorolta emlékek közül többel kapcsolatban kételyét fejezte ki, valóban a székely írás emlékei-e, ld. SÁNDOR, *A székely írás nyomában*, i. m., 208. Ezekkel e dolgozatban nem foglalkozunk részletesen.

⁵⁴⁷ Uő., 63–65.

⁵⁴⁸ Jelzete: Tq 1413 Ms. 175.

⁵⁴⁹ FERENCZI, *A székely rovásírás Erdélyben...*, i. m., 60.

⁵⁵⁰ Uő., 61.

⁵⁵¹ Uő.

szakirodalmában egyértelműen Ferenczi érdeme.

A frissen felfedezett kéziratos emlékek sorát gyarapítják a székelyudvarhelyi Tudományos Könyvtár (korábban Református Kollégium könyvtára;⁵⁵² ma: Haáz Rezső Múzeum Tudományos Könyvtára) egyik nyomtatványának székely betűs bejegyzései: Kulcsár György *Postilla...* (Alsólendva, 1574)⁵⁵³ című könyvének 1. és 195. lapján. Ferenczi a három rövid bejegyzésről korábban a Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények hasábjain tudósított 1990-ben. Világos, szürkés tintával három nevet jegyeztek be, ebből kettő megegyezik. A bejegyzések valószínűleg egy kéztől származnak, a jelek balról-jobbra (!) olvasandók. Így az 1. lapon olvasható „amre” megismétlődik a 195. lapon, ahol mellette „joseh” olvasható székely betűkkel. Az első lappal ellentétben a 195. lapon a betűk „megfejtései”: *Imre, Josef*. A székely jelsorok eszerint hibásak. Az ismeretlen kéz az „amre” szóban az *i* grafémát vétette el, a „joseh” *o* jele fordítva (jobbra nyitottan) írta, a szóvégi *f* jele helyett *h* grafémát használt.⁵⁵⁴

Ferenczinek az emlékek részletes bemutatására itt sem volt lehetősége.

Kósa Ferenc nyelvész előadásában a székely írás kutatásának lehetőségeiről és módszertanáról elmélkedett. Kiindulási pontja a Vásáry István által elkülönített két terület: az anyaggyűjtő, leíró, rendszerező és új forrásokat felkutató filológus munkája, valamint az írásrendszer eredetével, írástörténeti vonatkozásaival foglalkozó, összehasonlító munka.⁵⁵⁵ Ezek közül Kósát leginkább az új emlékek felkutatásának lehetősége foglalkoztatta. Ebben a Dálnoki és a Rugonfalvai Felirat előbukkanása motiválhatta. A Rugonfalvai Felirat Ferenczi összefoglalásának is részét képezte, itt azonban még nem ejtettünk róla szót. Sokkal hamarabb módunk sem lett volna rá: Benkő Elek a konferencia előtt alig egy esztendővel, az Erdélyi Múzeum 1991. tavaszi számában közölte *Rugonfalva középkori emlékei* című cikkében mutatta be először.

⁵⁵² A könyvtár történetéről: JAKÓ Zsigmond, *Írás, könyv, értelmiség*, Bukarest, Kriterion, 1976, 223–227. Hálózati elérése:

<http://www.mek.iif.hu/porta/szint/tarsad/konyvtar/tortenet/jako3/html/jako26.htm> [2014.10.12.]

⁵⁵³ KULCSÁR György, *Postilla, az az evangeliomoknak, mellicet esztendő által a keresztényeknek gyöleketibe szoktat olvasni es hirdetni, predicatio szerint valo magyarázattia. Az régi és mostani szen(n)tírásbeli doctoroknak irásokbol irattatott az Kulcsár György also lynduai predicator által 1574 esztendőben*, Alsólendva, Rodolphus Hoffhalter, 1574 (RMNy 334). Jelzete: 170.

⁵⁵⁴ FERENCZI Géza, *A Székelyudvarhelyi Tudományos Könyvtár rovásírásos emléke*, Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, 34(1990)/1, 63–65.

⁵⁵⁵ VÁSÁRY, *A magyár rovásírás...*, i. m., 162.

12.2.1. A Rugonfalvai Felirat

Benkő a rugonfalvai templom északi hajófal feliratai között ismertette a 11 karakterből álló jelsort, amelyet egy rosszul olvasható latin betűs felirat (Georgius ... 1658) mellé véstek be, „[k]orát hozzátételegesen az előbbi felirat évszáma határozza meg”. A felirat átírásában egy jel (vagy egy jelpár) okoz problémát, így alakult ki a „it jegyi [vagy jedji] miklos” átírat, aminek olvasata „It[t] [járt] Jeddi Miklós”. *Hic fuit*-típusú felirattal van dolgunk. A Jeddi-családdal kapcsolatos első okleveles adat a XVII. század második feléből származik. A család Nagymedeséren tűnik fel.⁵⁵⁶ Kósa szerint a felirat jelentősége az emlékek kis számából fakad, ezért külön tanulmányban való, részletes tárgyalását szorgalmazta.⁵⁵⁷

A további feliratos emlékek utáni kutatásban a székelyföldi régi templomokra hívta fel a figyelmet, mivel „majdnem minden rovásfeliratot templomban” találtak meg. A műemlékvédelmi előírásoknak megfelelő felújítások, javítások során „szakszerű, tüzetes falkutatással” a vakolat- és festékrétegek fedte feliratokra is lenne lehetőség rátalálhatni. A rugonfalvai középkori emlékek kapcsán Benkő is rámutatott a leggyakoribb feliratos helyekre a „templomok kevésbé szembeötlő helyein, sarkokban, az oltár mögött vagy a karzatokon”, amiket legelőször érdemes átvizsgálni. A templomok programszerű átkutatásán túl bízhatunk persze a véletlen felfedezésekben is.⁵⁵⁸ Kósa felvetette a székelyek körében végzett felmérés gondolatát. Előre meghatározott kérdések mentén vizsgálnák az adatközlők ismerte székely írásos feliratokat, szövegeket.⁵⁵⁹ Az ilyen néprajzi jellegű kutatások sikerével kapcsolatban komoly kételyeink lehetnek. Elég, ha Sebestyén Gyula múlt század eleji (máskülönben Kósa is említette) felmérésére, kutakodásra gondolunk, ami egyértelműen cáfolta, hogy létezne a székely írásnak bármilyen, az irodalmi forrásoktól független népi hagyományozódása.⁵⁶⁰

Kósa szerint a század eleji kutatómunka sikerét a Magyar Tudományos Akadémia és a Magyar Nemzeti Múzeum jelentette érdeklődő intézményi támogatás, szervezeti háttér jelentősen elősegítette. Úgy vélte, hogy „most is szükség van arra, hogy ennek a tevékenységnek legyen valamilyen intézményes, szervezett formája, tehát ne csak egy-egy magányos kutatónak vagy másnak a véletlen, szerencsés fölfedezésétől reméljük művelődésünk e sajátos örökségének újabb emlékekkel való gazdagodását”.⁵⁶¹

⁵⁵⁶ BENKŐ Elek, *Rugonfalva középkori emlékei*, Erdélyi Múzeum, 53(1991)/1–4, 15–28, 20.

⁵⁵⁷ KÓSA Ferenc, *Gondolatok a székely rovásírás kutatásának lehetőségeiről és módjairól* = *Rovásírás a Kárpát-medencében*, szerk. SÁNDOR Klára, Szeged, a JATE Magyar Östörténeti Kutatócsoportja, 1992, 69–77, 74.

⁵⁵⁸ *Uo.*, 71–72.

⁵⁵⁹ *Uo.*, 75–76.

⁵⁶⁰ SEBESTYÉN, *Rovás...*, i. m., 323.

⁵⁶¹ KÓSA, *Gondolatok a székely...*, i. m., 70–71.

Az utolsó előadásban Sándor Klára foglalta össze az írásrendszer eredetével kapcsolatos lehetőségeket. Nem valószínűségüket elemezte, hanem összegyűjtötte az írásban megjelent véleményekből levezethető következtetéseket. Voltaképpen öt szempont változóinak különböző variációiról van szó: kik, mikor, hol, kiktől és mit vettek át.⁵⁶² A szakirodalomban felmerülő eredeztetések ábrája jól tükrözi, milyen távol vagyunk a vizsgálatok nyugvópontjától.⁵⁶³

⁵⁶² SÁNDOR Klára, *A székely rovásírás átvételének lehetséges útjai = Rovásírás a Kárpát-medencében*, szerk. S. K., Szeged, a JATE Magyar Őstörténeti Kutatócsoportja, 1992, 79–91. itt: 79.

⁵⁶³ *Uo.*, 90–91.

13. A feliratos emlékek bővülése 1990 után

Az eredeztetés bizonytalanságaival szemben a források bővülése, régészeti emlékek felbukkanása ösztönzően hatott a kutatókra. Az ezredforduló előtti években a legtöbb közlemény az új emlékekkel kapcsolatban íródott. Van több olyan emlék – ilyen az Erdőszentgyörgyi, vagy a Berekeresztúri Felirat – amelyet ugyan már korábban felfedeztek, de a székely írás irodalmában mégsem tűntek fel, csak hosszú idő elteltével a '90-es években. Ám közismertségre ekkor sem tettek szert, kimaradtak a rövidebb összefoglalásokból. Az ilyen, kis visszhangot kiváltott emlékek főleg amiatt maradtak ismeretlenek, hogy híradásaik kis példányszámú, nehezen hozzáférhető periodikákban vagy napilapokban jelentek meg. A (főként Ráduly Jánosnak köszönhető) első leírásukat ezért nem itt tárgyaljuk, hanem a néprajztudós közléseivel Sándor Klára *A székely írás nyomában* című monográfiája kapcsán, a székely írás hiteles emlékeinek összefoglalását követve foglalkozunk.

13.1. A Vargyasi Felirat

Szerencsésebb esetben a híradás célba ért, fogadtatása pedig jól mutatja, hogy a székely írás kérdését érdeklődés övezte. A Vargyasi Felirattal kapcsolatban megjelent írások számából ez olvasható ki.

A feliratra Vargyason, a református templom építése során találtak rá 1994. július 27-én, egy, a meszes gödör mélyítése közben előbukkant, faragott kővön. Kónya Ádám (1935–2008) erdélyi helytörténész, a Székely Nemzeti Múzeum igazgatója, mikor az emlék megtalálásáról értesítették, az építkezési munkálatokat azonnal leállította. A gödörben talált kötömböt a vargyasi unitárius lelkész hivatalába szállították. Kónya a feliratos kötömböt maga is megvizsgálta, rajzot készített róla, a Háromszék napilap hasábjain néhány napon belül röviden be is mutatta.⁵⁶⁴ A Romániai Magyar Szó olvasói hamarosan B. Kovács András tollából értesülhettek az emlék felfedezéséről.⁵⁶⁵

Ferenczi Géza a lelkészi hivatalban vizsgálta meg a kötömböt és a feliratról rajzot készített. Tőle tudjuk, hogy szeptember 5-én a hely régészeti feltárása megkezdődött, a középkori templom falmaradványai nagyobb templomépületre engedtek következtetni. Első ismertetésében a kötömb anyagát kiömléses kőzetnek vélte,⁵⁶⁶ későbbi írásában már Dénes István (1954–2005) geológus közlése

⁵⁶⁴ KÓNYA Ádám, *Vargyas újabb kincsei*, Háromszék, 1994. 07. 30.

⁵⁶⁵ B. KOVÁCS András, *Árpád-kori lelet Vargyason. Új rovásírásos feliraton törhetik a fejüket történészeink*, Romániai Magyar Szó, 1994. 08. 18., 1.

⁵⁶⁶ FERENCZI Géza, *A Vargyasi Rovásemlék*, Romániai Magyar Szó, 1994. 10. 8–9 (Szabad Szombat Melléklet, 40 c).

után, saját korábbi álláspontját felülbírálvá kemény homokkőről beszélt. A kő keskenyebb oldalán „talpa”, vagyis pereme van, a hasáb függőleges és felső éleit lemetszették, a székely jelek az elülső oldal lemetszett peremén helyezkednek el. A kőtömb szerepét nem határozta meg pontosan, elképzelhetőnek tartotta, hogy szokatlan méretű szenteltvíztartóként vagy keresztelőmedenceként funkcionált.⁵⁶⁷ Ferenczi kísérletet tett a jelek megfejtésére. Bár a jelek „elégé gondosan alakítottak és mélyítettek”, egynémely betű azonosítása mégis bizonytalan. A jelek Ferenczi szerint alaki hasonlóságot mutatnak a xv. század második feléből származó emlékekkel, a Nikolsburgi Ábécével, a Székelyderzsi, a Homoródkarácsonyfalvai és a Székelydályai Felirattal.⁵⁶⁸

Közvetlenül Ferenczi dolgozata után szedték Ráduly János írását, amelyben a Vargyasi Felirat olvasatának tisztázására tett kísérletet. A jeleket jobbról balra haladva, a következőképpen írta át „mⁱh^ályj i^rtán k^öv^et”, aminek olvasata „Mihály J írta (a) követ” vagy „Mihályi írta (a) követ”. Az *irtán* ige sajátos alakját a Konstantinápolyi Felirat azonos kifejezésével, magánhangzókkal kiegészített jel-sorával vetette össze.⁵⁶⁹ Ráduly a későbbiekben, ahogy a székely írással általában, a Vargyasi Felirattal kapcsolatban is számos írást tett közzé.⁵⁷⁰

Kósa Ferenc megfejtési kísérlete közvetlenül Ferenczi és Ráduly írása után olvasható. Jegyzetéből kiderül, hogy Kósa már a megjelenés előtt ismerte a másik két tanulmányt, Rádulyé máshol is megjelent, Ferenczi kéziratának birtokába jutott. Közlésre kész megfejtését ezek az írárok már nem befolyásolták. Ferenczi rajza alapján és a régész segítségével, Kósa „mⁱh^ályi szilve(szt)r tön k^öv^et” olvasatra jutott. Dolgozatában az olvasat melletti érveit is közölte, a nevek kapcsán Sándor Klára *A Bolognai Rovás emléké* című könyvének adatait mutatta be más történeti névtani munkák mellett.⁵⁷¹ Nem ez Kósa utolsó közleménye, megfejtési kísérletét 2003-ban is megjelentette.⁵⁷²

A Vargyasi Felirattal kapcsolatban Benkő Elek is tollat ragadott. A tavasszal, éppen a Magyar Nyelvben közölt régészeti megjegyzéseit és a korpusz fontosabb elemeinek összefoglalását⁵⁷³ követően, a „véletlen szeszélye folytán alig egy hónappal” dolgozata megjelenése után találták meg az emléket. Jelentősége sze-

⁵⁶⁷ Uő., *A vargyasi székely rovásírásos emlékek*, Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, 38(1994)/2, 147–150, 147.

⁵⁶⁸ Uő., 148–149.

⁵⁶⁹ RÁDULY János, *A vargyasi rovás emléké olvasata*, Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, 38(1994)/2, 151–152.

⁵⁷⁰ Uő., *ISszentTEN vagy iRTáN?*, Népújtság, 1994. 12. 10., 4–5.; Uő., *A vargyasi felirat betűtípusai*, Népújtság, 1995. 01. 25., 7.; Uő., *Még egyszer a vargyasi rovás emlékről*, Romániai Magyar Szó, 1995. 04. 01–02. (Szabad Szombat Melléklet, 13). A folyóiratokban megjelent, nehezen hozzáférhető cikkei gyűjteményben is napvilágot láttak: Uő., *Rovásíró őseink*, Korond, Firtos Művelődési Egylet, 1995.

⁵⁷¹ KÓSA Ferenc, *Kísérlet a vargyasi rovásfelirat megfejtésére*, Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, 38(1994)/2, 153–155.

⁵⁷² Uő., *Kísérlet a Vargyasi Rovásfelirat megfejtésére = Kőrösi Csoma Sándor és a magyar nyelv*, szerk. GAZDA József, Kovászna, Csomakőrös, Kőrösi Csoma Sándor Közművelődési Egyesület, 2003, 155–159.

⁵⁷³ BENKŐ Elek, *Régészeti megjegyzések székelyföldi rovásfeliratokhoz*, MNy, 90(1994)/2, 157–168.

rinte a legfontosabb feliratokéival vetekszik. Benkő az újonnan épített református imaház és a középkori templom maradványai elhelyezkedésének leírása után tért a székely írásos kőtömbre. Leírása részletesebb Ferencziénél, a faragvány „másodlagosan falba épített” keresztelőmedenceként tűnik fel. A jelek bevésését egyértelműnek találta, a negyedik betű utáni karcolatról azonban nem tudta megmondani, hogy az része-e a feliratnak vagy megcsúszott vésőnyom, esetleg más alkalommal keletkezett karcolás-e. A medencerész peremén és oldalán foltokban „sárgás, középkori meszelés” nyomát fedezte fel. Benkő ebből arra következtetett, hogy a felirat jóval a befalazás előtt a faragványon volt, „nagy valószínűség szerint egykorú magával a faragott kővel”. Benkő felhívta a figyelmet arra a körülményre is, hogy a másodlagos felhasználás során „fehéres, középkori habarcs” tapadt a meszelés felszínére és helyenként a székely jelek vájatait is kitöltötte. A keresztelőmedence datálását a lelőhely körülményeinek vizsgálata tenné lehetővé, az előzetes vizsgálattal Benkő az addig előkerült, „kivétel nélkül román kori vagy XIII–XIV. századi, provinciális »átmeneti stílusú«” homokkő faragványok alapján végezte el. A későbbi, XV–XVI. századi faragványok anyaga Benkő szerint többnyire andezit vagy andezittufa. Eszerint a keresztelőmedence készítése „felső időhatárának a XIII–XIV. század kínálkozik”. Hitelesítő ásatás híján tartózkodott a döntő szó kimondásától. Benkő mindenesetre a vargyasi és a homoródkarácsonyfalvai emléken keresztül a székely írás korábban dokumentálatlan, „korai rétegébe” vélt bepillantani.⁵⁷⁴

Benkő Elek a Vargyasi Feliratot 2012-ben ismét egyértelműen a korai emlékek közt sorolta fel, sőt a Homoródkarácsonyfalvai Felirattal együtt a legkorábbi emlékeinknek nevezte.⁵⁷⁵ Állítását újabb érvekkel nem argumentálta, így továbbra sem világos, hogy a felirat miért ne kerülhetett volna a köre akár közvetlenül második felhasználása előtt.

Vékony Gábor sem Kónya részleges, sem Kósa vagy Ráduly teljes megfejtésével, sem a Ferenczinél és Benkőnél meghatározott funkcióval nem értett egyet. A kő szerinte nem keresztelőmedence. Ezt a lehetőséget saját, evangéliumi eredetűnek gondolt olvasata („*m^h floy tⁿ köd*” [Jn 19,26]) miatt vetette el. Ez a kijelentés ugyanis az Úr keresztje tövében álló János apostolra vonatkozik és nem a keresztelés aktusára utal. Vékony szerint a feliratban szereplő [ø] hangból, az „ë>ö változás miatt nemigen lehet a 13. század második felénél korábbi”.⁵⁷⁶

⁵⁷⁴ Uő., *Középkori rovásfelirat Vargyról*, MNy, 90(1994)/4, 487–489.

⁵⁷⁵ Uő., *A középkori Székelyföld*, I, Bp., MTA BTK Régészeti Intézet, 2012, 53, 56.

⁵⁷⁶ VÉKONY, *i. m.*, 18–24, itt: 22, 23.

13.2. Régészek vitája: Ferenczi felvetései

A legnagyobb vita mégsem az olvasat kérdését övezi. Ferenczi Géza a Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények lapjain *Elmélkedés a régészetről és a székely rovásírásról* című tanulmányában Benkő Elek korábbi, 1994 tavaszán megjelent cikkének kijelentéseivel kapcsolatban reagált. A Homoródkarácsonyfalvai Felirat kapcsán már említettük, Benkő kiigazította a templom tornyának Szőke István levele óta a szakirodalomban tévesen szereplő datálását (a toronyban olvasható évszám 1496),⁵⁷⁷ és nevek említése nélkül kritikával illette a rovásírással foglalkozó régészeket, amiért a kutatás eddig szerinte „nem élt kellő mértékben a régészet és művészettörténet nyújtotta módszertani lehetőségekkel”, annak ellenére sem, hogy a feliratok jelentős része középkori templomok falán, vakolatán vagy a falból kibontott téglán, kőtömbön maradt meg.⁵⁷⁸ Ferenczi Géza a régészek védelmére kelt.

Ferenczi Géza a Ferenczi Istvánnal közös munkájának eredményére hivatkozva helyesbítette a Homoródkarácsonyfalvai Felirat felfedezőjének személyét: az emlékre először 1937-ben Debreczeni László (1903–1986) művészettörténész talált rá.⁵⁷⁹ Az emlék Németh Gyula közleményének hatására vált közzismertté, aki a feliratról Szőke István leveleiből szerzett tudomást, vagyis Benkő csak a szakirodalomban szereplő adatokra támaszkodott. Jóval fontosabbak Ferenczi-nek az emlék datálásával kapcsolatos kifogásai.

A Homoródkarácsonyfalvai Felirattal kapcsolatban Ferenczi elismerte, hogy a feliratos kőtömb a toronyablak szemöldökköveként másodlagos funkcióját nyerte el, nem lévén kétsége felőle, hogy az eredetileg a félköríves kapukeret része volt. A felirat elhelyezkedése kapcsán Ferenczi értetlenségét fejezte ki, ha azt még a kapukeretre rögzítették volna, miért a keret hossz tengelyével párhuzamosan vésték volna ki. Ha a felirat még akkor került a kőtömbre, amikor az az ajtókeret része volt, „miért érzékelhető jól (?) a betűk szélein kopás”, amikor azt szerinte semmi sem indokolná. Ferenczi Géza vitatta azt is, hogy a felirat a faragvány kapukeretbe történt beépítése előtt készült volna, akkor ugyanis szerinte nem vízszintesen és két sorban írták volna, hanem „egyetlen sort alkotva két tömbbe, a kezdő részhez illeszkedő kőtömbön folytatva” a feliratot. Ebben az esetben az emlék bizonyosan a XIII. században készült volna. Noha maga is a legkorábbi emlékeink között tartja számon, Ferenczi a Homoródkarácsonyfalvai Felirat születését a templom átalakítása utáni időszakra valószínűsítette. Cáfolta, hogy a vésetekben megfigyelhető mésznymok középkoriak volnának,

⁵⁷⁷ BENKŐ, *Régészeti megjegyzések...*, i. m., 160.

⁵⁷⁸ *Uo.*, 157. Kiemelések – T. T.

⁵⁷⁹ FERENCZI G., FERENCZI I., *Magyar rovásírásos...*, i. m., 212, 8. j., 214, 20. j.

mivel azok „1974-ben kerültek oda a felirat gipszmásolatának” készítésekor.⁵⁸⁰ Kitartott rajzának valóságúsége mellett, és bár néhány karcolat rovásbetű voltában maga is kételkedett, *kötelességének* tartotta feltüntetésüket. Arra jutott, ha *mellőzhetőek* is, „az nem jelenti *elhagyhatóságukat*”.⁵⁸¹

A Székelyderzsi Felirattal kormeghatározása során Benkő a téгла méreteit vette alapul.⁵⁸² Ezek azonban – mivel egyetlen templomon belül is felhasználhattak eltérő méretűeket – Ferenczi szerint „sajnos, nem vitathatatlan kormeghatározók”. Benkő csak tágabb kormeghatározásra juthatott. Benkő a felirat „Miklós zsidó pap” olvasatával szemben használt történeti érvet Jakubovichtól kölcsönözte. Nem világos, Ferenczi ezt miért rosszallotta.⁵⁸³ Nincs okunk kételkedni azonban Ferenczi tudományos meggyőződésének őszinteségében, amikor a Benkő által kifogásolt, a Bögözi Feliratról készült eredeti rajz helytállósága mellett foglalt állást, vagy amikor a Rugonfalvai Felirat Benkő készítette másolatának valóságúságával kapcsolatban fogalmazott meg kritikát. A tanulmányt záró kisebb megjegyzései szintén ellenőrizhetőek.⁵⁸⁴

Néhány évvel később jelent meg Ferenczi Géza könyve, a *Székely rovásírásos emlékek* (1997). Ferenczi könyvében a Vargyasi Felirattal kapcsolatban tagadta a Rádulytól⁵⁸⁵ és Benkőtől származó korai datálást. Ráduly János néprajzkutató a lelőhely (szerinte XIII. századi) érmemellékletéből valószínűsítette, hogy a faragott kő mikor kerülhetett a földbe. Ezzel szemben Ferenczi szakirodalmi forráson – Pap Ferenc és Bartók Botond közleményén⁵⁸⁶ – alapuló tájékoztatásából tudhatjuk: az érmék közül 53 darab Zsigmond-kori, 1 darab Hunyadi János kormányzósága (1440–1452) idejéből származik, a félköríves szentélynél talált érme pedig Mátyás-kori (1458–1490). Benkő a kőfaragványt és a feliratot tulajdonképpen egy idősnek tekintette. Ferenczi ezzel szemben határozottan állította, hogy a „felirat, elméletileg, a keresztelő kút (??) kifaragása s földbe kerülése között bármikor rákerülhetett a kötömb peremére.” Azt is hangsúlyozta, hogy „ma, sajnos még nincs lehetőségünk a kötömb kifaragása s az írásjegyek bevésése közt (esetleg) eltelt időköz szabatos meghatározására”. A Homoródkarácsonyfalvai Felirat maga is bizonytalan datálású, emiatt Ferenczi szerint nem alkalmas a kormegha-

⁵⁸⁰ FERENCZI Géza, *Elmélkedés a régészetről és a székely rovásírásról*, Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, 39(1995)/2, 181–186, 182.

⁵⁸¹ *Uo.*, 182–183.

⁵⁸² BENKŐ, *Régészeti megjegyzések...*, i. m., 163–164.

⁵⁸³ FERENCZI, *Elmélkedés a régészetről...*, i. m., 184.

⁵⁸⁴ *Uo.*, 184–185.

⁵⁸⁵ RÁDULY János, *A vargyasi rovásémlék olvasta*, Romániai Magyar Szó, 1994. 11. 26–27. (Szabad Szombat Melléklet, 47 c.); *Uő.*, *Rovásíró őseink*, i. m., 79–83, 82–83.

⁵⁸⁶ PAP Ferenc, BARTÓK Botond, *Tezaurul monetar de la Vârghiș, j. Covasna (sec. xv) = Acta 1996. Aluta – xx. Acta Harghita III. (A Székely Nemzeti Múzeum, a Csíki Székely Múzeum és az Erdővidéki Múzeum Évkönyve)*, szerk. KÖNYA Ádám, BOÉR Hunor, Sepsiszentgyörgy, T3 Kiadó, 1996, 181–196.

tározás alátámasztására.⁵⁸⁷

Benkő Elek két évvel Ferenczi első cikkét követően, 1997-ben – vagyis pályatársa monográfiájával nagyjából egy időben – válaszolt, ám csak a Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények hasábjain megjelent felvetésekre reagált.

13.3. A bővülő korpusz újabb elemei

13.3.1. A Székelydályai Felirat és a korai emlékek

Időközben, Ferenczi Géza cikkétől függetlenül jelent meg Benkő Elek *A székely rovásírás korai emlékei. A székelydályai felirat* című írása. Cikkében három emlékekkel, a Székelydályai, a Vargyasi és a Székelyderzsi Felirattal foglalkozott.

A Székelydályai református középkori építésű templomának vizsgálata során előbukkant feliratot, bár a régészeti munka már 1991-ben kezdődött,⁵⁸⁸ csak az 1993-ban folytatott falkutatás során találták meg.⁵⁸⁹ Az emlék első említése és híradásai Ferenczi Géának és Ráduly Jánosnak köszönhetők.⁵⁹⁰ A templomban végzett munkálatok 1994-ben megtorpantak. Benkő a feltárás új vezetője, Kovács András művészettörténész kérésének eleget téve többször tanulmányozta az emléket. 1995. július 27–29. között Demeter István múzeumi restaurátor segítségével folytathatták a felirat kibontását. Ekkor nemcsak a felirat további részletei kerültek elő, hanem olyan apró részleteket is megfigyeltek, amelyek Benkő szerint „az emlékek pontosabb keltezéséhez járulnak hozzá”.⁵⁹¹

Benkő a felirat jelei mellett azok elhelyezkedéséről is közölt rajzot. A felirat feltűnően nagy felületet foglal el, keltezése a templom késő gótikus átépítése során a falhoz épített támfal alapján végezhető el. A támfal ugyanis idővel kissé megdőlt, és a templomfaltól néhány centiméterre elvált, ami miatt újra láthatóvá lettek a korábban a támpillér építésével hozzáférhetetlenné vált, vakolatba karcolt jelek. Eszerint a felirat „a xv. század végénél egyértelműen korábbi, egyben biztosan későbbi a xiii. század végénél, amikor a szóban forgó templomfal megépült”. A feliratok rajzait jelölő A, B, C betűjelek technikai jellegűek, sem az írás irányát, sem az egyes részek relatív időrendjét nem szemléltetik, kizárólag a homlokzati rajzon való azonosítást szolgálják. A C jelsor betűi az A és B rész jeleinél kisebbek, de erőteljesebben és vastagabban mélyítettek, feltehetően

⁵⁸⁷ FERENCZI Géza, *Székely rovásírási emlékek*, Székelyudvarhely, Erdélyi Gondolat Könyvkiadó, 1997, 41.

⁵⁸⁸ JÁNÓ Mihály, *A székelydályai református templom kutatása*, Műemlékvédelmi Szemle, 1993/1, 25–46.

⁵⁸⁹ BENKŐ Elek, *A székely rovásírás korai emlékei. A székelydályai felirat*, MNy, 92(1996)/1, 75–80, 75.

⁵⁹⁰ FERENCZI, *A vargyasi székely...*, i. m., 147–150.; UŐ., *A Vargyasi...*, i. m.; RÁDULY, *Rovásíró...*, i. m., 11.

⁵⁹¹ BENKŐ Elek, *A székely rovásírás korai...*, i. m., 75.

későbbiek az egykorúnak tűnő A és B jelsoroknál. Az 1969–79-es felújítás során egyszer már „napfényre kerültek”, de a jeleket nem ismerték fel és „vékony, de rendkívül erősen tapadó” cementes habarccsal elfedték. A feliratokat számos karcolás érte, a később azt elfedő, xv–xvi. századi vakolatba pedig újabb, immár reneszánsz antikva betűkkel monogramot véstek, még hozzá olyan mélyen, hogy a székely betűs feliratot is keresztülvágták vele. A számos karcolás miatt „több esetben is nehéz elválasztani az eredeti jeleket az utólagos karcolásoktól”, a jelek azonosítása nélkül teljes átírat sem készíthető. A felirat továbbra is megfejtésre vár. Korával kapcsolatban Benkő nem mulasztotta el még egyszer megjegyezni: „építéstörténeti összefüggések a xiii/xiv. század fordulójától a xv. század második feléig terjedő időszakot jelölik ki. Talán nem járunk messze az igazságtól, ha feltételezzük, hogy feliratunk a templom xiv. századi vagy xiv/xv. század fordulójára keltezhető kifestésekor keletkezhetett.”⁵⁹² A feliratok kb. 190 cm méter magasan helyezkednek el. Benkő szerint ezt a magasságot egy felnőtt ember kinyújtott kézzel könnyen elérhette. Az már kevésbé világos, mi alapján feltételezhető, hogy egy felszentelt templom falán, a kapu két oldalán, vagyis jól látható, sőt feltűnő helyen több méter hosszú feliratot helyezzenek el az egyházi hatóság engedélye nélkül? Ha pedig azok egyházi megbízásra készültek, nem kellene-e kidolgozottabbnak, tervezettebbnek lenniük?

Ferenczi már hivatkozott, 1997-ben megjelent könyvében – bár maga is úgy gondolta, hogy a „betűk elárulják korai keletkezésüket” – a Székelydályai Felirat datálásával kapcsolatban is vitába szállt Benkővel. A még a friss vakolatba vésett jelek (köztük ligatúrák) szerint a számtalan karcolás miatt nehezen kivehetők, de a „legjellegzetesebb írásjegyek esetében [...] a Nikolsburgi Rovásábécé, a Székelyderzsi meg a Homoródkarácsonyfalvai Felirat rovásbetűihez való nagyfokú közelítésük” így is felismerhető. Ferenczi szerint ez alapján nem zárható ki, hogy a xv. század első feléből vagy derekáról származnak. Hangsúlyozta azonban, hogy a kormeghatározás egyetlen szilárd eleme a támfalak építése, mivel egyedül annyi bizonyos, hogy a jeleket fedő támpillért „a 15. század végén illesztették a falhoz”.⁵⁹³

A Benkő 1996-ban közölt cikkében tárgyalt második emlék a Vargyason talált kötömb felirata, amelynek „archaikus formája és a lelőköri körülmények már megtalálásakor valószínűsítették”, hogy a Homoródkarácsonyfalvai mellett a „legkorábbi ránk maradt” székely írásos emlék. A lelőhely feltárását 1994–1995-ben a Székely Nemzeti Múzeum munkatársai végezték.⁵⁹⁴ Megállapítható, hogy az Árpád-kori

⁵⁹² Uo., 77.

⁵⁹³ FERENCZI, *Székely rovásírásos...*, i. m., 18–19.

⁵⁹⁴ A feltárásról készült jelentés a Székely Nemzeti Múzeum évkönyvében jelent meg: Botond BARTÓK, *Ruinele bisericilor romanice și gotice târzii de la Vârghiș (j. Covasna) = Acta 1996. Aluta – xx. Acta Hargitensia III. (A Székely Nemzeti Múzeum, a Csíki Székely Múzeum és az Erdővidéki Múzeum*

templom félköríves szentélyét bővítették a késő gótika idején, akkor – a xv–xvi. században – használták fel a régi templom keresztelőmedencéjét a kaputorony alapozásához. A fiatalabb, késő gótikus keresztelőmedencét az ásatás alatt szintén megtalálták. Benkő a kötömböt 1995-ben újra megvizsgálta, hogy a Ferenczinél, Szász Tibor Andrásnál, Ráduly Jánosnál eltérő,⁵⁹⁵ balról a második jel ügyében tisztábban láthasson. Arra a megállapításra jutott, hogy ő volt az, aki egy kis vonaltöredékre nem figyelt fel, így indokolt a [v] hangértékű jel feltételezése. A latin kapitális M betűre hasonlító rovásjel hiányos alakja tévesztette meg, amit a kőél kicsorbulása eredményezett. Az olvasatokat elfogadta.⁵⁹⁶

Benkő tanulmányából arról is értesülünk, hogy a Homoródkarácsonyfalvai Feliratot hordozó kötömb kormeghatározásának újabb felhasználható körülménye került meghatározásra a kapukeret meszelésrétegeinek kibontásával. Ennek köszönhető, hogy kiderült, a kapukeretet váltakozva andezit és homokkő tömbök alkotják, részletformáik szerint xiv. századiak, vagyis az alapvetően xiii. századi épületnél későbbiek. Mindebből Benkő arra következtetett, hogy kellett lennie egy „korábbi, de elbontott és átépített” bejáratnak, aminek része lehetett a rovásfeliratos kötömb is.⁵⁹⁷ Ferenczi Gézának a kötömb elsődleges kapuzatbeli felhasználásával és a jelsor keletkezési idejével kapcsolatban megfogalmazott kétélyeire⁵⁹⁸ nem reagált.

13.3.2. A Gelencei Felirat

A Magyar Nyelv lapjain a következő cikk, rögtön Benkő Elek írása után, Sándor Klára rövid közleménye a Gelencei Feliratról.

A kutató 1992-es tanulmányútja során látogatott el a templomba, ahol K. Sebestyén József 1930-ban az apszis kibontásakor egy vakolatdarabon rovásjeleket vett észre. K. Sebestyénnek tanulmánya írásakor e töredék a birtokában volt.⁵⁹⁹ Sándornak a vakolatdarab meglétében nem volt bizalma, ugyanakkor a helyi iskola akkori igazgatójának, Sántha Tibornak segítségével nemcsak a templomba jutott be, hanem szívességéből egy, a székely írás szakirodalmában addig ismeretlen⁶⁰⁰ feliratot is lemásolt. A jelek a belső falon, az északi fal alsó freskósorában

Évkönyve), szerk. KÓNYA Ádám, BOÉR Hunor, Sepsiszentgyörgy, T3 Kiadó, 1997, 175–180. Ugyanitt az vargyasi éremlelet részletes bemutatása: PAP Ferenc, BARTÓK Botond, *Tezaurul monetar de la Vârghis, j. Covasna (sec. xv) = Acta 1996...*, i. m., 181–196.

⁵⁹⁵ FERENCZI, A *Vargyasi Rovássemlék...*, i. m.; RÁDULY, *Rovásíró...*, i. m., 79–95.

⁵⁹⁶ BENKŐ Elek, *A székely rovásírás korai...*, i. m., 77–79.

⁵⁹⁷ *Uo.*, 80.

⁵⁹⁸ FERENCZI, *Elmélkedés a régészetről...*, i. m., 182.

⁵⁹⁹ KEÖPECZI SEBESTYÉN József, *Régi székely népi eredetű műemlékeink*, Erdélyi Múzeum, 46(1941)/1–4, 36–50, 46.

⁶⁰⁰ Az emléket valójában két évvel korábban Kónya Ádám ismertette, ld. KÓNYA Ádám, *Évszámok rovásírás Gelencén*, Háromszék, 1994. 08. 10., 4.

találhatóak, Szűz Mária alakjának bal könyöke alatt kezdődnek. A hat jel világosan két hármass csoportra oszlik: „pal pap”, vagyis „Pál pap”. A betűk fölött új arab számjegyekkel szerepel: 1497. A számok mélysége a székely betűkével megegyezik, a dátum pedig a székely jelsor végével egy vonalban kezdődik. A felirat környékén egyéb *hic fuit*-típusú vésetek vannak. Sándor szerint, ha azok között lett is volna további székely írásos felirat, ma már nem azonosítható, és a kiolvasott felirattal nem hozható összefüggésbe. A feltüntetett dátummal kapcsolatban Sándor Klára felhívta a figyelmet arra, hogy ez a legkorábbi, elkészültét jelző emlékünknél.⁶⁰¹ Horváth Ivánnal, Harangozó Ádámval és Németh Nikolettal 2011-es közleményünkben a felirat kapcsán értetlenül álltunk a jelenség előtt: miért karcolta a nevét egy klerikus 1497-ben, vagyis a reformáció előtt a templom falára, még hozzá Szűz Mária alakjának tiszteletére, sérthetlenségére sem tekintettel?⁶⁰²

13.3.3. Bonyhai Moga Mihály siménfalvai bejegyzései

Benkő Eleknek egy másik tanulmánya is napvilágot látott 1996-ban, a Jakó Zsigmond nyolcvanadik születésnapjára készült emlékkönyvben *A siménfalvi rovás emléke és köre* címen.⁶⁰³ Benkő Muckenaupt Erzsébet könyvtörténész, a csíkszeredai Csíki Székely Múzeum munkatársa által 1991-ben felfedezett székely írásos bejegyzéseket ismertette. A régész a megszokottnál terjedelmesebb köszönetnyilvánítással fejezte ki háláját, hogy a muzeológus a közlést neki átengedte és rendelkezésére bocsátotta gazdag jegyzeteit.

Muckenaupt a székely írásos bejegyzésekre egy kolligátumkötetben bukkant, amely egykor a csíksomlyói ferences könyvtár állományának volt része. A kötet ma a Magyar Ferences Könyvtár és Levéltár budapesti gyűjteményében található.⁶⁰⁴ A bőrbe kötött kolligátumkötet Szent Ireneus, Justinus és Alexandria Kelemen műveit tartalmazza,⁶⁰⁵ a possessor-bejegyzés szerint tulajdonosa Bonyhai Moga Mihály (michael moga Bonihay). Bonyhai Moga Mihály nem volt székely, előneve alapján a Küküllő megyei Bonyháról származott, vezetéknévéből arra következtethetünk, hogy családja román származású lehetett, bejegyzései pe-

⁶⁰¹ SÁNDOR Klára, *A gelencei rovásírástól felirat*, MNy, 92(1996)/1, 80–82.

⁶⁰² HORVÁTH, HARANGOZÓ, NÉMETH, TUBAY, i. m., 77.

⁶⁰³ BENKŐ Elek, *A siménfalvi rovás emléke és köre = Emlékkönyv Jakó Zsigmond nyolcvanadik születésnapjára*, Kolozsvár, 1996, 55–64.; A tanulmány egy későbbi közlésben is hozzáférhető: *Ua.*, Turán, 8(2005)/2–3, 77–86.

⁶⁰⁴ Magyar Ferences Könyvtár és Levéltár, Budapest, jelzete: 48. sz.

⁶⁰⁵ MFKL, 48. sz.: 1. Sanctus IRENAEUS, *Opus eruditissimum... in quinque libros digestum... ex vetustissimorum codicum collatione quantum licuit Des. Erasmi Roterodami opera emendatum*, Basileae, Hieronymus Frobenius, Nicolaus Episcopus, 1560.; 2. JUSTINUS. *Opera...*, Basileae, Hieronymus Frobenius, Nicolaus Episcopus, 1555.; 3.: CLEMENS de Alexandria, *Omnia quae quidem extant opera*, Comment. Gentianus Heruetus, Basileae, Michael Isengrin, 1556.

dig arról tanúskodnak, hogy ő maga katolikus vallású volt.⁶⁰⁶ A csíksomlyói könyvtárban összesen öt könyvét azonosították, ebből három ma Csíkszeredában található a Csíki Székely Nemzeti Múzeumban,⁶⁰⁷ kettő Budapesten, a Magyar Ferences Könyvtár és Levéltárban.⁶⁰⁸ Az MFKL és az MTAK gyűjteményében van továbbá egy-egy nyomtatvány Bonyhai MB *possessor*-bejegyzésével.⁶⁰⁹ Benkő Bonyhairól közölte, ami csak az ismert kötetek autográf bejegyzéseiből kiolvasható. A latin betűs margináliák szerint nevét idővel több formában is használta (michael moga Bonihay, 1612; Michael Bonihay alis michael moga, 1629; később: Michael Bonihay, MB, Michael Bonihaj Major, 1634). Hosszabb ideig Siménfalván élt (1612–1629), és megfordult több erdélyi városban (Brassó, 1641; Gyergyó, 1654). Nevének *Major* kiegészítéséből az is sejthető, hogy 1634-ben már egy Mihály nevű fiú apja volt.⁶¹⁰

Székely írásos bejegyzés csak a hivatkozott kolligátumkötetben található, összesen négy helyen. Mindegyik marginália datált, 1627–1629 között írta be őket. Túlnyomó többségüket az elsőként beillesztett könyvbe jegyezte be. Megfejtésüket könnyíti, hogy az első kolligátum indexének utolsó, számozatlan oldalán⁶¹¹ Bonyhai kijegyzetelte a székely ábécét: „ez az regj szitiay magjarok Alphabeta kit az olozokert el hattak az magjarok maga ez volna eostol marattiok 1627 In festo S. Georgi militis michael Bonihay possessor huius libri”. A jelek jobbról balra sorakoznak és a latin ábécé jelsorrendjét követik, ám a grafémák latin betűs megfelelői nincsenek megadva. A jelsor hiányos, nincs feltüntetett jele a [f], [g], [n], [ø], [s], [c], [y] és [z] fonémának, valamint a nyelvjárásokra szorult [ly] hangnak sem. Az ábécé alatti írásmutatvány („erzsébet · azon · kristusnak [?] anniának vér zerint vala atia fia vo”) alapján nyilvánvaló, hogy bár az ábécében nem tüntette fel, ismerte a [z] hang jelét, és használt ligatúrákat is. Bonyhai Moga hangjelölésének a másik három bejegyzése alapján további sajá-

⁶⁰⁶ BENKŐ, A *siménfalvi...*, i. m., 56–57.; A Csíki Székely Múzeum „Régi Magyar Könyvtár”-a. (1478–1710). Katalógus, szerk. MUCKENHAUPT Erzsébet, Csíkszereda, Csíki Székely Múzeum, 2009 (A Csíki Székely Múzeum Gyűjteményei, 1), 21–22.

⁶⁰⁷ *Antiphonarum Romanum de tempore et de sanctis*, Venetiis, 1634. Megtalálható a Csíki Székely Múzeumban, Csíksomlyói állomány, lsz. 3741. A kötet leírását ld. MUCKENHAUPT, A *Csíki Székely...*, i. m., 117–118. Lucius Annaeus SENECA, *Scripta quae extant*, ed. Antonius MURETUS, Fernandus PINCIANUS. Parisiis, Petrus Cavellat, ex typographia Petri Remier, 1587. Megtalálható a Csíki Székely Múzeumban, ltsz. 7.

⁶⁰⁸ A már hivatkozott kolligátumköteten kívül: Joannes RENODAEUS, *Dispensatorium medicum...*, Francofurti, impensis Joannis Theobaldi Schönwetteri, praelo Richteriano, 1609. Megtalálható a Magyar Ferences Könyvtár és Levéltárban, Budapesten, jelzete: 127.

⁶⁰⁹ *Chronicon Ioannis CARIONIS correctum & emendatum. Complecturi hic libellus apto ordine maximas quasque res gestas, ab initio mundi, usque ad nostra tempora, ut annorum ratio, ac praecipuae vicissitudines, quae in regna ... incidunt, quam rectissime cognosci & observari queant*, Francofurti, Petrus Brabachius, 1546. Megtalálható az MTA Könyvtára Régi Könyvek Gyűjteménye állományában, jelzete: Ant – RM IV 1069. Kötéséről ld. ROZSONDAI Marianne, *Művészi kötetstáblák a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában és ezek könyvtörténete*, Bp., 1985 (Kandidátusi értekezés), 217.

⁶¹⁰ BENKŐ, A *siménfalvi...*, i. m., 56–58.; MUCKENHAUPT, A *Csíki Székely...*, i. m., 21–22.

⁶¹¹ Benkő téves közlése szerint az ábécé a 23. lapon helyezkedik el.

tosságai is vannak. Az első kolligátum 215. lapján lévő, latin-magyar kétnyelvű beírás – „sanct[us] dej fili[us] dej non dicunt daemones ut luc 3 trin[us] de[us] sicuti pseudo contradictionis dicunt esse. trinu[m] deu[m] unu[m] esse. Gondolkogial oluaso” alatt nevét székely betűkkel rögzítette: „mikaeg mogya 1629” (a székely jelek jobbról balra haladnak, a számok a bal végén hagyományosan balról jobbra). Vagyis Bonyhai felcserélte a székely jeleket és a g betűt [l] hangértékben használta, míg a [g] hangot a gy grafémájával jelölte. A legterjedelmesebb székely írásos szöveg (1629) szintén az első kolligátumban, a 247. fólión található: „karacion eget iria vaga | semien fagvan gaktaban | az feier niko meggett”, vagyis „karácsony előtt írta vala | Semjénfalván laktában | az Fehér Nikó mellett”. Felette, a tanácsstalanságot elkerülendő, megjegyezte: „Szekel bötwüel valo iras ez”. Jobb oldalt pedig további segítséget kínált: „Bal keze oluasd ezt olvasó mint az sidó irast”. Benkő Elek arra is felhívta a figyelmet, hogy Bonyhai a szövegben a z grafémának az ábécébelitől különböző „helyes jelét alkalmazta”.⁶¹²

Negyedszer a betűket ismét neve aláírására használta. A második kolligátum 293. oldalán magyar nyelvű szöveg áll: „Megh esmerik | az emberek egj | mast az masvila | giakal mint mozes | Illies megesmertetett az | tanituaniktól | mat 17 mar 9 luc 9 | Igj az pokolbeli gaz | dagh Abrahamot es | lazart luc 16”. Alatta pedig a székely írásos szignum: „mihali | bonhai : irta ide” (arab számokkal és latin betűkkel: „1627:[okto]bri 16”). Keresztnevében (szemben korábbi gyakorlatával) a [l] fonéma tényleges székely jelével élt.

A Benkő által bemutatott emlék különlegessége abban áll, hogy bár kétséget kizáróan fiatalabb Telegdi *Rudimentájánál*, jelei mégis függetlenek attól. A kéziratok emlékek közül ez egyedül Kájoni János „régí ábécéjéről” (1673) mondható még el, ami a Konstantinápolyi Felirat és a Bolognai Rovás emlék jeleivel mutat hasonlóságot. Bonyhai Moga jelei Benkő szerint Kájoni régi ábécéjéhez állnak a legközelebb. Kájoni először 1655-től élt Csíksomlyón, majd néhány év távollét után 1664-ben tért vissza, nagyjából egy időben Bonyhai könyveinek odakerülésével, amelyek 1660-as években már a csíksomlyói kolostor tulajdonában voltak. Benkő Elek azt valószínűsítette, hogy „Bonyhai könyve mint friss szerzemény minden bizonnyal [Kájoni] kezébe kerülhetett, és második rovásábécéje fő, de nem kizárólagos forrásává válhatott”.⁶¹³

Benkő Siménfalva földrajzi elhelyezkedésével kapcsolatban hangsúlyozta, hogy az újabb kéziratok forrás illeszkedik az emlékek udvarhelyszéki sűrűsödéséhez. Benkő vitatta Róna-Tas elképzelését a székely írás humanista újrafelfedezéséről és kötötte magát korábbi állításához: „az utóbbi évek leletei ugyanis világosan jelzik, hogy az udvarhelyi székelyek írástudói körében a rovásírás ismerete a XIII. századtól a XVII. századig folyamatosan kimutatható, csupán arra nézvést nincse-

⁶¹² BENKŐ, *A siménfalvi...*, i. m., 58–59.

⁶¹³ *Uo.*, 61–62.

nek adataink, hogy a templomkapukon, keresztelőmedencén vagy templomfalon fennmaradt, monumentális jellegű feliratokat állítóikon kívül kik voltak képesek kibetűzni.” Azt azonban Benkő is elismerte, hogy „ugyanakkor tény, hogy a xv. század végétől a székelyföldi rovásfeliratok megsokasodnak és Udvarhelyszéken kívül is megjelennek”.⁶¹⁴

Bonyhai Moga Mihály siménfalvi székely írásos bejegyzéseivel kapcsolatban akad egy tovább kérdés: összefüggése a Bolognai Rovásemlékkel. Benkő dolgozatának megírásakor még csak néhány éve volt, hogy Sándor Klára révén tudhatóvá vált, Marsigli a másolatot Gyergyószentmiklós közelében készítette.⁶¹⁵ Benkő határozottan cáfolta, hogy – amint Sándor Klára írta – a helyszín Gyergyószentmiklós vára lett volna, minthogy a településen „sohasem volt vár és egész Gyergyószék területén az egyetlen várként számba jöhető középkori épület a Lázár család szárhegyi, négy sarokbástyás várkastélya volt”. Ráadásul a kastély közelében – mely Marsigli méltó szállása lehetett – állt az az 1642-től adatolható ferences kolostor, amelyben halála (1687) előtt Kájoni János házfőnökként szolgált. Kájoni nyilvánvaló érdeklődéséből Benkő azt is valószínűsítette, hogy a „szárhegyi ferences kolostorban mutatták meg az érdeklődő olasz grófnak, akinek segítője a másolásnál alighanem a kolostor egyik szerzetese lehetett”.⁶¹⁶

Benkő közléséből tehát egy olyan emlék képe rajzolódik ki, ami további vizsgálatokra érdemes és ami által közelebb kerülhetünk a xvii. századból ismert székely írásos emlékek közötti összefüggések feltérképezéséhez.

13.4. Ismeretterjesztő és népszerűsítő írások

Benkő *A székely rovásírás* című, a História folyóiratban megjelent cikke az írásrendszer történetének főbb állomásait mutatta be. Jegyzetelés híján csak feltelelezhetjük, kinek és milyen munkáját használhatta. A vastagon szedett bevezetőben azt írja, hogy „újabb források kerültek elő Erdélyben, amelyek bizonyítják, hogy a székely rovásírás ősi volta nem pusztán a 15. századi humanisták által ki-gondolt legenda”. A számos új emlék – így már a főszöveg – azt a hiányt pótolja, amelyet a korábbi kutatók a székely írás elsődlegesnek hitt anyaga, a fa évszázadok alatti teljes pusztulásával magyaráztak. S hogy a „humanizmus korától ismét felfedezhető a most már kőbe véselt, téglába karcolt vagy falképre festett rovásírás”, az Benkő szerint az írásrendszer Mátyás-kori újra-felfedezésének és a humanista terjesztésének köszönhető. „A legújabban előkerült feliratok betömik az időhézagot [...] [k]iderült ugyanis, hogy a Mátyás-kori humanizmust egy-két évszázaddal megelőző emlékek is vannak”, ilyen szerinte a Homoródka-

⁶¹⁴ Uo., 62.

⁶¹⁵ SÁNDOR, *A Bolognai...*, i. m., 42–43.

⁶¹⁶ BENKŐ, *A siménfalvi...*, i. m., 63–64, 64.

rácsonyfalvai Felirat is. Korábban az emléket a toronyba való beépítése szerint 1496-ra datálták. Benkő ellenben úgy gondolta, „[m]ostanra viszont nyilvánvalóvá vált, hogy a béléltöredék eredetileg egy elbontott román kori kapu része volt, és csak a templom átépítésekor került a toronyba”, a felirat a XIII. század körül születhetett. „Korban hasonló” emlékek a Vargyasi Feliratot nevezte, amelynek „archaikus” betűit egy XIII–XIV. századi keresztelődence peremébe vésték. A Székelydályai Felirat keletkezését Benkő 1400 körülre tette, a „9 méter hosszan elnyúló és 9–22 cm magas betűk” a templom külső és belső falainak kifestése, díszítése során készültek. A legkorábbi emlékeken kívül Benkő a telegdi székelyek és a késő középkori emlékek összefüggéseit, valamint a csiki ferencesekkel, főként Kájoni Jánossal kapcsolatos vonatkozásait is vázolta.⁶¹⁷

13.5. Régészek vitája: Benkő válasza Ferenczi Gézának

Még egy évnek kellett eltelnie ahhoz, hogy Benkő Ferenczi Géza cikkére reagáljon. A Ferenczinek címzett írás csak 1997-ben látott napvilágot, a Homoród-karácsonyfalvai Felirattal a II. pontban foglalkozik.

Benkő elfogadta, hogy a feliratot Debreczeni László fedezte fel, amennyiben van értelme egy „a középkor óta szabadon álló, bárki által tanulmányozható” emlék esetében ilyenről beszélni. A döntő mozzanatnak inkább a közzététel aktusát tartotta, ebben Németh Gyula érdemei tagadhatatlanok. Fontosabb, hogy Benkő nem tudta, Ferenczi rajza gipszmásolatról készült, ami „pontosságának lényeges bizonyítéka”. Mindez az olvasaton nem változtat, hiszen Ferenczi sem volt meggyőződve róla, hogy a kérdéses bekarcolások rovásjelek-e vagy sem, Benkő szerint „ennek világos kimondása azonban [Ferenczi] vitacikkét fél oldallal rövidítette volna”. A személyeskedő megjegyzések után a gipszmásolattal kapcsolatban további vizsgálatok szükségességét fogalmazta meg, annak eldöntésére, hogy „a faragvány betűit tényleg középkori meszelés borítja-e (ami egyértelmű bizonyítéka lenne korai, a 15. század végét megelőző keletkezésének)” vagy csak a Zepczaner Jenő muzeológus készítette másolat gipsznyomairól van szó. Amit biztosan állíthatott, hogy a faragvány felszínének többszöri tanulmányozása során annak erőteljes korrodálódására figyelt fel, „ami fönt, a toronyban aligha keletkezhetett, és inkább az időjárás viszontagságainak jobban kitett, ki-bejárásoktól is megviselt középkori kapuk közismert állagát idézi”. Sajnos a további következtetések levonását az akadályozza, hogy a kötőmbnek csak a szabadon álló harmada látható, tehát – ahogy Benkő fogalmazott – „*semmiféle adalékkal* nem rendelkezünk annak eldöntésére”, voltaképpen az Árpád-kori kapu egy részletével van dolgunk, vagy az elbontott kapu egyik réteggövedet használták fel valahol újra és

⁶¹⁷ BENKŐ Elek, *A székely rovásírás*, História, 18(1996)/3, 31–33.

látták el felirattal „talán a 14. század folyamán vagy a következő évszázad elején, de mindenképpen jóval korábban a késő gótikus építkezésnél”. A toronyba már „ütött-kopott feliratú követ falaztak be fejjel lefelé fordítva”. A korai keltezészt erősíti Benkő szerint az is, hogy a felirat „legjobb *analógiája* a 14. századnál nem későbbi vargyasi keresztelőlomedencén található”.⁶¹⁸ A Homoródkarácsonyfalvai Felirat Benkő Elek végezte korábbi, XIII–XIV. századi datálásának magabiztossága illékonyan bizonyult.

Az írás harmadik pontjában a Székelyderzsi Felirattal foglalkozott. A felirat olvasatával kapcsolatos állásfoglalástól határozottan elzárkózott. Az emlék xv. század végi datálásának helytállóságát viszont újabb eredménnyel igyekezett alátámasztani. A templom nagyjavítása során „előkerült egy nagyméretű, sajnos csak három számjegyből álló 149[0?]-es évszám”, ami a templom bővítését, átépítését keltezi, vagyis a karzat és a ma is álló boltozat elkészültét. Ráadásul a „rovásírásos tégl mérete és anyaga e periódus boltozótéglaíhoz áll közel”. Benkő Elek igazat adott Ferenczinek, „pusztán a méretek alapján nem lehetne téglánkat pontosan keltezni”. A körülmények pontos ismerete nélkül, csupán a környékbeli feltárásokon szerzett tapasztalatai alapján sem az Árpád-korra, sem a XIV. századra nem tehetette, hanem a XV. század közepétől a XVI. század első harmadáig tartó időszakból származtatta. Ferenczi Géza ragaszkodását az 1478-as kormeghatározásához Benkő rejtélyesnek nevezte, a „kétszerkettő evidenciájú tények ellenére” valónak.⁶¹⁹

Ferenczi az *eredeti* rajz helyességét technikai okokból kritizálta. A krétafelirat állaga Benkő vizsgálatainak idejére tovább romlott, alig volt felismerhető. Benkő tehát a valóban halvány jelsor fóliával készült rajzát hasonlította össze a korábbi rajzzal, a „rögzített részletek összevethetők”. Érdemes kiemelni Benkő egy eljuttat megjegyzését: amikor vitapartnere elnézését kérte, ha rajzával „szilárdnak hitt kánonokat” sértett volna meg. Azért is szabadkozott, mert a többször idézett okleveles adatokból kiinduló datálást „kétszeres becslésen alapuló találgatásnak” minősítette.⁶²⁰ A Rugonfalvai Felirat (1658) körüli vita tanulságos tapasztalatokkal szolgált. Benkő az 1981-es falvizsgálat során talált feliratról csak 1991-ben számolt be nyomtatásban,⁶²¹ rajzát 1992-ben újra közzétette.⁶²² Ferenczi Géza, általánosságban megfogalmazott kritikája ellenére, a szegedi konferenciakötetben a rajzot maga is átvette és közölte, a felirat környékén szereplő 1658-as dátumot helytelenül 1638-nak tüntette fel.⁶²³ Ferenczi kritikái miatt Benkő (éppen 1994-es,

⁶¹⁸ Uő., *Módszer és gyakorlat a székely rovásírás kutatásában. Válasz Ferenczi Gézának*, Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, 41(1997)/2, 177–182, itt: 178–180.; Kiemelés – T. T.

⁶¹⁹ Uő., 180.

⁶²⁰ Uő.

⁶²¹ Uő., *Rugonfalva középkori emlékei*, Erdélyi Múzeum, 53(1991)/1–4, 15–28.

⁶²² Uő., *A középkori Keresztúr-szék régészeti topográfiája*, Bp., MTA Régészeti Intézet, 1992, 134.

⁶²³ FERENCZI, *A székely rovásírás Erdélyben...*, i. m., 58.

Ferenczi bírálta) dolgozata előkészületeként újból felkereste Rugonfalvát. Új ábrát készített a feliratról, ami arról tanúskodott, hogy a rajz valóban javításra szorult. De Ferenczi Géza ezzel sem volt elégedett, a feliratról saját, 1992-ben készült rajzát tette közzé vitát kiváltó tanulmányában. Ezután Benkő ismét elment Rugonfalvára, a feliratról „reflektorfényben celofánra új rajzot” készített. A munka azzal a fontos tanulsággal szolgált, hogy „a fény irányától függően az enyhén kopott, vakolatba karcolt felirat vonalai más- és másféleképpen rajzolhatók, ezért nagyon könnyű hibázni”, ahogy azt Benkő korábbi rajza a (Ferenczi számozása szerinti) nyolcadik jel, míg Ferenczi rajza a 6, 7 és 9 jel esetében példázza. Összességében a „vita és a többrendbéli módosítások végül is pontos rajzhoz vezettek”. A dolgozat végében a hivatkozott másolatok mindegyike megtalálható.⁶²⁴

13.6. Benkő Elek újabb összefoglalása

Benkő Elek az előbb bemutatott írás után (válogatott bibliográfiája tanúsága szerint)⁶²⁵ – egy mindössze néhány oldalas, rövid összefoglalás kivételével, amiben egyébként a Homoródkarácsonyfalvai Felirat továbbra is, mint a Mátyás-kori humanizmust egy-két évszázaddal megelőző emlék szerepel⁶²⁶ – Ferenczi Géza életében nem közölt több a székely írással kapcsolatos tanulmányt. Ferenczi ennél aktívabb volt, még ha ez sem érte el korábbi mértékét.⁶²⁷ Benkő csak jó pár évvel Ferenczi halála (2007) után *A „székely írás” emlékei* című könyvfejezetében foglalkozott újra az írásrendszerrel. A fejezet kezdetén hangvétele távolságtartó.

Számunkra dolgozatának legérdekesebb részét nyilvánvalóan a régészeti emlékekről írtak jelentik: hiszen az „elmúlt két-három évtized során új feliratok, köztük kiemelkedően jelentős, korai emlékek” (Dálnok, Székelydálya, Vargyas, Gelence) kerültek elő. Benkő olyanra is ismert példát, hogy „igazolódott korai keltezésük, például a homoródkarácsonyfalvai felirat esetében”.⁶²⁸ A lábjegy-

⁶²⁴ BENKŐ, *Módszer és gyakorlat...*, i. m., 181–182.

⁶²⁵ Az MTA BTK Régészeti Intézet honlapján elérhető, válogatott bibliográfia alapján: <http://www.archeo.mta.hu/hun/munkatars/benkoelek/#bib> [2014. 04. 09.]

⁶²⁶ BENKŐ Elek, *A székely rovásírás = Erdély a történetében*, szerk. BÁRDI Nándor, Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó, 1998, 46–51, 47.

⁶²⁷ FERENCZI Géza, *Székely rovásírásos emlékek*, Székelyudvarhely, Erdélyi Gondolat Könyvkiadó, 1997.; Uő., *Bod Péter és a székely rovásírás*, Acta Siculica, 2000/1, 263–270.; Uő., *A székely (magyar) rovásírásról = Körösi Csoma Sándor és a magyarság keleti eredete*, szerk. GAZDA József, Kovászna, Csomakörös, Körösi Csoma Sándor Közművelődési Egyesület, 2000, 408–414.; Uő., *Az Énlaki Rovás emlékekkel kapcsolatos „bonyodalmak”*, I, Hazanézó, 12(2001)/2, 28–30.; Uő., *Az Énlaki Rovás emlékekkel kapcsolatos „bonyodalmak”*, II, Hazanézó, 13(2002)/1, 17–20.; Uő., *A székely rovásírás az idő sodrában. Tanulmányok*, Székelyudvarhely, Erdélyi Gondolat Könyvkiadó, 2002.; Uő., *Gondolatok Firtosvár tulajdonosairól és a várbeli rovásbetűkről*, Hazanézó, 15(2004)/1, 4–9.; ill. FERENCZI Géza, FERENCZI István, *Régi várak, új írások. Régészet és rovásírás. Tanulmányok*, Székelyudvarhely, Erdélyi Gondolat Könyvkiadó, 2006.

⁶²⁸ BENKŐ, *A „székely írás”...*, i. m., 53.

zetek szerint Benkő a fejezet írásakor az 1994-es⁶²⁹ és az 1996-os⁶³⁰ dolgozatára támaszkodott, amikor a Homoródkarácsonyfalvai Felirat keltezését igazoltnak tekintette. Ferenczi kritikájának és a saját, *Módszer és gyakorlat a székely rovásírás kutatásában. Válasz Ferenczi Gézának* című tanulmányában megfogalmazott, határozott állításainak és kételynek nyoma sincs. 1997-ben még úgy látta, „valóban további helyszíni vizsgálatot igényel annak eldöntése, hogy a faragvány betűit tényleg középkori eredetű meszelés borítja-e [...], vagy csak legújabb kori gipsz-nyomok mutathatók ki rajtuk”.⁶³¹ Benkő 2012-ben ezekkel nem foglalkozott, nem értesülhetünk így arról sem, elvégezte-e azóta valaki a szükséges „további helyszíni vizsgálatokat”.

Bár a Homoródkarácsonyfalvai Felirat keltezése teljesen bizonytalan, további érvelésében felhasználta, mint „a 13–15. század közötti időszakot” kitöltő, „hiteles székelyföldi leletek” egyikét, minek jelentősége szerinte voltaképpen abban áll, hogy „a székely írás reneszánsz kori születésének képzete így teljességgel védhetetlenné vált, [...] ma már nem tartozik a reálisan mérlegelendő lehetőségek közé”.⁶³² Külön felhívta a figyelmet Horváth Iván (egy 2006-os tanulmányából⁶³³ átdolgozott) 2008-ban, az egyetemi irodalomtörténet-tankönyv fejezeteként napvilágot látott tanulmányára,⁶³⁴ mint a „fenti elképzelés »élesebb« változatára”, amit (summázata alapján úgy tűnik) alapjaiban értett félre. Horváth szerinte „biztosan késő középkori eredetű” szövegelemek – mint a Nikolsburgi Ábécé vagy a Bolognai Rovás emlék – „tendenciózus eltolásával a kora újkor felé, illetve a Konstantinápolyi felirat reneszánsz kori hamisítvány voltának felvetésével azt igyekszik alátámasztani, hogy a székely rovásírást patrióta meggondolásokból csak a 16. században alkották tudós tollforgatók”.⁶³⁵ A Vargyasi és Homoródkarácsonyfalvai emlék Benkő tanulmányának későbbi részében is mint „legkorábbi emlékeink” bukkannak fel, a „keresztelőmedencére, illetve kapukeretre jól láthatóan, ünnepélyes formában illesztett”, a helyi lelkész jóváhagyásával állított feliratokként.⁶³⁶

Egyetérthetünk azzal a megfigyeléssel, hogy a fennmaradt emlékanyagot az egyházakhoz, s így az írástudó klerikusokhoz, lelkészekhez kapcsolta, valamint az emlékek azon csoportjának meghatározásával, amelyek jelsorai a templomi tár-

⁶²⁹ Uő., *Régészeti megjegyzések...*, i. m., 160–161.

⁶³⁰ Uő., *A székely rovásírás korai...*, i. m., 79–80.

⁶³¹ Uő., *Módszer és gyakorlat...*, i. m., 179.

⁶³² Uő., *A „székely írás”...*, i. m., 54.

⁶³³ HORVÁTH IVÁN, *Irodalomtörténeti alkalmazás: a székely rovásírás és a latin–magyar ábécé* = H. I., *Gépeskönyv*, Bp., Balassi, 2006, 186–209.

⁶³⁴ Uő., *A székely rovásírás és a latin–magyar ábécé* = *A magyar irodalom története I. A kezdetektől 1800-ig*, főszerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Bp., Gondolat, 2007, 36–48. Hálózati elérése:

<http://irodalom.oszk.hu/villanyспенot/#!/fejezetek/RoWXDb19RR-OINbokn-Bg> [2015. 12. 10.]

⁶³⁵ BENKŐ, *A „székely írás”...*, i. m., 54.

⁶³⁶ Uő., 56.

gyat készítő mesteremberektől származtathatóak, amint a Vargyasi, Székelydályai, Csíkszentmiklósi/Csíkszentmihályi, Dálnoki Felirat esetében az biztonsággal feltételezhető is. Kézenfekvő a harmadik „körvonalezódó” csoport, a diplomaták és történetírók, világi értelmiségiek körének elkülönítése is, még ha meghatározásuk („akik elsajátították a székely rovásírás tudományát, és azt kuriózumként vagy titkosírásként alkalmazták”) koránt sem mondható problémamentesnek.⁶³⁷

Benkő Elek 2014-ben a Korunk folyóirat lapjain ismételte meg állításait. Noha közlése valamivel bővebb, a lényegi pontokban könyvfejezetével tartalmilag egyezik.⁶³⁸

13.7. Merész állítások: Vékony Gábor munkássága

Vékony Gábor székely írásos tanulmányai ennél is vitatottabbak, a legritkább esetben akadnak követőre. Már 1987-ben, *Egy kazár felirat a Kárpát-medencében* című írásában tagadta például, hogy az Alsószentmihályfalvai Felirat jelei székely betűk volnának, a jelsor szerint az „Erdélybe települt kavarok emléke, mely természetesen kazáru, kazár írással íródott”.⁶³⁹ Benkő szerint a feltevés Vékony hibás rajzán alapszik és „a képzelet birodalmába tartozik”.⁶⁴⁰

Nem tévedünk nagyot, ha Vékony munkásságán végigtekintve úgy találjuk, érdeklődésének, közleményeinek csak egészen kis részét szentelte a székelyek írásának. Az írásrendszerről szóló monográfiája posztumusz jelent meg, a kiadó (saját tájékoztatása szerint) maga is alakított a kötet szerkezetén, kiemelte és a kötet elejére helyezte a székely írásos feliratokról szóló szakaszokat. Könnyen lehet, hogy enélkül még zavarosabb lenne a könyv összképe, a székely írás emlékei így sem különülnek el világosan a Kárpát-medencében található egyéb írásokéi-

⁶³⁷ Uo., 56–58.

⁶³⁸ BENKŐ Elek, *A székely írás középkori és kora újkori emlékei. Régészeti és történeti megjegyzések*, Korunk, 2014/8, 65–74.

⁶³⁹ VÉKONY Gábor, *Egy kazár felirat a Kárpát-medencében* = V. G., *Későnépvándorláskori rovásfeliratok a Kárpát-medencében*, Szombathely, Életünk szerkesztősége, Magyar Írók Szövetsége nyugat-Magyarországi Csoport, 1987, 108–117.

⁶⁴⁰ BENKŐ, A „székely írás”..., i. m., 48.

tól.⁶⁴¹ Példának okáért Benkő Elek és Horváth Iván⁶⁴² is értetlenül áll a szarvasi, avar kori tűtartó jeleinek megfejtése eredményeképpen előálló magyar szöveg előtt,⁶⁴³ az írásrendszerek kapcsolata ugyanis tisztázatlan, „részeleiről semmi bizonyosat nem mondhatunk”.⁶⁴⁴ Horváth Iván nemcsak a szarvasi, de általában a Kárpát-medence és a Kelet-Közép-Európa területén talált, késő népvándorlás kori feliratokkal⁶⁴⁵ kapcsolatban felhívta a figyelmet arra, hogy megfejtésük a bilingvis szöveg biztosította ellenpróba lehetősége nélkül „egyelőre inkább ötleteknek, semmint megfejtéseknek” tekinthetők, ezek tudományos értékéről „ma még nem lehet felelős véleményt alkotni”.⁶⁴⁶ Horváth magyarázata szerint így állhatott elő az a helyzet, hogy a szarvasi tűtartó jeleinek Róna-Tas András török, Harmatta János (1917–2004) és Vékony Gábor magyar nyelvű olvasatot állapított meg.⁶⁴⁷

Vékony halálát követően Sándor Klára a tudós számos elméletét górcső alá vette. Ezekre a nyelvész újabb, *A székely írás nyomában* című monográfiájával kapcsolatban térünk ki.

⁶⁴¹ Nem Vékony Gábor az egyetlen, akinek munkáját ilyen szempontból kritika illetheti. Hasonló okokból kifogásolhatóak Szekeres István és Erdélyi István, valamint Ráduly János némely írásai: SZEKERES István, *Székely-hun írásjelek a hunok és a koraavarok régészeti leletein*, Csíkszereda, Bp., Zürich, Zürichi Magyar Történelmi Egyesület, 1996.; ERDÉLYI István, RÁDULY János, *A Kárpát-medence rovás-írási emlékei a Kr. u. 17. századig*, Bp., MASSZI Kiadó, 2010.; RÁDULY János, *Maros megye feliratos rovás emlékei* = *A Zürichi Magyar Történelmi Egyesület Erdélyi Övezeti Történelem Szakosztályának 1995–1999. évi közlései*, szerk. CSIHÁK György, Csíkszereda, Bp., Zürich, Zürichi Magyar Történelmi Egyesület, Csíkszeredai városi RMDSz, 2000, 100–107.; Uő., *Erdélyi rovás emlékek világa*, Marosvásárhely, Silver Tek Kiadó, 2011.; Uő., *A moldvabányai ferences templom régi rovásjegyei*, Erdélyi Múzeum, 68(2006)/3–4, 145–149.; VÉKONY Gábor, *10. századi székely felirat a Somogy megyei Bodrog határában*, *História*, 21(1999)/8, 30–31. Ez utóbbi kritikai megjegyzéssel jelent meg, melyet a tanulmány után közöltek: FODOR István, *Vélemény a bodrog-búti rovásírásletréről*, *História*, 21(1999)/8, 31–32.

⁶⁴² HORVÁTH, *A székely rovásírás... i. m.*

⁶⁴³ VÉKONY, *A székely írás... i. m.*, 158–181, 160–162.

⁶⁴⁴ BENKŐ, *A „székely írás”... i. m.*, 49.

⁶⁴⁵ GYÖRFFY György, HARMATTA János, *Rovásírásunk az eurázsiai írásfejlődés tükrében = Honfoglalás és nyelvészet*, szerk. KOVÁCS László, VESZPRÉMI László, Bp., Balassi, 1997, 145–162.; ERDÉLYI István, *Kelet-európai rovásírásos feliratok = Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára*, szerk. HAJDÚ Mihály, Kiss Jenő, Bp., ELTE, 1991, 150–153.

⁶⁴⁶ HORVÁTH, *A székely rovásírás... i. m.*, 45–46.

⁶⁴⁷ GYÖRFFY, HARMATTA, *i. m.*, 154.

14. Az ezredforduló után

14.1. A Nikolsburgi Ábécé rejtélyei: *tprus*

Számos olyan problémát is ismerünk, amely a kéziratos emlékek értelmezésével kapcsolatos. Még a helyenként egyszerre több hangjelölési rendszert használó Nikolsburgi Ábécé jelei sem határozhatók meg mind egyértelműen. Talán az egyik legtalányosabb közülük a három sornyi jel alatt szereplő, valószínűleg az ábécé utolsó két jele közül kifejejtett graféma, amely fölött latin betűkkel írva az szerepel: „tpr[us]”.

Ennek feloldására vállalkozott Máté Zsolt *A székely rovásírás latin rejtélye* című, 2001-ben megjelent tanulmányában, olyan elődök nyomába szegődve, mint Németh Gyula vagy Jakubovich Emil.⁶⁴⁸

Máté Zsolt a jelölés feloldása során a középkori latin írás egyezményes (*abbreviatio per signa conventionalia*) és betűkiejtéses, összevonásos (*abbreviatio per contractionem*) rövidítéseit vette figyelembe.⁶⁴⁹ Így végül is a *temperius* vagy *temporius* ’korábban’ olvasatra jutott.⁶⁵⁰ Mindezt úgy értelmezte, mint a szerző megjegyzését arra vonatkozóan, hogy a *tpr9* jel előtti vagyis *ent* jelet ’korábban’ [...] három cikk-cakkos áthúzással jelölt függőleges rovásként írták, később pedig egygyel”. Az *est* jel utáni, áthúzott *tpr9* esetében Máté szerint „[f]eltehetőleg szintén egy korábbi változatára gondolt a szerző, de azután valamiért meggondolta magát, áthúzta ezt a megjegyzést”. Ebből az is következik, hogy a Telegdi János feltüntette „tpru” szövegromlás eredménye. Máté úgy gondolta, hogy a „másoló már nem értette a *temperius* középkori írásmódját”, ezért a számára érthetetlen jeleket, jelöléseket elhagyta, „tisztázta”.⁶⁵¹

Máté Zsolt megoldása megnyitott ugyanakkor egy terjedelmes, a mai napig tárgyalatlan problémakört. Másolat-e az általunk ismert Nikolsburgi Ábécé? Telegdi János ábécéje (Máté is említette) *ent*, *tpru*, *amb* jeleinek latin betűs megfeleltetése milyen forrásból származik? Milyen összefüggés állapítható meg a Nikolsburgi Ábécé és a Telegdi *Rudimenta* jelsora között? A jelentős szövegromlásra tekintettel feltételezhető-e több, egymással leszármazási kapcsolatban álló, ma lappangó másolat, netalán a Nikolsburgi Ábécé forrása?

Mindezek a kérdések 2011-es tanulmányunk írásakor a mi figyelmünket is elkerülték. A másolat problémájának megfontolt körülhatárolása, a kérdések megválaszolása a jövő kutatóinak halogathatatlan feladatai közé tartozik.

⁶⁴⁸ NÉMETH, A *magyar...*, i. m., 23.; JAKUBOVICH, A *székely rovásírás...*, i. m., 10–11.

⁶⁴⁹ ÉRSZEGI Géza, *Paleográfia = A történelem segédtudományai*, szerk. KÁLLAY István, É. G., Bp., 1986, 27–42, 32.

⁶⁵⁰ MÁTÉ Zsolt, A *székely rovásírás latin rejtélye*, NyK, 98(2001), 186–192, 189.

⁶⁵¹ *Uo.*, 190.

14.2. A Nikolsburgi Ábécét megőrző ősnymtatvány felkutatása

A Nikolsburgi Ábécé pergamenlapja az azt eredetileg hordozó ősnymtatványból leválasztva került az OSzK gyűjteményébe, a Bartholomaeus Anglicus-kötet pedig az árverés után kikerült a magyar kutatók látóteréből. Az *incunabulum* híján az ábécé keletkezési körülményeivel, s hogy a pergamenlap mikor kerülhetett bekötésre, a kutatók nem láthattak tisztán.⁶⁵²

A székelly írással kapcsolatban új problémák is felmerültek, Horváth Iván irodalomtörténész és munkatársai a régi magyar versek adatbázisának (*Répertoire de la poésie hongroise ancienne*, RPHA)⁶⁵³ összeállítása során szembesültek azzal: fel kell-e vegyék a szarvasi, avar kori tótartó Vékony Gábor által magyarul olvasott feliratát⁶⁵⁴ a repertóriumba? Annyi elsősre is bizonyos volt, hogy a felirat magyar olvasatának hitelessége esetén legkorábbi emlékeink közt kellene szerepeljen. Horváth Iván székelly írással kapcsolatos vizsgálódásai az RPHA munkálataiban gyökereznek.

Korábban már többször hivatkozott tanulmányának változata először *Gépeskönyv* című kötetében (Budapest, 2006) jelent meg,⁶⁵⁵ majd (ahogy azt a fejezet bevezetőjében maga is említette) némileg átdolgozott formában az új egyetemi irodalomtörténet-tankönyvben.⁶⁵⁶ Utóbbi a tankönyv hálózati kiadásában is elérhető.⁶⁵⁷

A *Gépeskönyv* változatában függelékként szerepel Horváth tanítványának, Nagy Kingának levezetése. Nagy azt vizsgálta, hogy két betűírás összehasonlításakor milyen valószínűsége van annak, hogy a kisszámú rögzített fonémák és az azokat rögzítő kisszámú grafémák funkcionálisan egybeessenek. Nagy Kinga abból az alapvetésből kiindulva, miszerint a „véletlenül adódó funkcionális egybeesések száma [...] nem lehet alacsony”, a fonémák számát (f), a jelek számát (j) és az egyezések számát (k) változóknak tekintette, és képletet kínált ahhoz, hogy kiszámíthassuk annak $P(k)$ valószínűségét, hogy f fonéma és j jel esetén k helyen egyezzen a két hozzárendelés.⁶⁵⁸ Nagy Kinga munkája a tankönyvi változatban nem szerepel.

⁶⁵² Róna-Tas, A magyar..., i. m.

⁶⁵³ HORVÁTH Iván, H. HUBERT Gabriella, FONT Zsuzsa, HERNER János, SZÓNYI Etelka, VADAI István, GÁL György, RUTNER Tamás éd., *Répertoire de la poésie hongroise ancienne: Manuel de correction d'erreurs dans la base de données*, I–II, Paris, Éditions du Nouvel Objet, 1992. Az adatbázis hálózati elérhetősége: <http://rpha.elte.hu/> [2015. 01. 01.]

⁶⁵⁴ VÉKONY, Későnépvándorláskori..., i. m., 56–73, itt: 58–59.; Uő., A székelly írás..., i. m., 158–181, itt: 161–162.

⁶⁵⁵ HORVÁTH, *Gépeskönyv*, i. m., 186–209.

⁶⁵⁶ SZEGEDY-MASZÁK Mihály főszerk., A magyar irodalom története I. A kezdetektől 1800-ig, Bp., Gondolat, 2007.

⁶⁵⁷ <http://irodalom.oszk.hu/villanyспенot/#!/fejezetek/RoWXDb19RR-OINlbokn-Bg> [2015. 12. 11.]

⁶⁵⁸ HORVÁTH, *Gépeskönyv*, i. m., 207–209,

Maga a főszöveg, Horváth Iván tanulmánya azonban mindkét változatban gyakorlatilag egyezik. Az irodalomtörténész főként azt emelte ki, hogy bár a napjainkban elterjedt vélekedés szerint a székely írás az ötörök írásokkal rokonítható ősi örökség, az írásrendszernek nincsen a xv. századot megelőző, hiteles emléke, ráadásul a fontosabb emlékek közül több (a Nikolsburgi Ábécé, a Bolognai Rovásemlék és Konstantinápolyi Felirat) csak közvetve datálható.⁶⁵⁹ A Konstantinápolyi Felirat esetében rávilágított arra a fontos körülményre, hogy a csupán másolatokból ismert felirat megtalálói, Dernschwam és a konstantinápolyi követség tagjai szenvedélyes feliratgyűjtők voltak. Busbecq a *Monumentum Ancyranum* lejegyzésével örököltette meg nevét, Verancsics Antal pedig – ahogy azt Bartoniek Emma (1894–1957) történész-bibliográfustól tudjuk⁶⁶⁰ – „különösen szívesen foglalkozott történeti források feltárásával, köztük feliratokéval is; neki tulajdonítják például a híres *Arundel-márványtáblák* (*Marmora Arundeliana*) felfedezését”.⁶⁶¹ Horváth úgy gondolta, „[s]emmi jogunk nincs kétségbe vonni, hogy a konstantinápolyi felirat hiteles, hogy valóban Bélay Barnabás segélykiáltása – de azért kicsit sok a jóból, hogy a négy jelentékeny írásgyűjtőből és történetíróból álló küldöttség egy leginkább épp őhozzájuk szóló feliratot fedezzen föl.” Elképzelhetőnek tartotta, hogy a székely jelekkel írt feliratot Verancsics készítette, s hogy a Telegdi János *Rudimentájával* fémjelezhető mozgalom gyökereit a konstantinápolyi követségben kell keresni, vagy akár azt is, hogy a székely írás megalkotása is hozzájuk kötődik.⁶⁶² Ez utóbbi felvetését később maga is elvetette és elképzeléseit revideálta, minthogy a Nikolsburgi Ábécé hitelességének igazolásával az 1553–1555 követséget jelentősen megelőző, 1483 tájára datálható emlék ezt a lehetőségét egyértelműen kizárja.⁶⁶³ Mindenesetre a középkorban gyakori szöveg- és oklevél-hamisítások, és a reneszánsz idején a csalóknak a filológiai fordulattal egyidejűleg egyre szakszerűbbé váló próbálkozásai (ahogy azt Horváth több példával illusztrálta) különösen indokoltá teszik az emlékek higgadt elemzését.

Horváth Iván dolgozatának talán legjelentősebb megállapítása, hogy rámutatott a Kézaival kezdődő szöveg hagyomány forráskritikájának elégtelenségére. A krónikások és a történetírók székely írással kapcsolatos leírását először Hunfalvy Pál és Réthy László kezelték kritikusan. A szakirodalom korábbi fejleményeit áttekintve igazat adhatunk Horváthnak, aki felrótta tudósainknak: „Nem vizsgálják, hogy a régi történetírók egybehangzó állítása netán nem olyan, általuk személyesen megtapasztalt tényen (a székely rovásírás köznapi gyakorla-

⁶⁵⁹ Uo., 188.; Uő., *A székely rovásírás...*, i. m., 36–37.

⁶⁶⁰ BARTONIEK Emma, *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*, Bp., MTA ITI–MTA, 1975, 37.

⁶⁶¹ HORVÁTH, *Gépeskönyv*, i. m., 190–191.; Uő., *A székely rovásírás...*, i. m., 38–39, 39.

⁶⁶² HORVÁTH, *Gépeskönyv*, i. m., 192.; Uő., *A székely rovásírás...*, i. m., 39.

⁶⁶³ HORVÁTH, HARANGOZÓ, NÉMETH, TUBAY, i. m.

tán) alapult, amelyhez mesés előzményt koholtak (a szkíták és hunok írásának mondáját), hanem esetleg fordítva, a szkíták és hunok történetíróktól hagyományozott írástudásának általánosan elfogadott tételéhez próbálták hozzáilleszteni a székelyek kitalált népszokását.” A forráskutatás szükségességét két lehetséges előzmény felvetésével, a xvi. században népszerű szövegek, Aethicus Ister *Cosmographia* című művének⁶⁶⁴ és Ioannes Magnus *Historia de omnibus Gothorum Sueonumque regibus* című kötetének⁶⁶⁵ rövid bemutatásával támasztotta alá. Aprólékos kutatómunka híján tartózkodott tőle, hogy utóbbiban lássa a rúnairás és a hunok közötti kapcsolat (és így a székely írásnak a hun-székely rokonsággal összefüggő toposza) hagyományozódásának kezdetét. Ahogy Horváth fogalmazott, „[l]ehet, hogy ő [Ioannes Magnus] is átvette valahonnan” a motívumot.⁶⁶⁶

A forráskritikai munkálatok sürgetésén túl nem mulasztotta el a székely ábécé nyelvtörténeti elemzését sem. A fennmaradt xv–xvi. századi emlékektől az ómagyar és középmagyar kor jellegzetességei várhatók. Horváth szerint a székely ábécé esetében „[m]agyar nyelvtörténeti szempontból ez a keltezés kifogástalan eredményt ad”, miközben számos olyan hangot is rögzít (Horváth a [ʃ], [c], [ʒ] fonémát és hibásan [ɲ] fonémát tüntette fel), amelyek az ősmagyar korban még nem alakultak ki. Ezen jellegzetességek szerinte „nem alapozzák meg [...] az ősmagyar korból, netán még régebből való eredeztetést”. Horváth összességében azon a véleményen volt, hogy a székely írás „megalkotója jártas volt a korszak latin betűs magyar helyesírásában”, ami az [i] és [j] fonémák, valamint a [u] és [v] fonémák (ha nem is egyező, mint ahogy Horváth találta, de) igen hasonló jelein, különösen a [k] fonéma két jelén tükröződik, hasonlóan a xvi. századi nyomtatványok (és éppen úgy a xv. századi nyelvemlékek – T. T.) helyesírásához. A betűösszevonások (ligatúrák) – amint azt már Püspöki Nagy Péter megírta⁶⁶⁷ – szintén bírnak latin betűs párhuzammal, hiszen azok a Karoling-kortól a reneszánszig elterjedtek voltak a latin írásbeliségben. A xvi. század nyelvtudományára emlékeztették pedig a székely írás héber párhuzamai, az írás iránya és a magánhangzók gyakori elhagyása is.⁶⁶⁸ A székely írásnak a xix. század végétől tárgyalt török, vagyis a jenyiszeji és az orhoni feliratokkal való rokonságával kapcsolatban Horváth Iván számos problémára kitért. Az írásrendszerek emlékeit 800 esztendő és nagy földrajzi távolság választja el, ráadásul a kutatók a két jelkészlet között egészen eltérő számban állapítottak meg azonosságot. A török írárok nyugati (Kelet-európai, Kárpát-medencei) változatainak emlékei, köztük a

⁶⁶⁴ Első nyomtatott változata: Aethicus ISTER, [*Aethici*] *Cosmographia*, Basileae, Josias Simmler, 1575. A mű később is számos kiadást ért meg, többek között: Aethicus ISTRICUS, *Cosmographia*, Hrsg. Heinrich WUTTKE, Hildesheim-Zürich-New York, Georg Olms Verlag, 1991.

⁶⁶⁵ Ioannes MAGNUS, *Historia de omnibus Gothorum Sueonumque regibus*, ed. Olaus MAGNUS, Roma, Ioannes Maria de Viottis, 1554.

⁶⁶⁶ HORVÁTH, *Gépeskönyv*, i. m., 193–196.; Uő., *A székely rovásírás...*, i. m., 39–41, itt 40., 41.

⁶⁶⁷ PÜSPÖKI NAGY, *A magyar...*, i. m., 309–313.

⁶⁶⁸ HORVÁTH, *Gépeskönyv*, i. m., 197–198.; Uő., *A székely rovásírás...*, i. m., 42–45.

híresebbek, mint a nagyszentmiklósi kincs feliratai vagy az azzal rokonított szarvasi avarkori tűtartó, hasonló akadályok elé állítják a kutatókat. Horváth hangsúlyozta, hogy hosszabb bilingvis szövegek nélkül a megfejtési kísérletek igazolhatatlanok: „A kelet-európai rovásírások megfejtői nehéz helyzetben vannak. Lényegében nincs bilingvisünk, és nincs terjedelmes szövegemlékünk. Ezért van, hogy a legszellemesebb megfejtésekre sem lehet a *Popper-elvet*⁶⁶⁹ alkalmazni. Mivel az ellenőrzésről – hosszú szövegek híján – kénytelenek vagyunk lemondani, egyelőre inkább ötleteknek, semmint megfejtéseknek kell tekintenünk ezeket a tanulmányokat. Tudományos értékükről ma még nem lehet felelős véleményt alkotni.”⁶⁷⁰ Így a szarvasi tűtartó feliratának Vékony Gábor kidolgozta magyar olvasata és annak modernizált megfelelője sem került felvételre a régi magyar versek repertóriumába.

Horváth Iván megfigyelése, hogy a „székely rovásírásos emlékek legtöbbszörnek közös vonása, hogy eredeti kontextusukból kimozdították őket. A feliratos kövek és téglák nincsenek eredeti helyükön, a Marsigli-féle Bolognai Rovás-emléket botokról papírra másolták át, a Nikolsburgi ábécét tartalmazó ősnymtatvány megvásárlásáról lemondott a Nemzeti Múzeum”. Ezek a körülmények magyarázatra szorulnak. Bár a régészek okkal vonakodnak az eredeti kontextusukból kimozdított tárgyak elemzésétől, Horváth további vizsgálatokat sürgetett, megválaszolandó, hogy a székely írás korpuszában „miért ilyen gyakori jelenség a kontextus elhagyása”. A kéziratos anyag, nemkülönben, maga is felvet további problémákat, Horváth két emlék kapcsán konkrétumokat is megfogalmazott. A Bolognai Rovás-emlékkel kapcsolatban szerinte tisztázásra szorul elkelezése, hogy megtalálhatók-e esetleg valahol a Marsigli-gyűjteményben az eredeti fapálcák. Firtatta azt is, hogy rovásírásos naptárbot nincs-e összefüggésben Kájoni János tevékenységével, „[n]em lehet-e, hogy Kájoni idején másoltak le rovásírással egy 1500 körüli, latin betűs naptárt”? Horváth tévesen Sándor Klárának tulajdonította az ötletet, noha – mint láthattuk – Ferenczi Sándor 1939-ben az *r* graféma változatait összehasonlítván már rokonította a rovásnaptárat és Kájoni „rég” ábécéjét.⁶⁷¹ Érdekes itt is megismételni, hogy a székely jelekkel írt kalendárium kapcsán magunk az emlék datálásának a Sándor Klaráénál tágabb korszakolását helyeseljük, nem látva olyan körülményt, ami kizárná, hogy a székely jeles átírat esetleg csak röviddel Marsigli lejegyzése előtt készült. Ezért a latin naptár forrását az 1450–1690 közötti anyagban látjuk szükségesnek keresni. A másik kéziratos emlék, amellyel összefüggésben Horváth problémákat vetett

⁶⁶⁹ Karl Popper (1902–1994) filozófus a tudományban a verifikáció követelménye helyébe a sikertelen falszifikációt állította. Vagyis a *Popper-elv* szerint egy tudományos elméletet akkor tekinthetünk alátámasztottnak, ha megcáfolására komoly, de sikertelen kísérlet történt. Ld. Karl POPPER, *Conjectures and Refutations*, London, Routledge and Keagan, 1963, 33–39.

⁶⁷⁰ HORVÁTH, *Gépeskönyv*, i. m., 198–204, itt: 204.; Uő., *A székely rovásírás...*, i. m., 45–46, itt: 46.

⁶⁷¹ FERENCZI S., *Rovásírásunk...*, i. m.

fel, a Nikolsburgi Ábécé volt. Horváth Iván az ősnymtatvány hiányában vitatta az emlék hitelességét, elképzelhetőnek tartotta, hogy kora újkori, vagy akár xx. századi hamisítvánnyal állunk szemben. E lehetőségek mind égetőbbé tették az ábécé kontextusának, a pénzügyi aggályoskodásban elkótyavetyélt ősnymtatvány felkutatását.

Rövid összefoglalásában Horváth Iván határozottan tagadta, hogy a székely írás és az ótörök írások kapcsolata bizonyított lenne. Olvasataik kétes volta miatt szintúgy tagadta, hogy a kelet-európai és Kárpát-medencei rovásírások és a székely írás közötti összefüggés bizonyítottan tekinthető. Végezetül állította, hogy a székely írás „legkorábbi hiteles emlékei a reneszánszból származnak, és jól értelmezhetők az egykorú szellemi áramlatok összefüggésében. Egyelőre nincs kétségtelen nyoma annak, hogy a székely rovásírást a reneszánsz előtt is használták volna”.⁶⁷²

Megválaszolandó, hogy a Nikolsburgi Ábécé hamisítvány vagy hiteles emlék, Horváth Iván tanítványaival, Bóta Krisztinával, Harangozó Ádámmal és Németh Nikolettal a 2010–2011 tanév őszi féléve során felkutatva az ősnymtatványt. Annak bejelentésére, hogy a kutatószeminárium a nürnbergi Germanisches Nationalmuseum állományában azonosította a lappangó könyvet, a Történelemtanárok Egylete által „*Őseinket felhozád...*” – *Magyar őstörténet* címen megrendezett Történelemtanárok (20.) Országos Konferenciáján került sor, 2010. október 9-én.

Az előadást nagyobb részben Horváth előbb ismertetett tanulmányának rövid összefoglalása tette ki. Bővebben (és a táblázatos szerkesztés miatt átláthatóbban) mutatta be a xvi. század latin betűs írásbeliségének legelterjedtebb hangjelölését. A korábbiakhoz képest jelentősebb többletnek számít a magyar nyelvű írásbeliség alakulásának és a magyar nyelvű olvasóközönség kialakulásának bemutatása. Az áttekintés alapját képező tanulmánya a Szentmártoni Szabó Géza irodalomtörténész hatvanadik születésnapjára szerkesztett köszöntőkötetben jelent meg. Horváth, Kurcz Ágnes (1937–1976) irodalomtörténész felismeréséből indult ki. Szerinte olyan olvasóközönség, amelyik magyar nyelvű szövegeket igényelt, csak a könyvterjedelmű szövegek megjelenésével feltételezhető, az előtt, a vendégszövegek korában nem. Azokról ugyanis lejegyzőjükön kívül nemigen tudhatott más. A vendégszövegek korában immár voltak magyar nyelven író személyek, szemben a Tarnai Andor (1925–1994) által felvetett és módszeresen alátámasztott *második szóbeliség* jelenségével,⁶⁷³ ami a vendégszövegeket megelőző időre volt jellemző, amikor magyarul nem írtak, de magyarul tolmácsolták a latin nyelven megírt szöveget. A Kurcz-szabály alapján Horváth három korszakot különített

⁶⁷² HORVÁTH, Gépeskönyv, i. m., 205–206.; Uő., *A székely rovásírás...*, i. m.

⁶⁷³ TARNAI Andor, *A kezdetektől a felvilágosodásig = A magyar kritika évszázadai. 1. Rendszerek*, szerk. SÓTÉR István, Bp., Szépirodalmi, 1981, 11–247, 18–25.; Uő., „*A magyar nyelvet írni kezdik*”. *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 1984.

el: 1. amikor magyar nyelven még nem írtak és nem olvastak; 2. amikor magyar nyelven rögzítettek szöveget, ám annak nem volt olvasóközönsége; 3. végül amikor a magyar nyelvű olvasóközönség megjelent előbb kolostorokban, majd a főnemeseik között, ami rövidesen a világi olvasmányokra fogékony közönséggé terebélyesedett. Horváth Iván a megmaradt magyar nyelvű kódexek és levelek számának alakulását ábrázolva úgy találta, hogy az adatok munkahipotézisét igazolják: *hiszterézis*görbére illeszkednek. (A *hiszterézis* természettudományos fogalom. Egy fizikai vagy kémiai rendszer azon érzéketlenségét jelenti, amellyel egy külső hatásra késleltetve reagál és a külső hatás megszűntét követően a rendszer nem tér vissza eredeti állapotába.)

A székely írással összefüggésben ez több komoly kérdést vet fel. Mint látuk, a xv. század előtt nem olvastak latin betűkkel írt magyar szöveget, aminek tükrében Horváth valószínűtlennek nevezte azt az állítást, hogy „rovásbetűs szövegekből viszont annál többet olvastak” volna. Ráadásul a magyar olvasóközönség kialakulása sokáig nem eredményezett egységes helyesírást, így a korszak hangjelölése változatos képet fest. Ezzel szemben a „székely rovasírásos emlékek hangjelölési rendszere viszonylag egységes”. Mármint Horváth szerint a székely írás esetében sem feltételezhetünk a latin betűs kéziratok és nyomtatott emlékekénél „nagyságrendekkel nagyobb, de szőröstül-bőröstül elveszett dokumentumhegyet”. A használók széles rétegének közmegegyezése kizárható, így a magyarázatot a szabályozásban kell keresnünk. Horváth Iván úgy gondolta, a „rovásírás használói valamennyien megkapták a jelkulcsot, az ábécét. A székely rovasírás minden egyes emléke viszonylag rövid közvetítő láncokon keresztül ugyanarra a forrásra vezethető vissza”.⁶⁷⁴

A Nikolsburgi Ábécé megkerült hordozókötetének a Történelemtanárok Egylete konferenciáján beharagozott bemutatására Horváth Iván, Harangozó Ádám, Németh Nikolett és e sorok szerzőjének közösen jegyzett, előzetes közleményében került sor 2011-ben. E helyütt a könyvészeti észrevételek ismertetésére szorítkozunk. Ezeknek az észrevételeknek köszönhetően „[i]mmár bizonyítani tudjuk, hogy a Nikolsburgi ábécé nem lehet modern hamisítvány”.

Jakubovich Emilt a pergamenlapon lévő lyukak és rozsdanyomok arra vezették, hogy az az ősnymtatványba való bekötése előtt egy korábbi könyv része lehetett: „két helyen lyukak és rozsdás szegkek nyomai meg egy függőlegesen levonuló gyűrődés világosan mutatják, hogy a pergamentlap, mielőtt az ősnymtatvány hátsó védőleveléül alkalmazták, már egy korábbi könyv, nyilván kódex, első táblájának belső borítólapja volt. Ennek megfelelőleg a levél hátlapjának há-

⁶⁷⁴ HORVÁTH IVÁN, *Rovasírás: Fel nem tett kérdések*, Előadás a Történelemtanárok Országos Konferenciáján, 2010, <http://www.tte.hu/toertenelemtanitas/toertenelemtanarok-oroszagos-konferenciaja/7117-rovasiras-fel-nem-tett-kerdesek> [2014. 06. 30.]

rom külső szélén széles sávban ragasztóanyag okozta felhólyagosodás jól látszik. A két lyukacsos, elrozsdásodott helyre voltak a kódex első táblájának zárócsatjai felszögezve, a függőleges gyűrődést pedig a tábla bőrbevonásának behajtott széle okozta.”⁶⁷⁵ A pergamenlap Jakubovich ismertette sérülései az emlék ügyében számkra is perdöntőnek tetszettek. Mivel pályázati szerencse híján önköltségen juthattunk csak a fényképhasonmásokhoz, a possessor-bejegyzésen kívül mindössze a Nikolsburgi Ábécé fóliójának közvetlen környezetéről rendeltünk felvételeket. Az azonban ezekből is világossá lett, hogy Jakubovich felvetése, a pergamenlap korábbi védőlevel funkciója „nem lehet helytálló, mivel a rozsdás foltokat egyértelműen az ősnymtatvány egykor megvolt csatjai okozták. Ahogy a könyv végéről előre felé lapozunk, a fényképeken egyértelműen látszik a levelek egyre csökkenő átrozsdásodása.” Állításunkat ábrával igazoltuk, mivel a megfigyelés egyértelműen bizonyítja, hogy a Nikolsburgi Ábécé „pergamenlapja nem lehet modern hamisítvány, hiszen már akkor a könyv hátsó szennylevelének verzőja és a hátsó kötéstábla közé volt bekötve – vagy ragasztással beillesztve –, amikor a könyvnek legalább a két hátsó csatja még megvolt.”⁶⁷⁶

Adódott azonban a kérdés: ki és mikor kötötte egybe az ősnymtatványt és a Nikolsburgi Ábécé pergamenlapját? A bekötés *terminus post quem*-je világos volt, hiszen Bartholomaeus Anglicus kötetét annak megjelenése, vagyis 1483. május 30-a előtt nem köthették be. Úgy gondoltuk, hogy a könyvkötés készítőjének személyével kapcsolatban Philippus de Penczicz stockholmi ősnymtatványának autográf possessor-bejegyzése árulkodó. Az ugyanis arról tudósít: „Liber philippi de penczicz Emptus parisius [Parisiis?] die Octobris vndecima Anno domini etc. octuagesimo septimo, manu propria ligatus in Wyssaw et signatus in Budesin die Aprilis 28. Anno etc. [14]89.” vagyis „Penczicz-i Fülöp könyve, amelyet Párizsban vásárolt az Úr [14]89. esztendejében, október 11-én; saját kezűleg bekötötte Wischauban [Vyškovban], és aláírásával látta el Budyšinban [Bautzenben], [14]89 április 28-án”. Philippus bibliofil nemes volt, aki valamivel több, mint másfél esztendővel megvásárlása után saját kezűleg kötötte be a könyvét. A kötetek kézbevétele nélkül, csupán a katalógusok adatait elemezve a két kötésben közösnek tűnik, hogy „Bartholomeus Anglicus könyvét is borjúbőrrel borított deszkatáblák közé kötötte be a könyvkötő, nemcsak a stockholmi könyvet”. Teljes fényképsorozat híján nem volt eldönthető, hogy a Nikolsburgi Ábécét milyen módon rögzítette, beragasztotta vagy ellentaggal fűzte be, de az így is nyilvánvaló, hogy „megfontoltan dolgozott”. A rendelkezésünkre álló fényképek alapján tisztán látszik, hogy az elhelyezés, amelyet választott, kényelmetlen, hiszen a pergamenlap rectója üres, vagyis az ábécéhez lapoznia kellett. Nyilvánvaló, hogy azért folyamodott ehhez a megoldáshoz, mert „ellenkező esetben a szö-

⁶⁷⁵ JAKUBOVICH, *A székel rovásírás...*, i. m., 5.

⁶⁷⁶ HORVÁTH, HARANGOZÓ, NÉMETH, TUBAY, i. m., 87–88.

veg egy része – a pergamenlevélen való elhelyezkedése folytán – a bekötéskor vagy beragasztáskor áldozatul esett volna. Ebből persze az is következik, hogy a Nikolsburgi ábécét előbb jegyezték le, semhogy a pergamenlevelet az ősnymtatványba belehelyezték volna”. A kolligátum *terminus ante quem*jét – úgy sejtven, a könyvet a másikkal nagyjából egy időben köthette be – 1489 tájára becsültük.⁶⁷⁷

Philippus de Penczicz címerével kapcsolatban Harangozó Ádám felkeltette Jiří J. K. Nebeský cseh heraldikus érdeklődését. Előzetes közleményünkkel hozzátéve, hogy egy időben Nebeský a 2011-es cseh címertani évkönyvben közölt rövid közleményében bemutatta Penczicz, cseh formában Filipa z Penčic possessor-bejegyzését és címerét. Ezek fényképhaszmását is közölte. Személyével kapcsolatban Nebeský sem jutott Jakubovichnál, Róna-Tas Andrásnál vagy nálunk sokkal messzebb, de annyi így is bizonyos, hogy Filipa cseh nemesember volt.⁶⁷⁸ E sorok szerzőjével utóbb, 2014-ben váltott leveleiben⁶⁷⁹ hívta fel a figyelmet arra, hogy a xv. század első feléből, 1446-ban kiállított oklevelekből adatolhatóak Philippus de Penczicz és testvére Jessko, akiket örökösödési ügyben jegyezték be.⁶⁸⁰

A Nebeskýnek köszönhetően megismert adatokat Szelp Szabolcs korábban már hivatkozott cikkének adataival érdemes kiegészítenünk. Már Jakubovich hivatkozott a nemesi család egy xvi. század végi tagjára, Johann Otik von Pentschitz-re.⁶⁸¹ Szelp, Gregor Wolny (vagy cseh formában Řehoř Tomáš Volný; 1793–1871) bencés történész közléséből a család korábban élt tagjairól is ismertetett adatokat: 1402-ből adatolható Johann és Philipp von Pentschitz,⁶⁸² jó eséllyel ez a Philip az, aki egy 1417-es ügyletben is felbukkan.⁶⁸³ A család tagja lehetett Adam von Frankstadt-Penčic is, aki a Nikolsburgi Ábécét lejegyző Philiphez időben még közelebb élt, és egy 1464-ben kötött üzlete révén ismeretes.⁶⁸⁴ (Van egy további Philipp v. Pentschitz is, aki Szelp dolgozatában nem bukkant fel. De mivel 1358-ból maradt fent róla adat, ő sem lehet azonos a Nikolsburgi Ábécé lejegyzőjével.⁶⁸⁵)

⁶⁷⁷ Uo., 88.

⁶⁷⁸ Jiří J. K. NEBESKÝ, *Znak Filipa z Penčic = Heraldická ročenka 2011*, Praha, Heradická společnost v Praze, 2011, 157–158.

⁶⁷⁹ Jiří J. K. Nebeský segítségét, és hogy cikkét más mellékletekkel egyetemben megküldeni szíveskedett, e helyütt is hálásan köszönöm.

⁶⁸⁰ Peter Ritter von CHLUMECKÝ, Joseph CHYTL, Carl DEMUTH, Adolph Ritter von WOLFSKRON Hrsg., *Die Landtafel des Markgraftumes Mähren. Auf Kosten vieler Mitglieder des begüterten Erbadels dieses Landes*, Brünn, Nitsch & Grosse, 1856, 392.

⁶⁸¹ Gregor WOLNY, *Die Markgrafschaft Mähren topographisch, statistisch und historisch geschildert*, I, Brünn, 1835, 462.

⁶⁸² Uő., *Die Markgrafschaft Mähren topographisch, statistisch und historisch geschildert*, I, Brünn, Karl Winiker, 1846², 394.

⁶⁸³ Uo., 461.

⁶⁸⁴ Uő., *Die Markgrafschaft Mähren topographisch, statistisch und historisch geschildert*, VI, Brünn, Karl Winiker, 1846², 715.

⁶⁸⁵ Uő., *Die Markgrafschaft...*, I, 1835, i. m., 114.

Szelp vázlatosan ismertette a nürnbergi ősnymtatvány margináliáit. Ezek között számos olyan van, mely Philippus de Penczicről alkotott hiányos képünket fontos részletekkel egészítette ki. Önmagában is jelentős eredmény, hogy a Nikolsburgi Ábécé kezének és a Penczicz autográf jegyeinek paleográfiai elemzésével részletesen bizonyította, hogy a Nikolsburgi Ábécé szerzője maga a tulajdonos, Philippus volt.⁶⁸⁶ A számos széljegyzet egyikének – az aranyér (*De Emoroide*) szócikkhez fűzöttnek – végén Penczicz megjegyezte, hogy az ott ismertetett kezelést Bornemissza [vitéz?] tanította neki („docuit me / Bornemiffa viathez[am?]”). Szelp a jegyzetben felbukkanó Bornemisszát a család akkori-ból ismert két tagja közül nem Pállal (1499–1547), a későbbi veszprémi, erdélyi, nyitrai püspökkel, hanem az 1481-től a király kincstárban foglalkoztatott Bornemissza Jánossal (†1527), a későbbi alkincstartóval (1487–1493) majd kincstartóval (1500–1504) azonosította. Bornemissza az erdélyi származású Piso Jakab (†1527) jogtudós után a későbbi II. Lajosnak (1506–1526), II. Ulászló magyar és cseh király (1456–1516) gyermekének nevelőjévé lett kinevezve Brandenburgi Györggyel (1484–1543) együtt. Más lehetséges úton is elképzelhetőnek tartotta, hogy Penczicz kapcsolatban volt a budai királyi udvarral.⁶⁸⁷ A Nikolsburgi Ábécé pergamenjének héber részén Dán Róbert által megfigyelt szefárd vonások⁶⁸⁸ hátterében Szelp Szabolcs felvetette, hogy azok forrása Fortunatus Imre (†1526) lehetett. Fortunatus szefárd zsidó családból származott, akiket 1492-ben űztek el Spanyolországból, családjá Magyarországon telepedett le, ahol Fortunatus Imre kikeresztelkedett és fordultatos pályát futott be. Alkincstartóként kapcsolatban állt Bornemisszával, s így Szelp szerint Philippus-szal is. Arra, hogy a héber részek Dán Róbert leírta nyelvi kettőssége „megoldódik-e – egy askenázi környezetben élő, szefárd akcentusát felnőttként már levetközni nem tudó, kikeresztelkedett zsidó által – az amúgy oly rejtélyes kettős, nem egyértelmű, askenázi és ugyanakkor szefárd jelleget is mutató lejegyzés rejtélye”: Szelp igenlően felelt.⁶⁸⁹

Összegezve úgy vélte, Philippus de Penczicz tágabban 1483–1540 között jegyezte le a Nikolsburgi Ábécét, „jobban beszűkíthetve (Penczicz vélelmezett korával, illetve Szerencsés, Piso és Bornemissza életrajzi adatait figyelembe véve) valószínűsíthető, hogy pontosabban 1490–1526-ra tehetjük [... a] minden bizonynal Budán vagy Visegrádon, a királyi udvarban lejegyzett – székely ábécé keletkezését”. Forrásaiként (immár bizonytalanabban) „az erdélyi származású Piso Jakabot és a szefárd származású Szerencsés Imrét” nevezte meg, akiket „Jagelló királyaink udvarából, Bornemissza (akiről könyvébe vetett széljegyzetében is megemlékezik) és Filipec (akinek kíséretében a francia követjárás alatt fél évet töltött) kö-

⁶⁸⁶ SZELP, i. m., 416–422.

⁶⁸⁷ Uo., 416–417, 423–424.

⁶⁸⁸ DÁN, *Cursive Hebrew...*, i. m., 151–152.

⁶⁸⁹ Uo., 424.

réből ismerhette”. Vagyis (szemben Róna-Tas Andrással vagy Horváth Ivánnal, Harangozó Ádámmal, Németh Nikolettal és e sorok szerzőjével), a Nikolsburgi Ábécé keletkezését nem a Mátyás-korra, hanem a Jagelló királyok uralkodása idejére helyezte.⁶⁹⁰ Reményeink szerint a margináliák, és az abból kirajzolódó személyek révén további kérdések tisztázhatók, ehhez azonban nélkülözhetetlen Philippus de Pencicz könyveinek és jegyzeteinek további tanulmányozása.

⁶⁹⁰ *Uo.*, 426.

15. Napjaink fejleményei

15.1. Az MTA Östörténeti témacsoportjának nyilatkozata

Az MTA BTK Magyar őstörténeti témacsoportja 2012. június 14-i, a Történettudományi Intézetben megtartott ülésén két előadás hangzott el a székely írásról. Az előadások leírása az intézet honlapján olvasható összefoglalás alapján készült.⁶⁹¹

Az első előadó Sándor Klára nyelvész volt. *Koholmány vagy ősi örökség? A székely írás Kézaitól napjainkig* című előadásában – miután röviden vázolta az írásrendszerrel kapcsolatos legalapvetőbb tudnivalókat – amellet érvelt, hogy helyesebb volna a *székely írás* terminust használni, szemben az általa Sebestyén Gyulának tulajdonított és azóta széles körben elterjedt (*székely* vagy *magyar*) *rovásírás* kifejezéssel. Sándor az elnevezés tudatosabb használatának okaként az Unicode-szabványosítást célul kitűző civil szervezetek működésének gyakorlatát emelte ki, minthogy a *rovás* kifejezés használatának kiterjesztésével (például a kazár írás esetében) azt a hamis képet festik, hogy egy külön írástípusról van szó, melynek emlékei egymással leszármazási kapcsolatban állnak. Ezzel szemben, minthogy a néprajzban ismert számos rovásfajtától eltérően nem ismerünk pálcára rótt székely írásos szöveget, Sándor a *rovásírás* megnevezést a székely írás esetében nem találta indokoltnak. A fontosabb emlékeket lelőhelyük, koruk és olvasatuk, valamint a helyszín bemutatásával foglalta össze, keletkezésük hátterét a szövegben szereplő személyek lehetséges beazonosításának elemzésével kísérelte meg körvonalazni. Azzal, hogy a legkorábbi emlékek (a vargyasi, homoródkarácsonyfalvai, székelydályai, derzsi, gelencei, kilyéni, csíkszentmihályi és bögözi) esetében mind (késő Árpád-kori vagy ilyen előzménnyel bíró és a xv. században átépített) templomban bukkantak fel, határozottan cáfolta, hogy kereszténység üldözte volna a székely írást. A későbbi emlékek közül csak néhányat említett meg, így a dálnokit, berekeresztúrit, énlakait, alsószentmihályfalvait. A székely írás leghosszabb emlékét, melyről Sándornak kötete is megjelent, vagyis Marsigli ma Bolognában található másolatait részletesebben is bemutatta. Az emlék forrását immár nem rovásboton, hanem kéziratban valószínűsítette (idő hiányában ezt ugyanakkor nem fejtette ki), és különösen a bibliai személy- és helynevekből álló írásmutatványok esetében ismételt felvetette azok lehetséges kapcsolatát Károni Jánossal. A Horváth Iván körvonalazta⁶⁹² reneszánsz szerkesztést cáfolandó „egyéb érvek mellett” a korai, szerinte XIII–XIV. századi emlékekre hivatkozott, és határozottan tagadta, hogy a székely írás „humanista koholmány” volna. Hogy

⁶⁹¹ Az ülésről készült összefoglaló elérhető az MTA BTK Történettudományi Intézet honlapján: <http://www.tti.hu/hu/esemenyek/271-magyar-ostortenet-temacsoport-ulese-a-szekely-irasrol> [2014. 01. 11.]

⁶⁹² Az MTA BTK TTI honlapján elérhető összefoglalóban Horváth Iván nincsen megnevezve.

a székely írásnak Mátyás király udvarában mégis volt valamilyen szerepe, az szerinte is jól kitetszik abból, hogy Kézai leírását Thuróczy jelentősen átdolgozta. Sándor azt is megállapította, hogy a székely írás első biztos forrásának a *Chronica Hungarorum* tekinthető, nem a *Gesta Hunnorum et Hungarorum* sokat emlegetett szöveghelye. A székely írás használatának identitásjelölő szerepet tulajdonított. Kiemelte, hogy olyan kuriózumról van szó, ami egy sajátos tudást megtestesítve a templomfeliratokon és emlékkönyvekben jelent meg. Az írásrendszer elterjedtsége már csak ezért sem lehetett széleskörű, hiszen az kizárná, hogy ilyen funkcióban használhatták volna. A székely írást a különböző török népek által használt kelet-európai írásokkal hozta kapcsolatba, bár elismerte azt is, hogy e kapcsolatok máig földerítetlenek és tisztázásra szorulnak.

A második előadást *A székely írás legújabb emlékei. A kutatás elmúlt negyedszázada* címen Benkő Elek tartotta. Fókuszában a *feliratos emlékek* korpuszának legkorábbi emlékei voltak, amelyek az elmúlt harminc évben kerültek szerencsésen elő. Ezek között Benkő szerint olyan XIII–XIV. századi emlékek is vannak, amelyeknek köszönhetően bizonyos, hogy a székely írás nem a reneszánsz korában, invencióként keletkezett. Benkő nem tagadta, hogy a székely írás csak az írástudók egy szűk körében volt ismert. Az emlékek közül az általa legkorábbinak tartottakat mutatta be részletesebben: a vargyasi keresztelőmedencét, melyet a XIII–XIV. századra datált, a Homoródkarácsonyfalvai Feliratot, amelyet XIII., netán a XIV. századra keltezett, valamint a Székelydályai Feliratot, amely szerinte XIV. század végén, vagy a XV. század első felében karcoltak a vakolatba. A XV. század második feléből valónak gondolta a Székelyderzsi Téglafeliratot, amelynek keltezését a Ferenczi Géza által becsült 1478-nál egy megkerült, hiányos évszám (149?) alapján a század utolsó évtizedére valószínűsítette. Előadásában több későbbi, főként vakolatba, falképre karcolt feliratot is prezentált, ezek – bár a szakirodalomban hozzáférhetőek – nem kerültek feldolgozásra. Benkő szerint a templomfalak átkutatásától további székely írásos karcolatok várhatók. A szabadon hozzáférhető felületeken lévő bekarcolások kétes forrásértékét nem részletezte. Ismertetett viszont kéziratos forrásokat, így Bonyhai Moga Mihály siménfalvi bejegyzéseit,⁶⁹³ és más, kevésbé ismert lejegyzéseket: Lakatos István *Siculia accuratius, quam hactenus, delineata et descripta...* (1702) című, számos másolatban

⁶⁹³ BENKŐ, *A siménfalvi...*, i. m.

megmaradt munkáját,⁶⁹⁴ és Bíró Sámuel *De Siculia* (1721–1731) című művét,⁶⁹⁵ valamint Losteiner Leonárd 1777-ben írt *Chronográfia...* című kéziratában található (Károni kapcsán már említett) székely ábécét. A korpuszt áttekintve a székely írás általános, népi használatának semmilyen tárgyi bizonyosságát nem találta. Benkő Elek – mint korábban is több ízben – sürgette a székely írás korpuszának rendszerezését és kiadását.

Az előadásokat követő rövid vita zárásául a résztvevők nyilatkozatot fogadtak el, a következő szöveggel:

„NYILATKOZAT

Az MTA BTK Magyar Őstörténeti Témacsoportja 2012. június 14-én tartott ülésén az ott elhangzott két előadás és az azt követő vita alapján

1. Támogatja a székely írás (Székely Script) tudományos kutatását, és fontosnak tartja az ezzel kapcsolatos ismeretterjesztő tevékenységet.

2. Leszögezi, hogy a székely írás nem lehet a 15. századi humanizmus korának tudós fabrikációja, mivel több jelentős, időben ezt megelőző hiteles emlék került elő a Székelyföldről.

3. Javasolja, hogy készüljön el a székely írásos hiteles nyelvelmékek korpusza, amely a legújabb felfedezéseket is magában foglalja. Sebestyén Gyula 1915-ben megjelent műve óta nem áll ilyen, a korszerű tudományos igényeket kielégítő munka a kutatás rendelkezésére.

4. Javasolja, hogy készüljön el a kelet-európai rovásírást emlékek autopszián alapuló korpusza, amely különösen fontos lehet a székely írás eredetének vizsgálatához.

5. Megállapítja, hogy a székelyeknél használt írás, mely mai ismereteink szerint magyar nyelvű szövegek lejegyzésére szolgált, kétségtelenül nemzeti örökségünk értékes részét alkotja, de nem volt és nem vált a magyarság egyetemesen használt írásává. Az utóbbi szerepet a latin írás töltötte be, melynek segítségével történt meg a Kárpátmedencei magyar közösségnek az európai kultúrába való betagozódása.

⁶⁹⁴ LAKATOS István, *Siculia accuratius, quam hactenus delineata et descripta in lucemque data et dedicata anno ... 1702 admodum reverendi patri Andreae Lenczovicz e Societate Jesu residentiae Udvarhelyensis superiori patri multum venerando ab admodum reverendo patri Stephano LAKATOS, de oppido Udvarhely paracho Kozmasiensis die 30. Octobris. Anno 1702.* Többek közt megtalálható az OSZK Kézirattárában, több példányban is, jelzetük: Quart. Lat. 503. és Oct. Lat. 324. Az emléket dióhéjban Sebestyén Gyula mutatta be: SEBESTYÉN, *Telegdi János 1598-iki...*, i. m., 279.; Uő., *Rovás...*, i. m., 249–250.

⁶⁹⁵ A szakirodalomban korábban ismeretlen kézirat forrás, a fellelhetőségéről az előadó nem nyilatkozott.

6. Tudomásul veszi, hogy a mai magyar társadalom egyes körei a székely írás megújításán, mai igények szerinti átalakításán és elterjesztésén fáradoznak, de erről nem nyilvánít véleményt, mert az közvetlenül nem a tudomány kompetenciájába tartozik.

7. A székely írás számítógépes kódolása ügyében (Unicode) szükségesnek tartja, hogy megkülönböztessék a történeti székely írást annak mai, átalakított, bővített és egymástól is különböző formáitól. Ez utóbbi angol nevéről javasolja a Székely Script (modernized version) terminust.”⁶⁹⁶

15.2. Sándor Klára: *A székely írás nyomában*

Benkő Elek az őstörténeti témacsoport ülésén elhangzott előadásának legfőbb állításait 2012-es monográfiája fejezetében, *A középkori Székelyföld* lapjain írásban is megismételte. Ahhoz, hogy Sándor Klára előadásának téziseit nyomtatásban közölje – vagyis az elfogadott nyilatkozat szellemében készült könyvére – többet kellett várni: *A székely írás nyomában* 2014 tavaszán került ki a sajtóból. Monografikus terjedelemben hasonló kötet régóta nem látott világot, a székely írás korpuszának összegzését Ferenczi Géza könyvecskéi óta senki sem végezte el. *A székely írás nyomában* tudományos igénnyel kidolgozott ismeretterjesztő munka. A kötet vállaltan elfogult bevezetővel kezdődik, ezt az általános írástörténet rövid bemutatása követi.

Az első, a székely írás kérdéséhez lazábban kötődő fejezet az ótörök írásokat mutatja be. Ahogy a székely írás esetében, úgy a szerző itt is indokolta az általa használt terminust. Azért kényszerült választásra, mert az elnevezések mindegyikét pontatlannak találta. A magyarul általában *türk* vagy *keleti türk rovásírás*nak, az angol és német, valamint az orosz szakirodalomban *ótörök írás*nak vagy *orhoni írás*nak nevezett törökségi írásokra Sándor jobb híján *keleti türk írásként* hivatkozott, jöllehet – mint írta – az írást a keleti törkökön kívül előbb az ujugrok, majd őutánuk a kirgizek is használták.⁶⁹⁷ Az írásrendszer nagyobb terjedelmű emlékeit Berta Árpád (1951–2008) kritikai kiadásának⁶⁹⁸ adatai után közölte, írásában olyan neves turkológusokra támaszkodott, mint Ligeti Lajos, Németh Gyula, Róna-Tas András és Vásáry István, a idegen szerzők közül Dmitrij D. Vasil’ev. A nyugati ótörök írásokról szólva legrészletesebben a Kárpát-medencében talált nyugati török írásokról értekezett, azok közül is a két legjelentősebb emlékről:

⁶⁹⁶ A Nyilatkozat elérhető az MTA BTK TTI honlapján: <http://www.tti.hu/images/esemenyek/Nyilatkozat.pdf> [2015. 01. 11.]

⁶⁹⁷ SÁNDOR, *A székely írás nyomában*, i. m., 68.

⁶⁹⁸ BERTA ÁRPÁD, *Szavaimat jól halljátok... A türk és ujugur rovásírásos emlékek kritikai kiadása*, Szeged, JATEPress, 2004.

a Nagyszentmiklósi Kincs⁶⁹⁹ és a Szarvasi Tűtartó⁷⁰⁰ feliratairól. Ezeken kívül két, nem székely írással írt feliratról olvashatunk bővebben: a Kalocsa melletti Homokmégyhez tartozó domb után Halomi Feliratnak emlegetett feliratos csontlemezzről, valamint a Bodrog-Alsóbűn talált cserép fűvóka-töredékről.

15.2.1. A Halomi és a Bodrog-Alsóbűi Felirat kérdése

A Halomi Felirat különlegessége, hogy honfoglalás kori sírból került elő, a darabokra tört tegezborító mintázata és a mentőásatások során feltárt sírmelléletek (övveretek, ékszerek, íjak és nyilak), továbbá a temetkezés módja mind arról árulkodnak, magyar sírból. Az emléket részletesen Dienes István (1929–1995) régész-muzeológus mutatta be 1992-ben, közel fél évszázaddal a lelet felbukkanása, három évvel a regényes utat bejáró csontlemez újbóli azonosítása után.⁷⁰¹ A Szarvasi Tűtartó közelmúltbeli felfedezése (1983) miatt a honfoglalás kori feliratot izgatottan fogadták, remélvén, hogy segít feltárni a nyugati török írások és a székely írás közötti kapcsolatot. Dienes szerint az emlék – melyet elkülönített a Nagyszentmiklósi Kincs és a Szarvasi Tűtartó felirataitól – egyenesen azt bizonyítja, hogy a rovásírás a honfoglalás kori magyaroknál használatban volt és még a Kárpát-medencei bejövétel előtt került átvételre: „A Kalocsa környéki felirat az első kétségbevonhatatlan bizonyosság arról, hogy az ősmagyarok átvette és új – Kárpát-medencei – hazájába magával hozta, majd itt is használta ezt az írást”.⁷⁰² A lelkesedés azonban hamar alábbhagyott, mivel a jelek nem a székely, hanem a nyugati és kis részben a keleti török írásokkal mutatnak rokonságot. Ráadásul a szakértők a nyelvet és az olvasatot illetően is eltérően nyilatkoztak. A kérdés a felirat kis terjedelme miatt azóta is megoldatlan.⁷⁰³

A Bodrog-Alsóbűi lelet minden tekintetben későbbi a halomi leletegyüttesnél. Megtalálása egy 1979-ben megkezdett és 1982-ben félbeszakadt ásatással van összefüggésben, amely helyszínen – miután egy 1988-ban érkezett bejelentésre

⁶⁹⁹ Robert GöBL, András RÓNA-TAS, *Die Inschriften des Schatzes von Nagy-Szentmiklós*, Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1995.; KOVÁCS Tibor, GARAM Éva szerk., *Az avarok aranya. A nagyszentmiklósi kincs*, Bp., 2002.; BÁLINT Csanád, *A nagyszentmiklósi kincs*, História, 24(2002)/3, 3–7.; Uő., *A nagyszentmiklósi kincs*, Budapest, Balassi, 2004.

⁷⁰⁰ JUHÁSZ Irén, *Ein Awarenzeitlicher Nadelbehälter mit Kerbschrift aus Szarvas*, Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, 35(1983), 373–377.; Uő., *A szarvasi avar kori rovásírással tűtartó*, Magyar Tudomány, 30(1985), 92–95.; RÓNA-TAS András, *A szarvasi tűtartó felirata*, Nyelvtudományi Közlemények, 87(1985), 225–248.; VÉKONY Gábor, *Későnépvándorláskori...*, i. m., 73.; András RÓNA-TAS, *Die Inschrift des Nadelbehälters von Szarvas (Ungarn)*, Uraltaische Jahrbücher, Neue Folge 9(1990),

1–34.

⁷⁰¹ A halomi leletegyüttes megtalálásának, részleges feltárásának és a hosszú múzeumi lappangásának kutatástörténeti összefoglalását ld. DIENES István, *A Kalocsa Környéki Rováslemlékről = Rovásírás a Kárpát-medencében*, szerk. SÁNDOR Klára, Szeged, József Attila Tudományegyetem Magyar Őstörténeti Kutatócsoportja, 1992, 31–40, 31–36.

⁷⁰² DIENES, *A Kalocsa...*, i. m., 38.

⁷⁰³ SÁNDOR, *A székely írás nyomában*, i. m., 97–103.

kiszálltak – a régészek további feltárásokat sürgettek. A munkálatok megkezdésére azonban csak az 1998-ban végzett próbaásatások után, 1999 tavaszán nyílt lehetőség, az ásatást Magyar Kálmán és Gömöri János régészek irányították és eredményeit is ők közölték. Az ismertetés során különös tekintettel voltak a számunkra legérdekesebb leletre, egy agyag fúvókatöredékre, amelyen a tisztogatás során betűkre emlékeztető bekarcolásokat fedeztek fel. A fúvókát a kohó hevítésénél használták, ebbe – a kohófal nyílásába való toldalékba – illesztették a fújtató végét. Minthogy sokszor már használat alatt megsérült, legkésőbb pedig akkor, amikor a kiolvadt vas kivételéhez megbontották a kohó mellfalazatát, a fúvóka egyszer használatos eszköz volt, melyből a vaskohászok számtalant elhasználtak. Bodrog-Alsóbűn is 250 fúvóka töredéke került elő. Technikai okokból idővel a kohók is használhatatlanná váltak, bővítették őket vagy újakat emeltek helyettük, ilyenkor a régi kohókat elbontották vagy feltöltötték. A Bodrog-Alsóbűi (vagy rövidebben Alsóbűi) Feliratként elhíresült bekarcolásos cseréptöredék is ilyen kontextusból került elő, egy korábbi kohó törmelékét használták a munkagödör betemetésére. A feliratként értelmezett bekarcolások a fúvóka szélesebb végének kisebb tenyérnyi méretű töredékén helyezkednek el, 0,9–1,3 cm nagyságúak, és a még puha, kiégetetlen agyag felületén keletkeztek. Azok, akik a bekarcolásokat betűkként értelmezik, így megtalálói és Vékony Gábor, 3 vagy 4 jelet különböztettek meg.⁷⁰⁴ Erdélyi István szerint a fúvókatöredéken nem betűk vannak, hanem az agyagtárgy készítőjének körömnymoi.⁷⁰⁵ Mind Gömöri János „anyának” megoldását, mind Vékony Gábor „fonak” megfejtését elutasította Fodor István régész, aki hangsúlyozta a keltezés bizonytalanságát és tagadta, hogy a lelet a Vékony által vallott kettős honfoglalás bizonyítéka volna. A székelyek Árpád-kori, somogyi tartózkodásával kapcsolatos adatok teljes hiányának fényében valószínűtlennek nevezte, hogy a lelet x. századi volna és, hogy a felirat „székely rovásírással megjelenített magyar nyelvemlék”. Fodor szerint Vékony a „somogyi feliratot egyszerűen beillesztette korábbi elméletébe”.⁷⁰⁶ Sándor Klára szerint az Alsóbűi Felirat „újra fölveti a kérdést: ha a székely írás betűit látjuk a fúvókán, akkor jogos-e továbbra is azt mondanunk, hogy ezt az írást, legalábbis az általunk ismert története folyamán csakis a székelyek használták”? Sándor – szemben Róna-Tas Andrással, aki a feliratot az avar és a székely írás közé helyezte⁷⁰⁷ – attól sem zárkózott el, hogy a fúvóka-

⁷⁰⁴ MAGYAR Kálmán, *A Bodrog-alsóbűi nemzeti központ régészeti kutatása (1975–1999)*, Somogyi Múzeumok Közleményei, 14(2000), 115–161.; GÖMÖRI János, *Az avar kori és x–xi. századi vaskohászat régészeti emlékei Somogy megyében*, Somogyi Múzeumok Közleményei, 14(2000), 163–216.; VÉKONY Gábor, *A Bodrog-Alsóbűi felirat*, Somogyi Múzeumok Közleményei, 14(2000), 219–225.; Uő., *10. századi székely felirat a Somogy megyei Bodrog határában*, *História*, 21(1999)/8, 30–31.; Uő., *A székely írás legkorábbi emléke Bodrog-Alsóbűn*, *Nyelvünk és Kultúránk*, 1999, 107/3, 36–47.

⁷⁰⁵ ERDÉLYI István, *Erdélyi István írja*, *MNy*, 95(1999), 511–512.

⁷⁰⁶ FODOR István, *Vélemény a bodrog-bűi rovásírásleletről*, *História*, 21(1999)/8, 31–32.

⁷⁰⁷ Idézi MAGYAR, *i. m.*, 129.

töredék jelsora a székely írás első emléke lehet: „Azt gondolom, mégsem túlzó merészség azt gondolni, hogy az Alsóbüi Felirat, legalábbis részben, a székely írás első ma ismert emléke. Azért gondolhatjuk ezt, mert kicsi az esélye, hogy a fúvókán látható négy jel mindegyike pusztán véletlen egybeesés miatt legyen azonosítható a székely ábécé betűivel. És azért csak részben nevezhető a székely írás emlékének, mert a történeti székely ábécé minden jel szerint csak a 13. században nyerte el azt a formáját, amelyben a székely írás emlékeiben megjelenik. A büi fúvóka ennek a megreformált székely írásnak értelemszerűen még nem lehet emléke, de annak az előírásnak igen, amelyet a 13. századi reform bővített ki, s talán alakított valamelyest át más vonatkozásban is.”⁷⁰⁸ Arra a kérdésre, hogy hogyan került volna a székely írás Somogy megyébe, több feltevés is megfogalmazódott. Gömöri szerint a feltárt műhelyek munkaszervezése arra utal, hogy működtetői közösségként adóztak, környezetüktől eltérő etnikumúak lehettek.⁷⁰⁹ Vékony saját korábbi nézetéhez (vagyis, hogy a székelység a Dunántúlon alakult ki⁷¹⁰) hűen nyilatkozott: szerinte ez az elkülönülő etnikum a székely volt.⁷¹¹ Legutóbb Benkő Elek foglalkozott a kérdéssel, aki úgy gondolta, hogy a felirat somogyi felbukkanása nincsen ellentmondásban azzal az állítással, hogy a székely írás a székelyek írása, amelynek „elsajátítása vagy kialakítása valami-féleképpen összefügg a magyarság többi részétől némiképp eltérő korai történetükkel”. Amit már csak azért is valószínűnek látott, mert „a ma ismert középkori Kárpát-medencei rovás emlékek döntő többsége vagy a Székelyföldön, vagy olyan dél-magyarországi területeken került elő, ahol a történeti és nyelvi adatok székelyek hajdani ott-tartózkodását sejtetik (pl. a Somogy megyei Bodrog-Bü kora Árpád-kori településén talált lelet)”. Benkő vélekedését Vékony Gábortól kölcsönözte.⁷¹² Sándor Klára összegezve azt írta: „Csaknem biztosra vehetjük, hogy az alsóbüi fúvóka felirata szorosan kapcsolódik a székely íráshoz, de az Alsóbűn talált emlék önmagában, más leletek, nagyobb elterjedtség nélkül nemigen dönti el azt a kérdést, hogy a székely írás volt-e valaha összmagyar írás.” Megszívlelendő az az elejtett megjegyzése, mellyel azokhoz fordult, akik szerint a nyitva hagyott kérdéssel nem jutottunk előbbre: „Nincs igazuk: a tudományos gondolkodásban annak fölismerése, hogy a rendelkezésünkre álló adatok alapján egyelőre nem dönthetünk el egy kérdést, igen fontos eredmény. Ha ismeretlen terepen nem indulunk el magabiztosan az egyik irányba, hanem tovább szemlélődünk, és keressük a jó utat, az sokkal hasznosabb, mint ha magabiztosan belevetjük magunkat a sűrűbe, és reménytelenül eltévedünk.”⁷¹³

⁷⁰⁸ SÁNDOR, *A székely írás nyomában*, i. m., 103–115, itt: 112.

⁷⁰⁹ GÖMÖRI, i. m., 183–184.

⁷¹⁰ VÉKONY GÁBOR, *A Kárpát-medence népi-politikai viszonyai a IX. században*, 1–2, *Életünk*, 1997/10, 1145–1170, 1997/11–12, 1317–1340.

⁷¹¹ UŐ., *A Bodrog-Alsóbüi...*, i. m., 223.; UŐ., *A székely írás...*, i. m., 38–39.

⁷¹² Benkő, *A „székely írás”...*, i. m., 48.

⁷¹³ SÁNDOR, *A székely írás nyomában*, i. m., 114–115.

A székely írás sajátosságairól *A magyar nyelvet írni kezdik...* című fejezetben olvashatunk, itt foglalkozik alaposabban az írásrendszer jelkészletével és grafo-taktikai jellemzőivel. Mivel Sándor a XIII–XIV. század fordulójáról már ismerni vél hiteles emlékeket, megmagyarázni kényszerült, hogyan lehet a székely ábécében jele olyan fonémáknak is, amelyek a magyar nyelv hangkészletében az ómagyar korszak elején még meg sem voltak. Sándor Klára az ellentmondást feloldandó a székely írás történeti rétegződésével kapcsolatban hipotézist alkotott. Többször visszatérő állítása szerint a „székely ábécé általunk ismert jelkészlete tudatos alkotás”. Az írás gyökereivel kapcsolatban ismertette a főbb elképzeléseket. Sándor – főként az írással kapcsolatos szavaink török etimonjai és az írás grafo-taktikai jellemzői között megfigyelhető hasonlóságok miatt – a török-eredet mellett kötelezte el magát A már hagyománnyá terebélyesedett elgondolást vázlatosan mutatta be. Vázolta és vitatta aztán Vékony Gábor első, gazdag fantáziával kidolgozott elméletét arról, hogy a székely írás megalkotása a keresztény hittérítőknak köszönhető, valamikor 864–885 között években,⁷¹⁴ mint azt később kigondolta, Lázár szerzetesnek.⁷¹⁵ Vékony az első ötlete helyett idővel újabbat is kifundált. Ez Kézai elbeszélésének újragondolásán alapult. A sokat citált *blaci* nyert Vékonytól új értelmet, aki azt ógermán nyelven, ’fekete’ jelentéssel olvasta, és úgy hitte, hogy a székelyek betelepülésekor már ott élő „fekete magyarok” értendők alatta.⁷¹⁶ A székely írás eredetével kapcsolatban mérsékeltabb hipotézist dolgozott ki Róna-Tas András. Sándor mind Vékony, mind Róna-Tas elméletével kapcsolatban hangsúlyozta, hogy a felvetés „nem tud megküzdeni az a ténnyel, hogy a 10. századi magyar sírokból mind ez idáig egyetlen egy írást tartalmazó lelet került elő – és az sem a székely írás korai változatával készült”. A Bodrog-alsóbüi Feliratról pedig nem tudható, hogy a székelyek elődeitől származik-e vagy más magyaroktól. És Sándor e kis kitérével vissza is talált Nagy Géza nyomdokaihoz és követőihez.⁷¹⁷

Nagy hipotézisét a XIX. századi bölcsészek kétkedő álláspontjával szembesítette, megnyitván a teret az előtt, hogy a székely írás rétegződésének millenniumi ötletéről értekezzen. Sándor úgy ítélte meg, hogy a „konszenzussal elfogadott nézetek egy részét inkább hagyománykövetésből, s nem a tényleges érvek alapján szokás megalapozottnak tekinteni”. Ez a felismerése azonban nem gátolta meg, hogy csak pár sorral előtte ő maga is konszenzus létét hirdesse abban, hogy a „székely ábécé grafémái [...] nem egy időből származnak, [...] alaprétegét később – a XI–XIII. században – újabb és újabb grafémákkal egészítették ki, hogy

⁷¹⁴ VÉKONY Gábor, *A Kárpát-medence népi-politikai viszonyai a IX. században*, 1–2, Életünk, 1997/10, 1145–1170, 1997/11–12, 1317–1340, itt: 1329–1334.

⁷¹⁵ Uő., *A székely írás legkorábbi...*, i. m., 39–40.

⁷¹⁶ VÉKONY Gábor, *Magyar őstörténet – magyar honfoglalás*, Bp., Nap Kiadó, 2002¹, 2005³, 213–215.; Uő., *A székely írás...*, i. m., 114–117.

⁷¹⁷ SÁNDOR, *A székely írás nyomában*, i. m., 117–131.

pontosabban jelölje a magyar hangrendszert”. Sándor Klára aprólékosan ki is fejtette elképzeléseit.⁷¹⁸ Okfejtését, noha igen indokolt volna, terjedelmi okokból e helyütt nem részletezzük.

A székely írás eredeztetéseit nem függetleníthetjük teljesen a székelyek eredetének kérdésétől. Sándor a kérdés tudományos vizsgálatának alakulását, *ír* és *betű* szavaink közmegegyezést élvező török etimológiái után, Kordé Zoltán már hivatkozott kutatástörténeti dolgozata⁷¹⁹ alapján foglalta össze.⁷²⁰

15.2.2. Az emlékek összeírása

Sándor Klára monográfiájának legterjedelmesebb és leginkább hiánypótló részéről, a székely írás korpuszáról is csak dióhéjban szólhatunk. Mivel az eddigiekben az emlékek többségéről már részletesen olvashattunk, bővebb kifejtésre csak ott kerül sor, ahol az különösen indokolt: a legkorábbi emlékeknél és az újabb, eddig tárgyalatlan felismeréseknél, valamint azokban az esetekben, ahol a nyelvész olyan megállapításokat, adatokat közölt, melyek ugyan korábban elvileg már hozzáférhetőek voltak, de olyan kis példányszámban vagy nehezen elérhető kiadásban, hogy a szakirodalom fősodrában nem jelentek meg, nem tudatosultak. Az emlékek osztályozásával kapcsolatban Sándor Klára terminusokat vezetett be, megkülönböztetett *feliratos* és *kéziratos* emlékeket. Fontos volt tisztázni azt is, hogy a korábbi felosztások kulcsfogalmai (*hiteles*, *hamisítvány*) körültekintő értelmezést kívánnak, mert a Szabó Károlynál, Sebestyén Gyulánál ’nem hamis’ értelemben használt hiteles kifejezés Sebestyén után ’nem Telegdire visszamenő’ jelentésben is feltűnik, amivel félreértésekre adhat okot. Sándor azt javasolta, nevezzük *autentikus* emlékeknek azokat, amelyek nem Telegdi jelso rára vezethetők vissza, és *másodlagosnak* azokat, amelyek a *Rudimenta* ábécéjét követik.⁷²¹

15.2.2.1. A feliratos emlékek

Sándor Klára könyve *Templomi ősgraffitik* című fejezetében a feliratos emlékeket vette sorra. A székely írás legkorábbinak mondott emlékeit, a Homoród-karácsonyfalvai, a Vargyasi és a Székelydályai Feliratot – Benkő Elek után, és a kettejük ösztönözte nyilatkozat szellemében – a XIII–XIV. századra tette. Ferenczi Gézának az ilyen korai datálással szemben megfogalmazott ellenvetései közül egy kapott helyet a leírásban, az is a jegyzetek közt. A Homoródkarácsonyfal-

⁷¹⁸ Uo., 137–146, 137.

⁷¹⁹ KORDÉ, A székelykérdés története, i. m.

⁷²⁰ SÁNDOR, A székely írás nyomában, i. m., 147–174.

⁷²¹ Uo., 175–177.

vai Felirat esetében megemlítette, hogy Ferenczi szerint a vésetek aljában nem a középkori meszelés nyoma látható, mint azt Benkő gondolja, hanem az általa készített gipszmásolaté. (Ferenczi nem állította, hogy a gipsz-pacskolatot ő készítette volna, csak hogy az a székelyudvarhelyi múzeum számára készült. – T. T.) Sándor az emlékhöz fűzött jegyzetében Ferenczi 1979-es tanulmányára hivatkozott, említetlenül hagyta nemcsak a '90-es években közölt publikációit⁷²² és *Székely rovásírásos emlékek* című könyvét, hanem Benkő Elek választát⁷²³ és a Benkő által akkor szükségesnek ítélt további vizsgálatokat is. Ferenczi 1997-es könyvének – noha a kötet fel van tüntetve a bibliográfiában – egyetlen megállapítása sem jelenik meg az emlékek leírásában. Sándor a régész hozzászólását annyival ütötte el, hogy: „ugyanilyen nyomok fedezhetők föl a vargyasi medence véseteiben is”. A kritikák és ellenvetések hiánya jelentős mértékben levon az emlékek leírásának értékéből, egyben a kötet használhatóságából is.⁷²⁴

15.2.2.1.1. A Bágyi Felirat

A xv. századból Sándor három feliratos emléket mutatott be: a Székelyderzsi, a Gelencei és a Bágyi Feliratot. Az első kettőt már jól ismerjük, a Bágyi Feliratról eddig nem volt szó. Nem is igen lehetett volna: a bekarcolásokat a bágyi református templom felújításán dolgozó kőművesek csupán *A székely írás nyomában* megjelenése előtt egy évvel, 2013. május 25-én vették észre, az első híradás – Szász Tibor András tollából – pedig a megtalálásánál csak néhány nappal későbbi.⁷²⁵ Ráduly János az emléket Sófalvi András régész május 31-én megküldött fényképén látta először, első rajzai is e fénykép alapján készültek. Június 28-án személyesen is ellátogatott Bágyra, ahol újfent lerajzolta a feliratot. Az e-népújság.ro híroldalon, hálózati közlésben megjelent cikkében megerősítette Szász megállapítását, miszerint a dél-délkeleti támpillérbe fejjel lefelé beépített kötömb másodlagosan (vagy Ráduly szerint akár harmadlagosan) került jelenlegi helyére, a kötömb anyagát a vargyasi keresztelődmedence anyagával találta hasonlónak. Ráduly a jeleket a következőképpen írta át: „??rbnbndkcsnalta”, ami szerinte úgy olvasandó: „°rbán b°n°d°k cs°n°lta”. A székely karakterek formai sajátosságai alapján, s mert a Bággyal szomszédos Homoródszentmártonból, 1614-ből adatolható egy Orbán Benedek nevű személy. Ráduly a Bágyi Feliratot végül is a xv–xvi. század fordulójára datálta.⁷²⁶ Sándor Klára régészeti feltárások híján korainak ítélte, hogy a felirat keletkezési idejéről határozottan nyilat-

⁷²² FERENCZI, *A vargyasi székely...*, i. m.; Uő., *A Vargyasi...*, i. m.; Uő., *Elmélkedés a régészetről...*, i. m.

⁷²³ BENKŐ, *Módszer és gyakorlat...*, i. m.

⁷²⁴ SÁNDOR, *A székely írás nyomában*, i. m., 177–184, 178.

⁷²⁵ SZÁSZ Tibor András, *Nagy fontosságú rováslelet Bágyban*, Udvarhelyi Híradó, 2013.05.31–06.02.

⁷²⁶ RÁDULY János, *A bágyi rovásfelirat*, e-Népújság.ro, <http://www.e-nepujasg.ro/op/article/bagy-i-rovasfelirat>, 2013 [2014. 07. 01.]

kozhaszon, de logikusnak mondta Ráduly datálását, „ha a támpillér ugyanakkor épült, amikor a templom, és a templom a 15–16. század fordulójáról való, akkor ilyen idős lehet a felirat is. A felirat helyzete – hogy fejjel lefelé építették be a követ – elárulja, hogy a támpillérbe építés után nemigen keletkezhettek”. Lehetőségesnek tartotta azt is, hogy a felirat nem egy személynek állít emléket, hanem kettőnek, Orbán és Benedek mestereknek.⁷²⁷

A xvi. századdal kapcsolatban Sándor négy helyszínről tudósít: Csíkszentmihályból, Dálnokból, Bögözről és Berekeresztúrról. A Csíkszentmihályi (Csíkszentmiklósi) Feliratot a felirat belső datálása (1501) szerint tüntette fel a xvi. századi feliratos emlékek között, mivel azonban a felirat eredetijében elpusztult és másolatai kivétel nélkül xviii. századiak, akár a kései kéziratos emlékek közé is sorolhatta volna. Egyértelműbb a helyzet a Dálnoki és a Bögözi Felirattal.

15.2.2.1.2. A Berekeresztúri Feliratok

Minthogy eddig nem ejtettünk szót a Berekeresztúri Feliratokról, itt ragadjuk meg a lehetőséget, hogy e hiányosságot pótoljuk. Mentségünkre szóljon, hogy a berekeresztúri református templom feliratai felfedezésüktől tizennyolc esztendeig megíratlanul maradtak. Ennyi idő telt el Dávid László művészettörténész ottjártakor készült másolatai és az első, Ráduly Jánosnak köszönhető, nyomtatott híradás között. Ráduly a Népújság hasábjain több cikket is közölt a berekeresztúri templom toronyszobájának falába karcolt feliratokról, gyors egymásutánjában két további azonosított. Ráduly úgy gondolta, hogy a helyiséget az 1500-as évek végén vakolhatták, mert az először azonosított négy jel (átírása: *balg*, olvasata: *Balog*) környékén található 1583 évszámbekezdésnél csak későbbiek találhatók. Ez alapján Ráduly szerint a „feliratot a xvi. század végén, esetleg a xvii. század elején keletkezett rovásírással emlékek minősíthetjük”. Érdekességként említette meg, hogy a toronyban olvasható számos *hic fuit* felirat egyikében a szó végi *t* székel betűvel íródott.⁷²⁸ Erre később, *Vegyes rovásjegyző* felirataink című dolgozatában is visszatért és a felirat rajzát is mellékelte,⁷²⁹ ami alapján a kérdés nem dönthető el biztosan. A graféma könnyen lehet pontatlanabb vonalvezetésű latin minuszcula. Biztosan székel írással készült azonban a másodikként közölt berekeresztúri bekezdés, amelyet Ráduly szerint „b · t pal” vagy „b · t palér” átírással „pál”-nak vagy „palér”-nak olvashatunk, és míg Ráduly a négytagú jelsorral kapcsolatban bizonytalan, addig a felirat eleji *b* jelről a néprajztudós azt is

⁷²⁷ SÁNDOR, *A székel írás nyomában*, i. m., 184–189, 189.

⁷²⁸ RÁDULY János, *Rovásírással készült feliratok Berekeresztúron*, Népújság, 1992. 06. 06., 3.; Uő., *Rovásíró őseink*, i. m., 20–22.

⁷²⁹ Uő., *Vegyes rovásjegyző felirataink*, Népújság, 1994. 05. 20., 4–5.; Uő., *Rovásíró őseink*, i. m., 27–29.

megkockáztatná, hogy a Balog név rövidítése lenne.⁷³⁰ Előkerült egy harmadik felirat is, amint Ráduly 2008-as monográfiájából, a *Beszélő rovás emlékekből* tudhatjuk, ennek az előbbi kettőnél hosszabb feliratnak egyelőre nincsen olvasata.⁷³¹ Ráduly az Erdélyi Istvánnal közösen jegyzett gyűjteményében (2010) Berekeresztúrról már 14, változó terjedelmű székely írásos feliratot ismer.⁷³²

15.2.2.1.3. Az Erdőszentgyörgyi Felirat

A székely írás nyomában a XVII–XVIII. századból Homoródkarácsonyfalváról, Rugonfalváról, Énlakáról és Erdőszentgyörgyről ismer feliratos emlékeket. A Második Homoródkarácsonyfalvai Felirat ezúttal nem az unitárius templom tornyában, hanem a templomhajóiban került elő. 2006 tavaszán Lányi József két freskót is feltárt az északi falon, a székely betűs feliratot a Szent László-kép alapjába karcolták. Az ismeretlen kéztől származó bekarcolás az ellenséges kun vitézt azonosítja: „tatar”. Ráduly szerint a székely jelsor a tőle bal oldalon, 22 cm távolságra található „1625” bekarcolással datálható.⁷³³ Ennél későbbi a Rugonfalvai Felirat, amelyet Benkő Elek ismertetett, s környezetében látható bekarcolás alapján 1658 tájára becsülte keletkezését.⁷³⁴ Az „It[t] [járt] Jeddi Miklós” hic fuittal kapcsolatban Sándor Klára hangsúlyozta, hogy a felirat minden bizonnyal későbbi Telegdi Rudimentájánál, ugyanakkor jelei nem abból valók, amiből arra következtetett, hogy a felirat készítője „a helyi székely hagyományból ismerte a székely ábécét”.⁷³⁵ A Sándor felsorolásában következő emlék az Énlakai Felirat.

A XVIII. századiak közt utolsóként bemutatott emlék, az Erdőszentgyörgyi Felirat ennél minden tekintetben későbbi. A székely jeleket abban az erdőszentgyörgyi református templomban találták, ahol végakarata szerint Rhédey Klaudia (1812–841) grófnő, házassága révén Teck hercegnéje, a mai angol uralkodócsalád, a Windsor-ház őse nyugszik. A felfedezés is kapcsolódik a település neves szülöttjéhez: az 1935-ben kivitelezett felújítás költségeit Mária királyné (1867–1953), v. György angol király (1865–1936) felesége biztosította, hogy nagyanyjának méltó emléket állíttasson. A munkálatok Debreczeni László művészettörténész irányítása alatt folytak, neki köszönhető a felirat megtalálása és datálása is. A bekarcolás elhelyezkedése miatt a templomtoronynál nem lehet öregebb, így a *terminus post quem* torony építése szerint 1730-as évekre tehető.⁷³⁶ A feliratról már a Ferenczi-testvéreknek köszönhető első szakirodalmi leírásából

⁷³⁰ Uő., *Még egy berekeresztúri rovás emlék*, Népújság, 1992. 07. 04., 3.; Uő., *Rovásíró ősünk*, i. m., 22–24.

⁷³¹ RÁDULY János, *Beszélő rovás emlékek*, Marosvásárhely, Hoppá, 2008, 35.

⁷³² ERDÉLYI, RÁDULY, i. m., 65–78.

⁷³³ RÁDULY, *Beszélő...*, i. m., 27–29.

⁷³⁴ BENKŐ, *Rugonfalva...*, i. m.

⁷³⁵ SÁNDOR, *A székely írás nyomában*, i. m., 199–200.

⁷³⁶ FERENCZI G., FERENCZI I., *Magyar rovásírásos...*, i. m., 29–30, 213.

tudható, hogy míg vékony vonalai az előbukkanásakor viszonylag jól kivehetők voltak, a falfelület vékony cementréteggel történt bevonásával visszavonhatatlannul károsodtak. A cementréteg eltávolítása után a jelsor (néhány határozottabb vonaltól eltekintve) gyakorlatilag olvashatatlanná vált.⁷³⁷

15.2.2.1.4. Bizonytalan osztályozású emlékek

Van Sándor Klára monográfiájában a székely írásos feliratoknak egy további csoportja is: ide a nehezen datálható emlékeket sorolta, az Alsószentmihályfalvai, a Moldvabányai és a Kilyéni Feliratot. Az alsószentmihályfalvai székely jelek megtalálásával kezdődött Benkő Elek régészeti pályafutása. A Kilyéni Felirat szintén a '70-es években került napvilágra, de – hasonlóan az fentebbiek egy-némelyikéhez – a székely írás irodalmában csak jóval később kezdtek számolni vele. Ráduly János rövid, a Népújságban közölt cikkében még nem tudott róla,⁷³⁸ s csak azután, hogy e hiányra felhívták figyelmét, jutott hozzá Kónya Ádám 1978-ban készített felvételeihez, amelyet a helytörténész az újság szerkesztőségének közreműködésével juttatott el hozzá. A székely jeleket a templom déli falának első freskójába karcolták be, egyéb fogódzó híján Ráduly a templom építésének Orbán Balázs meghatározta éve (1427)⁷³⁹ utánra tette. Pontosabb eredményre a jelek alaki sajátosságai sem vezettek.⁷⁴⁰ Ráduly röviddel ezután megkísérelte a jelsor megfejtését. Végül is két lehetőséget vázolt, eszerint a felirat *Bendikó* vagy *Bandikó* formában olvasható.⁷⁴¹

A Moldvabányai Felirat ezzel szemben egészen friss fejlemény. Tánczos Vilmos néprajzkutató mutatta be az Erdélyi Múzeum lapjain 2006-ban, egy évvel azután, hogy a bekarcolásokat észrevette a moldvabányai gótikus templomtorny tőpíllérének vakolatában. Kósa Ferencre és Ráduly Jánosra hivatkozva a jelsorozatot a székely írás emlékének mondta, keletkezését a településsel kapcsolatos történelmi adatokból spekulálva a xv. századra valószínűsítette.⁷⁴² Ráduly János Tánczos közleményét már kéziratból ismerte, az egy időben megjelent közleményében több helyütt hivatkozott rá. A helyszín bejárása során szerzett tapasztalatai alapján és a templomot kezdetben birtokló ferencesek xv. század vége felé kezdődő moldvai hanyattatásai figyelembe vételével a jelek bevéését

⁷³⁷ Uo., 30.; RÁDULY János, *A rovásírás vonzásában*, Korond, Firtos Művelődési Egylet, 1998, 54–55.

⁷³⁸ RÁDULY János, *Hány feliratos rovás emlékünk van?*, Népújság, 1993. 03. 02., 4–5.

⁷³⁹ ORBÁN, A *Székelyföld leírása...*, III, i. m., 37.

⁷⁴⁰ RÁDULY János, *A kilyéni rovásfelirat*, Népújság, 1993. 05. 21., 4–5.; Uő., *Rovásíró őseink*, i. m., 34–36.

⁷⁴¹ Uő., *Kísérlet a kilyéni rovás emlék megfejtésére*, Népújság, 1994. 03. 11., 5.; Uő., *Rovásíró őseink*, i. m., 37–39.

⁷⁴² TÁNCZOS Vilmos, *A moldvabányai rovásfeliratról és keletkezésének hátteréről*, Erdélyi Múzeum, 67(2006)/3–4, 150–156.

az 1410–1440 becsülte.⁷⁴³ Sándor Klára szerint nemcsak a kormeghatározáshoz, hanem ahhoz is további vizsgálatokat látott szükségesnek, hogy kimondhassuk, a feliratot a székely ábécé szerint kell olvasni. Ez ugyanakkor nem tűnt elképzelhetetlennek számára, előzetesen felvetette annak lehetőségét is, hogy a felirat nem a moldvai székelyekhez, hanem a ferences szerzetesekhez köthető. A Moldvabányai Felirattal kapcsolatban Sándor azon a véleményen volt, hogy „a felirat szerzője a székely írásnak egy kései változatát ismerte, ráadásul nem is nagyon szorgoskodott, mikor a jeleket tanulta”.⁷⁴⁴

A fejezet zárásaként Sándor Klára felsorolt olyan feliratokat is, amelyek elvesztek (Kászonaltízből és Gelencéből,⁷⁴⁵ valamint Középpajtából⁷⁴⁶), továbbá olyanokat is, amelyek álláspontja szerint (szemben Erdélyi és Ráduly értékelésével) nem sorolhatók be a székely írás korpuszába.⁷⁴⁷

15.2.2.2. A kéziratos emlékek

A székely írás kéziratos emlékeiről *A székelyek betűi, amelyeket fákba rónak* című fejezetben olvashatunk. A némileg megtévesztő cím alatt először a Marsigli-fond székely írásos kézirateit mutatta be, ebben első könyvét használva vezérfonalul. A tartalmi filiáció ellenére a nyelvész az ismertetés során kényszeresen kerülte, hogy az emléket a forrásközlő munkájában bevett módon Bolognai Rovás emléknek nevezze, pedig a kötet értékét aligha csökkentette volna, ha kitart korábbi választása mellett. Ugyanez áll a Nikolsburgi Ábécé után, harmadikként bemutatott Konstantinápolyi Feliratra is, amelyre Sándor Isztambuli Feliratként hivatkozott, anélkül hogy a terminológia megújításának bármilyen pozitív hozadéka lenne. A Konstantinápolyi Felirat leírása *A székely írás nyomában* korpusza azon kevés helyeinek egyike, ahol Sándor Klára a főszövegben a székely írással kapcsolatos, az övétől eltérő álláspontot képviselő tanulmányokra is kitért. Azzal a rejtélyes jelenséggel kapcsolatban, miért is kellett Konstantinápolyban egy magyar nyelvű feliratot, melynek információtartalma máskülönben magyarok és törökök számára eleve ismeretes volt, székely jelekkel titkosítani, említette meg Horváth Iván 2006-ban kínált javaslatát. Sándor szerint Horváth „sajnos nem fejtette ki, hogy milyen érvek alapján gondolja az Isztambuli Feliratot esetleg negyven évvel későbbi ha-

⁷⁴³ RÁDULY János, *A moldvabányai ferences templom régi rovásjegyei*, Erdélyi Múzeum, 68(2006)/3–4, 145–149.

⁷⁴⁴ SÁNDOR, *A székely írás nyomában*, i. m., 205–207, 207.

⁷⁴⁵ FERENCZI G., FERENCZI I., *Magyar rovásírásos...*, i. m., 29–30, 212–213.

⁷⁴⁶ ORBÁN, *A Székelyföld leírása...*, III, i. m., 14–15.

⁷⁴⁷ SÁNDOR, *A székely írás nyomában*, i. m., 208.

misítványnak”,⁷⁴⁸ a felvetés alátámasztására pedig nincsen elegendő adatunk. Sándor nem vetette el a lehetőséget. Elképzelhetőnek vélte, hogy „a furcsaságok egy részére magyarázatot kapnánk”, ha Horváth Iván sejtése helytállónak bizonyulna. A konstantinápolyi emlékhöz képest kevésbé talányos, hogy a következőleg ismertetett emlék szerzője, Szamosközy István miért használta a székely jeleket már tárgyalt kézírataiban. Az emlékek rövid leírásai közül részletgazdagságban a Szamosközy kézírataiét követő vázlat, Telegdi János *Rudimentájának* összefoglalása magasodik ki, a nyelvész igényes részletességgel bemutatta a mű különböző másolatait. Sándor Klára monográfiája lapjain tudatosította, hogy – amint azt Ferenczi Géza közlésében Deé Nagy Anikótól 1992-ben megtudhattuk – a marosvásárhelyi kézirat másolója Teleki Sámuel volt, továbbá, hogy a Teleki-Bolyai Könyvtárban őriznek egy másik, lényegében azonos másolatot, Bardócz Pálét. Azon túl, hogy a marosvásárhelyi kéziratok másolói kiemelkedtek az ismeretlenségből, ez azért is jelentős, mert Bardócz szerencsésen felbukkant kéziratának autográf jegyzetében forrását is megjelölte: „Tlts Bod Péter ur írásából minden Változtatás nélkül irtamle”.⁷⁴⁹ Sándor Klára a titokzatos Bod-kézirat ügyében Nagyenyedre irányította olvasóit. Amint Musnai László már 1936-ben beszámolt róla, Bod Péter autográf *Rudimenta*-másolata Bethlen Gábor Kollégium birtokában van, Nagyenyeden.⁷⁵⁰ Ha *A székely írás nyomában* bibliográfiáját helyesen olvassuk, rövidesen még élesebb képet alkothatunk Bod Péter kézíratairól és a székely írással való kapcsolatáról. Sándor Klára és Szabó Ádám *Bod Péter könyvetskije* cím alatt megjelenő közlése rövidesen kikerülhet a sajtó alól.⁷⁵¹ Jól körvonalazható munka vár tehát a kutatókra, nem halogatható tovább a források részletes filológiai feldolgozása. Sándor Klárával tarthatunk, aki látott egy másik komoly feladatot is. Valóban jó volna többet tudni a *Rudimenta* szerzőjéről, Telegdi Jánosról is. S hogy ezen kívül is akad tennivaló, jól illusztrálja, hogy a fejezet hátralevő részében három további forrásról olvashatunk: Farkaslaki Mátyás székely írásos figyelmeztetéséről, „átkáról”, Bonyhai Moga Mihály székely írásos bejegyzéseiről és Kájoni János ábécéiről. Tartalmi újdonság, hogy az utóbbi kettő és a Bolognai Rovásemlék között esetleg fennálló, Benkő Elek által elképzelhetőnek tartott kapcsolatot Sándor elvetette: „Ahhoz viszont, hogy többet tudjunk a sokat emlegetett párhuzamokról, melyek Kájoni »eredeti« betűsora és a Bolognai Rovásemlék között figyelhetők meg, Moga kézírata nem nyújt segítséget,

⁷⁴⁸ *Uo.*, 231. E sorok írója szerint Sándor Klára tévesen állítja, hogy Horváth Iván nem érvelt volna amellet, miért tartja elképzelhetőnek, hogy a Konstantinápolyi Felirat az 1555-ös követjárás idején készült volna. Mint láthattuk, Horváth koherens érvrendszerrel támogatta meg elképzelését.

⁷⁴⁹ FERENCZI, *A székely rovásírás Erdélyben...*, i. m., 60–61.

⁷⁵⁰ MUSNAI, *Székely rovásírásos...*, i. m., 229–232.; *Uő.*, *Rovásírásos...*, i. m., 75–76.; A nagyenyedi *Rudimenta*-másolat fényképhasonmászon hozzáférhető az MTA KIK Kézirattárában, jelzete: Ms 4821/69.

⁷⁵¹ SÁNDOR KLÁRA, SZABÓ ÁDÁM, *Bod Péter könyvetskije*, s.a. (Megjelenését a bibliográfiában Sándor 2014-re valószínűsítette, ismereteink szerint erre mindmáig nem került sor. – T. T. 2015. 08. 22.)

hiszen a naptár jóval korábbi, mint Moga ábécéje”.⁷⁵²

A feliratos és kézíratos emlékek összefoglalása után – megelőlegezendő a jövőbeli, bővebb feldolgozást –, Sándor Klára röviden vázolta a székely írásnak az idő folyamán változó formában és funkcióban megjelenő használatát. Sándor narratívája összetettebb a *mentalitástörténeti* elemzésnél. Míg a székelyföldi feliratok identitásmegjelölő funkciója (mesterek és helyi klerikusok kézjegyei, valamint az átutazók *hic fuit* feliratai) viszonylag önállóan, addig a történetírók elbeszélései csak kiterjedt társadalmi és politikai összefüggéseik révén értelmezhetők, így nem is meglepő, hogy Kézai és Thuróczy elbeszélései különböznek. Sándor a Mátyás-kort – elemezve Thuróczy és Bonfini írásait, valamint Nikolsburgi Ábécé keletkezésének körülményeit – a székely írás történetének önálló, sajátos korszakának láttatta: „biztosan mondhatjuk, hogy Mátyás udvarában a hunhagyománnyal összefüggésben virágzott ki a székely írás kultusza, melynek része volt, hogy ez az írás az ősi hun-szkíta örökség maradványa, s az ősiséget bizonyító körülmény, hogy ezt az írást nem papírra írják, hanem fára róják. Ebben az első időszakban tehát Attila secundus és ideológiateremtő udvari emberei számára a székely írás egyértelműen a hun leszármazás bizonyítéka volt, de – legalábbis Thuróczynál – halványan már megjelent az a törekvés is, hogy a magyarok őseinek ne csak kardját láttassák csillogónak, hanem pennáját is ékesnek, pontosabban rovókését is fényesnek”.⁷⁵³ Szintén koherens eszmetörténeti egységként értelmezhető a székely írás héber párhuzama, aminek illusztrálására az írás iránya és a magánhangzók gyakori elhagyása miatt kiválóan alkalmas volt. Természetesen a szkíta eredettudat nemcsak a xvi. század történetíróira, hanem a nyelvatanírókra is hatással volt. A székely írásos emlékek tanúbizonyossága alapján Sándor Klára elkülönítette a peregrinus diákok bejegyzéseit, ahol a szöveg kuriózumként jelenik meg, a különböző egyházi személyekhez kapcsolódó anyakönyvi bejegyzésektől vagy a titkosított szavaktól. Korábban ismert volt már példa arra is, hogy a kuriózum az ünnepélyességet szolgálta: egy névnapi köszöntés 1770-ből, amelyet Mihály Györgynek írt egy K.G. monogramú férfi. Feltehetően a feleség, Kovács Sára rokonságából érkezett üzenet így szólt: „Sok Szent György napokat, kívánatosokat, sokakat, érni, és, tölteni, kívánok nemzeti uramnak, és kedvesseinek. K.G.”⁷⁵⁴ Legutóbb Zsupos Zoltán levéltáros számolt be anyakönyvi beírásokról.⁷⁵⁵ A többnyire Bél Mátyás ábécéjére visszavezethető rövid bejegyzéseket Sándor élesen elkülönítette azoktól a hamisítványoktól, amelyek készítői a valóságosnál régebbinek akarták mutatni művüket.

⁷⁵² SÁNDOR, *A székely írás nyomában*, i. m., 256. Kiemelés – T. T.

⁷⁵³ *Uo.*, 266.

⁷⁵⁴ SEBESTYÉN, *Rovás...*, i. m., 266–267.

⁷⁵⁵ ZSUPOS Zoltán, *Rovásírás az anyakönyvekben*, Magyar Nemzeti Levéltár, http://www.mnl.gov.hu/pp_hir_nyomtat.php?hir_id=730, 2012 [2014. 07. 03.]; http://mnl.gov.hu/mnl/ol/hirek/rovasiras_az_anyakonyvekben [2015. 07. 03.]

A művelődéstörténeti áttekintés pedig innentől: a székely írás kutatástörténete, *A székely írás nyomában* utolsó, rövid fejezete.

Sándor Klára kutatástörténeti áttekintésének kezdete Bél Mátyás munkássága, a XVIII. század kezdetétől napjainkig megidézte a székely írás utáni tudományos érdeklődést.

Olvasmányos vázlatának számunkra legfontosabb részlete mégsem a múltról szól, hanem a jövőről: „Jó hír, hogy a székely írás sokáig fájóan hiányzó új emléktára már készül. Az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpontjának nemrégiben alakult Magyar őstörténeti témacsoportja az akadémiai tudományosság hosszas intézményes hallgatása után végre reagált a székely írás iránti, soha nem tapasztalt társadalmi érdeklődésre. 2011 júniusában a székely írással foglalkozó ülést rendezett, a 2013 áprilisában rendezett akadémiai őstörténeti konferencián is helyett kapott a téma, és elkezdődtek a teljes korpusz kiadásának munkálatai.”⁷⁵⁶ A lábjegyzet arról is tájékoztat minket: a kötet főszerkesztője Vásáry István lesz, szerkesztői Benkő Elek és Sándor Klára.

15.3. Zsupos Zoltán levéltári kutatásai

Zsupos Zoltán első, székely írással kapcsolatos közleménye a Magyar Nemzeti Levéltár⁷⁵⁷ honlapján, hálózati kiadásban látott napvilágot 2012-ben.

A levéltáros saját családfájának készítése során bukkant székely írásos bejegyzésekre Furta református gyülekezete keresztelési anyakönyvének 1765–1839 között használt kötetében.⁷⁵⁸ A székely írásos sorok 1779. május 15-én és 1782. szeptember 15-én íródtak, olvasatuk „török istván leánya mária | leányok tanítója nagy ferenc” és „török istván fia istván | prédikátor szentesi györgy”. Zsupos szerint a lelkész Török Istvánnal baráti viszonyban lehetett, hiszen az Szentesi fia keresztapjának is felkérte, ráadásul a prédikátor csak ezeket az adatokat rögzítette ünnepélyesen székely betűkkel. A jelek Bél Mátyás ábécéjét követik.

Zsupos emlékeztetett rá, hogy Sebestyén Gyula révén a nagybányai református egyház anyakönyvéből is ismeretes egy székely betűs bejegyzés, Bél Mátyás *Miatyánk*-szövegmutatványának 1821 előtti másolata.

Szintén a Magyar Nemzeti Levéltár gyűjteményében azonosított egy ismeretlen szerzőtől származó, a magyar nyelvről szóló latin nyelvű értekezést, ami a Pesti Királyi Egyetem bölcsészkarán készült az 1822–1823-as tanévben.⁷⁵⁹ Az irat a levéltárat megelőzően a Nemzeti Múzeum Könyvtárában volt, ahová (mint

⁷⁵⁶ SÁNDOR, *A székely írás nyomában*, i. m., 314.

⁷⁵⁷ MNL. Korábban: Magyar Országos Levéltár, MOL.

⁷⁵⁸ MNL OL, Anyakönyvi gyűjtemény, Furta (X 3509), A 2229 telerész.

⁷⁵⁹ MNL OL, 1526 Utáni Gyűjtemény, Vegyes, tárgyi alapon létrehozott gyűjtemények, Miscellanea (R 316), 28. tétel.

a Magyar Történelmi Társulat letéte) a Klapka-levéltár részeként került 1924-ben. Az ismeretlen szerző munkája elejére, „*characteres Hunnico Scitice = Hun Szithya betűk*” címen másolta be az ábécét, a jelek az [o] és [ø] hangok grafémáinak „kivételével jól megegyeznek a Bél Mátyás által közölt ábécével, azonban annál kalligrafikusabbak és jobbra dőlnek”. A szerző az ábécé alatti mondatok alapján vélhetően szövegmutatványt is akart közölni, a székely írásos szöveget végül mégsem jegyezte le.⁷⁶⁰

Zsupos Zoltán magánkiadásban közölt füzete, *A székely írásról* (2015) első cikkénél terjedelmét és részletességét tekintve is kidolgozottabb.

Zsupos a kötet bevezetőjét „székely írással és ábécével kapcsolatos jelenlegi ismeretek” áttekintésének szánta, tulajdonképpen Sándor Klára és Benkő Elek 2014-ben megjelent összefoglalásait kivonatolta érdemi kritika nélkül. A bevezető egyoldalúsága szöges ellentétben áll a könyv további fejezeteinek aprólékos-ságával és látásmódjának újszerűségével.

Az első felvetés a *Rudimenta* giesseni példánya forrásának másolójával, Szanchi M. Lászlóval kapcsolatos.⁷⁶¹ A kéziratban megfigyelhető hibák miatt és azok mellett már Sebestyén Gyula elképzelhetőnek tartotta, hogy a másolatban feltüntetett név maga is téves lehet: „e hibás másolatban még a címlapon megkorrigált »Szanchi M. László« név sem biztos, mert teljesen szokatlan és helynévvel sem igazolható”.⁷⁶² Zsupos szerint „előfordulhatott, hogy egy idegen nyelvű számára ismeretlen Szenczi névből Szanchi lett, hiszen az e-ből könnyen lehet a, továbbá a korabeli írásképp miatt hasonlóképpen lehetett a z-ből h. Az M. feltehetően a Molnár rövidítése. Egy különleges vonalvezetésű A betűt félre lehet olvasni és így lehet belőle La, az l-ből d, az ert-ből isl, amihez a másoló hozzá illesztette a megfelelő végződést.”⁷⁶³ Zsupos, hogy elképzelését próbára tegye, igyekezett kapcsolatot találni Johann Conrad Dietrich (Dietericus) és Szenci Molnár Albert között. Közvetlen kapcsolatra nem lelt, de az általa bemutatott közvetett kapcsolat ígéretes. A marburgi egyetemen Dietericusnak professzora volt Rudolph Göckel (Goclenius), aki Szenci Molnárt lakodalmán költeménnyel köszöntötte.⁷⁶⁴ Szabó András irodalomtörténész a humanista naplójából kiolvasta, hogy ismertségük korábról való, Szenci Molnár 1601. szeptember 15-én Frankfurtban már együtt ebédelt Gocleniusszal és fiával, ez feltehetően a marburgi értelmiségiekkel az első kapcsolatfelvétele.⁷⁶⁵ Szenci feleségének, Kunigunda Ferinariának apja, Johannes

⁷⁶⁰ ZSUPOS, *Rovásírás...*, i. m.

⁷⁶¹ A másoló neve Sebestyén szerint egyaránt olvasható Szanchy vagy Szanchij formában, ld. SEBESTYÉN, *Telegdi János 1598-iki...*, i. m., 259.

⁷⁶² Uő., *A magyar...*, i. m., 104.

⁷⁶³ ZSUPOS Zoltán, *A székely írásról*, Bp., magánkiadás, 2015, 9.

⁷⁶⁴ SZABÓ András, *Szenci Molnár Albert naplója*, Bp., Universitas, 2003 (*Historia Litteraria*, 13), 206.

⁷⁶⁵ Uő., 142.

Ferinarius (1534–1602) szintén a marburgi egyetemen volt professzor.⁷⁶⁶ Zsupos valószínűsítette, hogy Ferinarius tanította Dietericust, s hogy a „tanítvány ismerhette a professzor leányát, aki később Szenci felesége lett”.⁷⁶⁷ Ezek alapján a levéltáros gyanúja megalapozottnak tűnik, de továbbra is bizonyításra szorul. Szenci Molnár naplójából és kiterjedt levelezéséből Zsupos, Dietericus mellett számos személyt felsorolt, akiknek a székely ábécét ugyancsak megküldhette. Úgy vélekedett, ezek „naplóinak, iratainak, továbbá a hagyatékukat őrző személyek iratainak feltárása során talán van remény arra, hogy a *Rudimenta* kevéssé torzított, esetleg közvetlenül Szencitől származó másolata kerüljön elő”.⁷⁶⁸

Másfél évszázados mulasztást pótolta Zsupos Zoltán a székely írás és a Lázár-család viszonyának alapos vizsgálatával. A munkát annak ellenére senki sem végezte el, hogy a család történetét Lázár Miklós már a XIX. század derekán részletesen bemutatta és szerzőink közül voltak, akik hivatkoztak is könyvére.⁷⁶⁹ A kérdést többen érintették, így a VII. Lázár Jánosnál végzett házkutatás során talált, „Scytha alphabetum jegyeivel készült” írások ügyét Szilágyi Ferenc (1797–1876) történész,⁷⁷⁰ rá hivatkozva Szabó Károly⁷⁷¹ és Sebestyén Gyula.⁷⁷² Zsupos a Magyar Nemzeti Levéltárban megtalálta a házkutatással kapcsolatos iratokat,⁷⁷³ a forrás latin nyelvű szövegét és magyar fordítását is közölte.⁷⁷⁴

Abbéli várakozásában, hogy az iratok közül székely írásos levelek is előkerülnek, Zsuposnak csalódnia kellett. A vizsgálat lezárultával a lefoglalt anyagokat visszaszolgáltatták. A megkerült jegyzőkönyv révén azonban többet tudhatunk az emlegetett székely írással írt dokumentumokról. A házkutatás során összesen négy székely jelekkel készült iratot találtak, ezek közül három ábécét is tartalmazott.

A K megjelöléssel hivatkozott levél III. Lázár Györgynek (1675–1716), VII. Lázár János apjának írása. György, Bethlen Miklós (1642–1716) kancellár hűtlenségi vádakkal kapcsolatos írásos magyarázatát másolta le székely jelekkel sifírozva. A titkosítás szándéka nem lehetett igazán komoly, mert ugyanott a kódábécét,

⁷⁶⁶ Uo., 30, 203.

⁷⁶⁷ ZSUPOS, *A székely...*, i. m., 9.

⁷⁶⁸ Uo., 10.

⁷⁶⁹ LÁZÁR Miklós, *A gróf Lázár család*, Kolozsvár, 1858. (Hasonmás kiadása: Ua., Bp., Históriaantik, 2012.)

⁷⁷⁰ „B. Lázár Jánosnál több írásokat kaptak, azok közt olyanokat, melyek valami Scytha alphabetum jegyeivel készültek, 's nagyattyáról vagy attyáról maradtak rá, azonban foglalatjokra nézve merőben ártatlanok voltak”. Id. SZILÁGYI Ferenc, *Erdélyi tragédia 1738-b (1.) = Klio. Historiai 'sebkönyv. Harmadik esztendő*, Sz. F., Kolozsvár, 1836, 421–438, 431.

⁷⁷¹ SZABÓ, *A régi hún-székely írásról* 2, i. m., 118.

⁷⁷² SEBESTYÉN, *Rovás...*, i. m., 261.; Uő., *A magyar...*, i. m., 58.

⁷⁷³ A lefoglalt iratok jegyzékének jelzete: MNL OL B 2 1738: 434, 26–31. Lázár János kihallgatásán a székely írással kapcsolatban feltett kérdések jegyzékének jelzete: MNL OL F 46 1738: 544, 7, 13.

Lázár János kihallgatása jegyzőkönyvének jelzete: MNL OL F 46 1738: 544, 17–22.

⁷⁷⁴ A forráskiadást és annak Tuza Csilla főlevéltáros készítette magyar fordítását ld. ZSUPOS, *A székely...*, i. m., 12–17.

vagyis a székely ábécét is megadta. Az L jelű levél székely írásos, magyar nyelvű szövegének tartalma és írója is ismeretlen, feltehetően a rokonok közül készítette valaki. Az M jellel hivatkozott levél VII. Lázár János nagyapjától, IV. Lázár Imrétől (†1686) származik, tartalmáról csak annyit tudunk meg, hogy a székely ábécét itt is feltüntették. Ismeretlen kéztől, feltehetően valamelyik családtagtól származik az N jelölés alatt hivatkozott irat, ami szintén titkosírással készült, de ez esetben nem a székely betűkkel sifírozta. A kódtáblát is megküldték a vizsgálóbizottságnak, a desifírozott szöveget magyarul és latinul is feljegyezték a jegyzőkönyvben. Az O jelű iratról azon kívül, hogy tartalma nem irányult az uralkodó ellen, egyebet nem tudunk meg. A P jelű irat az utolsó székely betűkkel írt levél, gazdasági témájú. Bár a kézírás Lázár Jánost nagyapjáéra emlékeztette, a szöveg Dakó János néven volt aláírva, akit a válaszadó nem ismert.⁷⁷⁵

A jegyzőkönyv révén tehát újabb adattal rendelkezünk amellett, hogy – amint Kájoni Telegdi-másolata kapcsán Losteiner Leonárd *Chronologia* c. művében értesített, és ahogy Blahó Vince az udvarhelyi *Historia domus*ból kiolvasta – gyalakutai Lázár Imre birtokában volt Telegdi ábécéje, hiszen tőle került Kájonihoz 1673-ban. A biográfiai adatok alapján a forrásokban szereplő személy IV. Lázár Imrével azonosítható. Ez a korábbi munkákban nem volt pontosítva. Zsupos – bár a lehetőséget maga sem zárta ki végleg – kiigazította Sebestyén Gyulát, aki 1909-ben⁷⁷⁶ a személyt a fiatalon elhunyt V. Lázár Imrével azonosította.⁷⁷⁷ A levéltáros röviden bemutatta a gyalakutai Lázár-család többi tagját, valamint a család másik, szárhegyi ágát.⁷⁷⁸

VII. Lázár János kapcsán Zsupos felhívta a figyelmet Sándor Klára 2014-es monográfiájának egy hibájára. Petrus Dominicus Rosius à Porta (1733–1806) svájci teológus és egyház-történetíró peregrinációs albumában található egy kései székely írásos szöveg. Németi Sámuel írt be 1752-ben székely betűkkel egy szentírási idézetet (ApCsel 14, 22).⁷⁷⁹ A bejegyzés kapcsán Sándor Klára felsorolta azokat a személyeket, akikről Rosius à Porta a székely írással megismerkedhetett. Köztük Szilágyi Sámuel, akitől Debrecenben teológiát tanult és „aki lemásolta a Csíkszentmihályi Feliratot”.⁷⁸⁰ A házkutatásnál lefoglalt iratok kapcsán Sándor megemlítette, hogy Lázár mellett „munkálkodott Szilágyi Sámuel református lelkész, a debreceni kollégium imént emlegetett tanára, akinek a Csíkszentmihályi Felirat fölfedezését és megörökítését köszönhetjük”.⁷⁸¹ Zsupos Zoltán szerint VII. Lázár János valóban ismerhette a régi feliratokat, köztük a Csíkszentmik-

⁷⁷⁵ ZSUPOS, *A székely...*, i. m., 18–19.

⁷⁷⁶ SEBESTYÉN, *Rovás...*, i. m., 261.

⁷⁷⁷ ZSUPOS, *A székely...*, i. m., 20–21.

⁷⁷⁸ *Uo.*, 23–27.

⁷⁷⁹ Jan Andrea BERNHARD, *Petrus Dominicus Rosius à Porta peregrinációs albuma*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2001, 79.

⁷⁸⁰ SÁNDOR, *A székely írás nyomában*, i. m., 273.

⁷⁸¹ *Uo.*, 279.

lősi/Csíkszentmihályi Felirat másolóját, báró Szilágyi Sámuel (†1771), az erdélyi Királyi Tábla ülnökét. Hangsúlyozta azonban, hogy Rosius à Porta debreceni tanára Piskárosi Szilágyi Sámuel (1719–1785) teológus volt, aki nem azonos a Csíkszentmihályi Felirat lejegyzőjével.⁷⁸²

Ellentmondás Zsupos munkájában is található. Feltételezte, hogy a Lázár-család szárhegyi ágában is ismerhették a székely írást. A család szoros kapcsolatban volt a szárhegyi ferencesekkel, akiket 1665-ben v. Lázár István (1626–1679) telepített vissza és ajándékozott meg telekkel.⁷⁸³ Marsigli szárhegyi tartózkodása idején István már halott volt, de ott lehetett özvegye Kereszturi Kata és második fia, az akkor 15 éves vi. Lázár Ferenc (1675–1742). Zsupos a lehetséges személyek miatt a család gyalakutai ágát is számba vette, konkrétan iv. Lázár Imrét, aki „1690 körül halt meg”, 1680-tól vagy 1682-től a Csíkszékkal szomszédos Marosszék főbírája volt. Zsupos szerint „ha még élt ekkor – nem lehet kizárni, hogy Marsigli kíséretének tagjaként ott volt Szárhegyen. Ebben az esetben ő lehetett az a székely írást jól ismerő személy, a B-kéz, aki kijavította a Marsigli által a székely betűk, szavak leírásában elkövetett vélt vagy valós hibákat, és többször önállóan is írt be szavakat”.⁷⁸⁴ A levéltáros iv. Lázár Imre halálát fentebb 1686-ra datálta,⁷⁸⁵ amit Bethlen Miklós önéletírása alapján határozott meg.⁷⁸⁶ Miklós ugyanis öccse, Bethlen Pál (1648–1686) halála kapcsán a közelmúltban elhunytak között említette meg a nemest: „Sok tisztességes fő ifjú ember hala meg ekkor csakhamar egy holnap alatt: Petki János, Lázár Imre, Mikó István, Rhédei János”.⁷⁸⁷ Ezek szerint Imre 1690-ben nem lehetett Marsigli kíséretében és nem azonosítható a Bolognai Rovás emlék ismeretlen, B-kezével sem.

Zsupos Zoltán révén bővült a kéziratos emlékek korpusza is. Füzetében ismertette a székely ábécé egy korábban ismeretlen, a Magyar Nemzeti Levéltár állományában található példányát.⁷⁸⁸ Az ábécét egy 1850-ben újrakötött napló első lapjára ragasztotta be Szilágyi István (1819–1897) akadémikus. Szilágyi a következő oldalra az ábécével kapcsolatban feljegyezte: „a rongyos kutyabőr fedelére ragasztott, s az eredeti kötéshez tartozó fehér papíron találtam a tulsó oldalon látható, Hun-Scythia alphabet példányt; melly, mint látszik, ugyan azon kézzel levén írva, mellyel maga a »Diárium s. Regestum« címlapja; bizonyos, hogy a felírt évben, azaz: 1655-ben jegyeztetett fel.”⁷⁸⁹

⁷⁸² ZSUPOS, *A székely...*, i. m., 22–23.

⁷⁸³ LÁZÁR, i. m., 171, 195–196.; idézi: ZSUPOS, *A székely...*, i. m., 26.

⁷⁸⁴ ZSUPOS, *A székely...*, i. m., 28.

⁷⁸⁵ *Uo.*, 18.

⁷⁸⁶ *Uo.*, 23.

⁷⁸⁷ BETHLEN Miklós *önéletírása*, I–II, Bp., Szépirodalmi, 1955, 360.

⁷⁸⁸ A kötet jelzete: MNL OL, P 568 – (45. tétel) – D 5 – № 17.

⁷⁸⁹ ZSUPOS, *A székely...*, i. m., 29.; Szilágyi jegyzetének fénykép-hasonmása: *Uo.*, 75.

A vegyes tartalmú kötet számunkra legérdekesebb része Szegedi Zsigmond (†1681) naplója, kézírása a székely ábécé latin részeivel egyezik. A napló vezetését fia, ifj. Szegedi Zsigmond folytatta házasságkötésének évétől, 1675-től. Az utolsó bejegyzés 1738-ból való. Zsupos kiadta és rendszerezte a naplóban a családra vonatkozó feljegyzéseket, kiegészítette más levéltári és szakirodalmi adatokkal.⁷⁹⁰

Zsupos Zoltán részletesen elemezte az ábécét, jelenként összehasonlította a korábban már ismert emlékekkel. Az ábécét az új kézirat jelsorával kiegészítve táblázatba gyűjtötte, amit a könyv hátuljába ragasztott nagyméretű kiegészítő lapon mellékel. Szegedi jelsora teljes, de a történeti székely ábécé 34 elemén túl, a 32 fonéma és 2 hangkapcsolat jele mellett szerepel egy további graféma. Zsupos felismerte Szegedi ábécéjében a Nikolsburgi Ábécé „tprus” felirattal címkézett jelét, amit Szegedi „ptrü” értékkel rögzített. Telegdinél a jel már torzult formában és egy másik grafémaéval felcserélt jelentéssel („amp”) szerepelt. Formáján ugyan Szegedi Zsigmond is alakított, de jelentését Telegditől eltérően és a Nikolsburgi Ábécéhez hasonlóan tüntette fel. Zsupos szerint elképzelhető, hogy a *Rudimenta* eredetileg maga is helyesen mutatta a grafémát. A jeleket Szegedi Telegditől különbözően csoportosította: 1. Alphabetum olim Hunnorum (A hunok ábécéje), 2. Literae, qua duplici modo pinguntur (Betűk, amiket kétféleképpen rajzolnak), 3. Literae compositae (Összetett betűk). Zsupos megállapította, hogy kézirat és a Telegdi-ábécé ismert másolatai közt számos eltérés van. Például a Telegdinél *capita dictionum*ként osztályozott jelek Szegedinél egyszerűen összetett betűkként szerepelnek. Több jel, így a [ts] és az [i] hangoké és részben a *ly* grafémaé, valamint a kettős jelölésű hangok jelvariációi nem azonosíthatók a ma ismert ábécék jeleivel, több esetben a feliratos emlékekkel is bizonytalan a párhuzam.⁷⁹¹

Zsupos számos lehetőséget felvetett, honnan kerülhettek a máshonnan nem, vagy csak bizonytalanul adatolható jelek Szegedihez. Első felvetése, hogy akár maga is gyűjthette a jeleket, könnyen elképzelhető. De a szóba jöhető helyszínek felsorolásában Zsupos nem volt következetes, mivel figyelmen kívül hagyta, hogy a ma ismert feliratos emlékek közül a xvii. században több már biztosan hozzáférhetetlen volt. A levéltáros megközelítésének azonban nem ez a központi eleme. Szerinte ugyanis, „[h]a megnézzük Szegedi Zsigmond kapcsolatrendszerét, és számba vesszük a szóba jöhető forrásokat, több lehetőség is adódik”. Szegedi 1643-ban Sárospatakon együtt kezdte meg tanulmányait Miskolczi Csulyak Gáspárral, kinek apja, Miskolczi Csulyak István az intézményben 1645-ig gondnokként működött. 1646-tól 1649-ig az intézmény növendéke volt Komáromi Csipkés György is. Zsupos ezeken túl röviden vázolta a székely írást ismerők kapcsolatrendszerét. Felvetéseit jövőbeli kutatások haszonnal értékesíthetik.

⁷⁹⁰ *Uo.*, 31–39.

⁷⁹¹ *Uo.*, 39–44.

Terjedelmi okokból a részletesebb bemutatásról le kell mondanunk.⁷⁹² Nem részletezzük e helyütt a levéltáros gondolatmenetét azzal kapcsolatban sem, hogy ismerték-e a XVII. századi erdélyi fejedelmek a székely írást.⁷⁹³

A székely írás avar gyökereivel kapcsolatos hipotézisét Zsupos Zoltán csak ötletszerűen vázolta. Átgondolt viszont az a meglátása, amit Zsupos saját vizsgálódásának eredményei igazolnak. A székely írás lappangó emlékeivel kapcsolatban úgy vélte, „a legcélravezetőbb ott keresni őket, ahol az eddigiek is előkerültek: az egyes személyek naplóiban, könyveiben. Az erdélyi, magyarországi, felvidéki, továbbá a peregrinusok egykor látogatott európai városok iskoláinak és egyetemeinek levéltárai, könyvtárai és múzeumai a kitartó munkával, jól átgondolt rendszerben végzett kutatómunka eredményeként remélhetően még sok meglepetéssel szolgálnak”. Hangsúlyozta a különböző diszciplínák összefogásának, együttműködésének fontosságát. Zsupos Zoltán a kutatók kedvezőtlen helyzete ellenére optimistán nyilatkozott: „Egy 5–10 éves, jól átgondolt munka meghozhatja gyümölcsét, kiegészülve és párhuzamosan mindig továbbfejlesztve a székely írással kapcsolatba hozható személyek adatainak és kapcsolatrendszerének a feltárásával; ez után lesz értelme, az összes addig előkerült székely ábécét és emléket magában foglaló munka, és az alapján egy átfogó elemzés elkészítésének.”⁷⁹⁴

⁷⁹² *Uo.*, 48–60.

⁷⁹³ *Uo.*, 61–62.

⁷⁹⁴ *Uo.*, 63–66, itt: 66.

16. Etsik finis?⁷⁹⁵

Sőt, *ellenkezőleg*. A székely írás ismert emlékeivel kapcsolatban számos tisztázandó kérdést mutattunk be. 2014. november 21-án, a Fiatalok Konferenciáján *Titokzatos örökség. A székely írás kutatásának nehézségei* című előadásomban vázoltam, hogy a legkorábbi feliratos emlékek datálása továbbra is nyitott. Az előadás tanulmányra szerkesztett változata a kézirat zárásával egyidőben megjelent konferencia-kötetben hozzáférhető.⁷⁹⁶

E könyv lapjain az Olvasó részletesen megismerhette a tanulmányban vázolt vitás pontokat. Konklúziója e kötet munkálatainak tapasztalatain alapszik. A székely írás Vásáry István, Benkő Elek és Sándor Klára szerkesztette emléktárával kapcsolatban most sem fogalmazhatok pontosabban: „A korpusz kiadásának időszerűségét, bármilyen nagyszerű volna is a kerek évfordulón ily módon tisztelni Sebestyén Gyula emléke és műve előtt, számos tisztázatlan kérdés és el nem végzett kutatómunka kérdőjelezi meg. A legkisebb részletekre kitérő, aprólékos munkát nem lehet a kritikák és cáfolatok elhallgatásával, megkérdőjelezhető alapokon nyugvó spekulatív állítások dogmaként való kihirdetésével elmellőzni.” A munka folytatása mellett elköteleztem magam: „a székely írás vizsgálatát és művelődéstörténeti feldolgozását [...] egy szerény, de hasznos eszközzel: kutatástörténeti tárgyú mesterszakos diplomamunkám bővített változatának kiadásával igyekszem támogatni.”⁷⁹⁷

2010-ben, a *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon* rovásírás szócikkében Sándor Klára úgy vélte: „A [rovásírás] első biztosan keltezhető emlékei is a humanizmus korából származnak: a Nikolsburgban talált rovásábécé a 15. sz. második feléből és a gelencei templom felirata 1497-ből. Minden valószínűség szerint a 15. sz. második felében keletkezett az eddig ismert leghosszabb [rovásírásos] emlék, egy Bolognában őrzött, Luigi Ferdinando Marsigli másolatban fennmaradt rovásnaptár és néhány rövidebb felirat is.” 2010-ben Sándor Klára a Homoródkarácsonyfalvai és a Vargyasi Feliratot is a xv. század második felében, illetve a század végén keletkezett emlékek között sorolta fel.⁷⁹⁸ Álláspontját azóta gyökeresen megváltoztatta. Legújabb munkáiban elfogadta Benkő Elek becsléseit, annak ellenére, hogy Ferenczi 1995-ben és 1997-ben megfogalmazott aggályai továbbra is cáfolatlanok. Benkő Elek a legújabb írásaiban is a Ferenczi által kritizált dolgozataira hivatkozik. Sándor Klára a Bodrog-Alsóbüi Felirat kapcsán hangsúlyozta: „a tudományos gondolkodásban annak fölismerése, hogy a rendelkezésünkre álló

⁷⁹⁵ A Bolognai Rovásémlék naptárának zárószavai Szilveszter ünnepe után (f 677).

⁷⁹⁶ TUBAY Tiziano, *Titokzatos örökség. A székely írás kutatásának nehézségei = kultúrjav. Írásbeliség és szóbeliség irodalma – újrahasznosítva. Fiatalok Konferenciája 2014*, szerk. BARTÓK Zsófia Ágnes, FAJT Anita, GÖRÖG Dániel, MARÓTHY Szilvia, Bp., reciti, 2015 (Arianna könyvek, 9), 183–196.

⁷⁹⁷ *Uo.*, 195.

⁷⁹⁸ SÁNDOR Klára, *Rovásírás = Magyar Művelődéstörténeti...*, i. m., 167.

adatok alapján egyelőre nem dönthetünk el egy kérdést, igen fontos eredmény. Ha ismeretlen terepen nem indulunk el magabiztosan az egyik irányba, hanem tovább szemlélődünk, és keressük a jó utat, az sokkal hasznosabb, mint ha magabiztosan belevetjük magunkat a sűrűbe, és reménytelenül eltévedünk.”⁷⁹⁹ Mindez a Vargyasi, a Homoródkarácsonyfalvai és a Székelydályai Felirattal összefüggésben szintén megállja a helyét.

Zsupos Zoltán friss munkájában a székely írás emlékeinek célirányos kutatását sürgeti. Szerinte a legtöbbet a levéltáraktól és kéziratáraktól remélhetjük. Zsupos vázlata a székely írás ismerőinek és lehetséges ismerőinek kapcsolatrendszeréről újabb emlékek felbukkanásával kecsegtet. Meglátásom szerint a vizsgálandó helyek körét érdemes azokkal a intézményekkel bővíteni, ahol nagyszámú titkosírásos dokumentumot és lelkes kriptográfusok hagyatékát őrzik. A székely írással történő sifírozás több példáját ismerjük, Szamosközy István, Lázár Imre és Lázár György mellett jó eséllyel ide sorolható Kedeji Székely Tamás felirata is a követek szállásának falán. A kriptográfus hagyatékok átvizsgálása melletti érv Förköli Gábor doktorjelölt, az *MTA–ELTE Humanism in East Central Europe Lendület*-kutatócsoport irodalomtörténészének a kézirat újabb zárásánál néhány héttel korábbi felfedezése. Förköli elkötelezte magát az emlék mielőbbi publikálása mellett, ezért e helyütt nem bocsátkozunk részletekbe.⁸⁰⁰

A régészeti anyag bővülésében szintén bízhatunk. A kézirat újabb zárását követően jelentek meg az első híradások a Székelyudvarhelyi Felirat felbukkanásáról. A székelyudvarhelyi Haáz Rezső Múzeum 2015. augusztus 5-én, hivatalos FacebookTM-oldalán tette közzé az emlék fényképét. A fényképhez mellékelte, az intézmény honlapján is elérhető szöveg tájékoztatása szerint: a „Székelytámadt várban június–július hónapokban végzet régészeti kutatások rengeteg új információval gazdagították ismeret[e]inket, illetve számos olyan lelettel bővült a múzeum gyűjteménye, amelyek önmagukban is páratlanoknak nevezhetők. A Bánffy-bástya mellett megnyitott három szelvényben folytatott régészeti ásatás során felszínre került a várfal két és fél méter vastagságot meghaladó – eddig nem ismert – részlete, benne hármas lőrésrendszerrel. Mögötte a bástyába vezető lejtős-lépcsős lejárati feltárással került sor. A harmadik szelvényben napvilágra került a XVII. századi forrásokban említett belső kapu, illetve a fölötte található darabont-ház egyik szobája, sarkában tüzelő maradványaival. A várfalak és belső épületek részleteinek megismerése mellett kimagasló értékű tárgyleletek kerültek a múzeum birtokába. Ezek között kiemelt figyelmet szentelünk a XV–XVI. századi kultúrrétegekből előkerült, rovásjeleket tartalmazó töredékes

⁷⁹⁹ Uő., *A székely írás nyomában*, i. m., 115.

⁸⁰⁰ Az emléket Förköli e sorok írójával szándékozik közölni. Ezt, továbbá hogy felfedezéséről értesített és az emlék fényképhasonmását rendelkezésemre bocsátotta, e helyütt is hálásan köszönöm Förköli Gábornak.

téglának.” A múzeum az írás megfejtésével „gyakorlott szakembert” bízott meg, de a közönség megoldásait is várják.⁸⁰¹ Az emlékről a fénykép közzétételének napján Szécheley István újságíró értesített híradásaiban.⁸⁰² Szász Tibor András hálózati közlésben napvilágot látott írásában úgy véli, a székely jelekkel írt szöveg „bármikor készülhetett a 14. és 17. század között, de akár régebbi is lehet”. A téglafelirat Szász szerint „kőkemény, hiteles archeológiai bizonyíték arra nézve, hogy a 15–16. században a rovás élő írásmód volt Székelyföld szívében”.⁸⁰³ A felirat a Sófalvi András által levélben felkeresett Ráduly János szerint 13.,⁸⁰⁴ Sándor Klára szerint 11. jelből áll.⁸⁰⁵ Végleges olvasatot egyikük sem javasolt. A Székelyudvarhelyi Feliratnak meglátásunk szerint az kölcsönöz különös fontosságot, hogy olyan helyről került elő, ami a székelység története során többször kiemelkedő fontosságú, a székely identitásra nézve is meghatározó események színtere volt.⁸⁰⁶

⁸⁰¹ <http://hrmuzeum.ro/muzeum-hu-17-3-esemenyek-aktualis.html> [2015. 08. 18.]

⁸⁰² SZÉCHELEY István, *Feladvány a múltból*, Székelyhon.ro, 2015. 08. 05. Hálózati közlés, elérése: <http://www.szekelyhon.ro/aktualis/udvarhelyszek/feladvany-a-multbol> [2015. 08. 16.]; Uő., *Rovásírásos téglát találtak*, KrónikaOnline, 2015. 08. 05. Hálózati közlés, elérése: <http://kronika.ro/erdelyi-hirek/rovasirasos-teglat-talaltak> [2015. 08. 16.]

⁸⁰³ Szász Tibor András, *A rovástégla üzenetei*, Udvarhelyi Híradó, 2015. 08. 13., 6.; Uő., *A rovás élő írásmód volt Székelyföldön a 15–16. században*, Székelyföld.ma, 2015. 08. 13., Hálózati közlés, elérése: <http://szekelyfold.ma/hirek/a-rovas-elo-irasmod-volt-szekelyfoldon-1516-szazadban> [2015. 08. 16.]

⁸⁰⁴ RÁDULY János, *Székelyudvarhely első felíratos rovás emlékének megfejtése*, Udvarhely.ma, 2015. 08. 25. Hálózati közlés, elérése: <http://udvarhely.ma/szekelyudvarhely-elso-feliratos-rovasemlekenek-megfejtese/> [2015. 08. 26.]

⁸⁰⁵ SÁNDOR Klára, *Új székely írásos nyelvemlék – szenzációs lelet?*, nyest.hu, 2015. 08. 25. Hálózati közlés, elérése: <http://www.nyest.hu/hirek/uj-szekely-irasos-emlek-szekelyudvarhelyrol> [2015. 08. 26.]

⁸⁰⁶ Székelyudvarhely történetéről ld. SZELES János, *Székely-Udvarhely története*, Erdélyi Múzeum, 15(1898)/7, 384–402.; VOFKORI György, *Székelyudvarhely. Város történet képekben*, Kolozsvár, Polis, 1995. A székelyudvarhelyi várral kapcsolatban ld. LUKINICH Imre, *Az udvarhelyi vár története*, Erdélyi Múzeum, 20(1903)/8, 425–446.; VASS Miklós, *Az udvarhelyi vár történetéhez*, Történelmi Tár, 7(1906)/2, 314–320.; ALBERT Dávid, *A székelyudvarhelyi vár*, Székelyudvarhely, Haáz Rezső Múzeum, 1991 (Múzeumi Füzetek, 3.); SÓFALVI András, *A székelyudvarhelyi Csonkavár*, Castrum, 2007/2, 63–80. A várban a jelenlegi feltárásokat megelőzően, a közelmúltban is többször folytattak ásatásokat: 1981 és 1985 között Ferenczi István vezetésével, valamint 2002-ben Daniela Marcu-Istrate megbízásából, Szócs Péter Levente irányítása alatt. Előbbiről röviden beszámolt: FERENCZI Géza, *Lapok Erdély múltjából. Tanulmányok*, Székelyudvarhely, Erdélyi Gondolat, 2002, 60–61. A 2002-es ásatásokról román nyelvű szakirodalom áll rendelkezésre ld. SÓFALVI, *A székelyudvarhelyi...*, i. m., 63., 3. jegyzetét.

Bibliográfia

- ALBERT Dávid, *A székelyudvarhelyi vár*, Székelyudvarhely, Haáz Rezső Múzeum, 1991 (Múzeumi Füzetek, 3).
- Franz ALTHEIM, *Hunnische Runen. Literatur und Gesellschaft im ausgehenden Altertum*, Helle, Max Niemeyer, 1948.
- Franz ALTHEIM, *Türkstudien*, La Nouvelle Clio, Bruxelles, 1952, 32–56.
- ANONYMUS, *A magyarok cselekedetei*, KÉZAI Simon, *A magyarok cselekedetei*, ford. VESZPRÉMY László, BOLLÓK János, Bp., Osiris, 1999 (Millenniumi magyar történelem. Források).
- Johan Reinhold ASPELIN, *Types de peuples de l'ancienne Asie centrale. Souvenir de l'Inénisséi dédié à la Société impériale d'archéologie de Moscou*, Helsingfors, Société de Littérature Finnoise, 1890.
- Auktion XI: *Bibliothek Fürst Dietrichstein, Schloss Nikolsburg. Versteigerung am 21. und 22. November 1933*, Luzern, H. Gilhofer & H. Ranschburg Aktiengesellschaft, 1933.
- BABARCI Dóra, *Magyar jezsuiták Brazíliában a 18. század közepén*, Szeged, 2011 (Doktori értekezés). Hálózati elérése: http://doktori.bibl.u-szeged.hu/1439/1/Babarczi_MAGYAR_JEZSUIT%C3%81K_dolgozat.pdf [2015. 06. 28.]
- BABINGER Ferenc, *Konstantinápolyi rovásírásos magyar nyelvemlék 1515-ből*, Ethnographia, 24(1913)/3, 129–139.
- Franz BABINGER, *Des Rätsels Lösung?*, Keleti Szemle, 13(1913–14), 14–19.
- Franz BABINGER, *Eine neu entdeckte ungarische Karbschrift aus Konstantinopel vom Jahre 1515*, Ungarische Rundschau, 3(1914), 41–52.
- Franz BABINGER, *Ein schriftgeschichtliches Rätsel*, Keleti Szemle, 13(1913–14), 1–14.
- BAKÓ Géza, *A gyergyóditrói ó-bolgár sziklakarcolatok*, Korunk, 1963/12, 1697–1698.
- BALANYI György, BÍRÓ Imre, BÍRÓ Vencel, TOMEK Vince, *A magyar piarista rendtartomány története*, Bp., Magyar Kegyetanítórend, 1943.
- BALÁZS János, *Ki írta az első magyar nyelvtant?*, Filológiai Közlemények, 4(1958)/1, 116–120.
- BALÁZS János, *Sylvester János és kora*, Bp., Tankönyvkiadó, 1958.
- BALOG F. András, *Az erdélyi szász irodalom magyarságképe*, Bp., Littera Nova, 1996.
- Anselmus BANDURIUS ed., *Animadversiones in Constantini Porphyrogeniti libros de thematibus et de administrando imperio*, 118–9 = *Imperium orientale sive antiquitates Constantinopolitanae, Tomus secundus*, Anselmi BANDURI, Parisiis, Ioannis Baptistae Coingard, 1711.
- BANNER János, JAKABFFY Imre, *A Közép-Duna-medence régészeti bibliográfiája*, Bp., 1954.
- BARTONIEK Emma, *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*, Bp., MTA ITI–MTA, 1975.
- Botond BARTÓK, *Ruinele bisericilor romanice și gotice târzii de la Vârghiș (j. Covasna) = Acta 1996. Aluta – xx. Acta Hargitensia III. (A Székely Nemzeti Múzeum, a Csíki Székely Múzeum és az Erdővidéki Múzeum Évkönyve)*, szerk. KÓNYA Ádám, szerk., kiad., BOÉR Hunor, Sepsiszentgyörgy, T3 Kiadó, 1997, 175–180.
- BARTÓK István, *„Nem egyéb, hanem magyar poézis”. Sylvester János nyelv- és irodalomszemlélete európai és magyar összefüggésekben*, Bp., Universitas, 2007.
- BÁLINT Csanád, *A nagyszentmiklósi kincs*, Bp., Balassi, 2004.

- BÁLINT Csanád, *A nagyszentmiklósi kincs*, História, 24(2002)/3, 3–7.
- BÁLINT Sándor, *Karácsony, húsvét, pünkösd*, Bp., 1973.
- BÁLINT Sándor, *Ünnepi kalendárium*, 1–2, Bp., 1977.
- BÁNYI Szilvia, *A Kájoni János alapította csíksomlyói ferences kolostori nyomda felszereléséről*, Csíki Székely Múzeum évkönyve, 2010, 103–141.
- BELICZAY Jónás, *Marsigli élete és munkái*, Értekezések a Történettudományi Osztály körébe, 1881/9.
- Matthias BELIUS, *De vetere litteratura Hunno-Scythica exertitatio*, Lipsia, Petrus Conradus Monath, 1718.
- BELLÁK Gábor, JERNYEI KISS János, KESERÜ Katalin, MIKÓ Árpád, SZAKÁCS Béla Zsolt, *Magyar művészet*, Bp., Corvina, 2009.
- BELLUS Ibolya ford., *Képes krónika*, Bp., Pro Memoria, 1986.
- BELLUS Ibolya, KRISTÓ Gyula, HORVÁTH János ford., *THURÓCZY János: A magyarok krónikája. ROGERIUS mester: Siralmas ének*, Bp., 2001 (Milleniumi magyar történelem. Források).
- BENDEFY László, *Az ismeretlen Juliánusz. A legelső magyar Ázsiakutató életrajza és kritikai méltatása*, Bp., Stephaneum Nyomda R. T., 1936. (Hasonmás kiadása: *Ua.*, Bp., Szentendre, Paulus Hungarus, Kairosz, 2001.)
- BENDEFY László, *Fr. Julianus utazásának kéziratok kútfői. Fontes authentici itinera (1235–1238) fr. Juliani illustrantes*, Bp., 1937 (Archivum Europae Centro-Orientalis, 3(1937)/1–3).
- BENDEFY László, *Julianus útleírásainak kézirati példányai*, LevéltK, 13(1935)/1–4, 298–301.
- BENEDEK Fidél, *Csíksomlyó. Tanulmányok*, Kolozsvár, Szent István Királyról Elnevezett Erdélyi Ferences Rendtartomány, 2000.
- BENEDEK Fidél, *Ferences kolostorok*, Csíkszereda, Pallas–Akadémia, 2005.
- BENEDEK Fidél, *Ferences kolostorok*, II, Csíkszereda, Pallas–Akadémia, 2008.
- BENKŐ András, *Kájoni János, a humanista muzsikuskorunk*, 1981/11, 819–823.
- BENKŐ Elek, *A középkori Keresztúrszék régészeti topográfiája*, Bp., MTA Régészeti Intézet, 1992.
- BENKŐ Elek, *A középkori Székelyföld*, I–II, Bp., MTA BTK Régészeti Intézet, 2012.
- BENKŐ Elek, *A siménfalvi rovásemlék és köre = Emlékkönyv Jakó Zsigmond nyolcvanadik születésnapjára*, Kolozsvár, 1996, 55–64.
- BENKŐ Elek, *A siménfalvi rovásemlék és köre*, Turán, 8(2005)/2–3, 77–86.
- BENKŐ Elek, *A székelyek és a Székelyföld régészeti kutatásának eredményei és feladatai*, Aetas, 1993/3, 5–20.
- BENKŐ Elek, *A székely írás középkori és kora újkori emlékei Erdélyben. Régészeti és történeti jegyzetek = Magyar őstörténet – tudomány és hagyományörzés*, szerk. SZENTPÉTERI József, SUDÁR Balázs, Bp., MTA BTK, 2014, 311–327.
- BENKŐ Elek, *A székely írás középkori és kora újkori emlékei. Régészeti és történeti megjegyzések*, Korunk, 2014/8, 65–74.
- BENKŐ Elek, *A székely rovássírás = Erdély a historiában*, szerk. BÁRDI Nándor, Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó, 1998, 46–51.
- BENKŐ Elek, *A székely rovássírás*, História, 18(1996)/3, 31–33.
- BENKŐ Elek, *A székely rovássírás korai emlékei. A székelydályai felirat*, MNy, 92(1996)/1, 75–80.

- BENKŐ Elek, *Egy újabb rovásírási emlék Erdélyből*, MNy, 68(1972)/4, 453.
- BENKŐ Elek, *Középkori feliratok Dálnokon*, Korunk, 1981/2, 138–145.
- BENKŐ Elek, *Középkori rovásfelirat Vargyáról*, MNy, 90(1994)/4, 487–489.
- BENKŐ Elek, *Módszer és gyakorlat a székely rovásírás kutatásában. Válasz Ferenczi Gézának*, Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, 41(1997)/2, 177–182.
- BENKŐ Elek, *Régészeti megjegyzések székelyföldi rovásfeliratokhoz*, MNy, 90(1994)/2, 157–168.
- BENKŐ Elek, *Rovásírás az Aranyos mentén*, Utunk, 1972. 07. 28., 10.
- BENKŐ Elek, *Rovásírási bejegyzések Miskolci Csulyak István peregrinációs albumában*, Erdélyi Múzeum, 56(1993)/1–2, 81–82.
- BENKŐ Elek, *Rugonfalva középkori emlékei*, Erdélyi Múzeum, 53(1991)/1–4, 15–28.
- BENKŐ Elek, UGHY István, *Székelykeresztúri kályhacsempék*, Bukarest, 1984.
- BENKŐ Károly, Csik. Gyergyó és Kászon. Leírások. Két t.i. általános [!] és részletes osztályokban, Kolozsvár, Stein János, 1853.
- BERECZKI Gábor, *A magyar nyelv finnugor alapjai*, Bp., Universitas, 2003.
- Jan Andrea BERNHARD, *Petrus Dominicus Rosius à Porta peregrinációs albuma*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2001.
- BERRÁR Jolán, *A magyar női nevek társadalmi megoszlása a XI–XIV. században*, MNy, 46(1950), 66–69.
- BERRÁR Jolán, Ágnes. *Aglent*, MNy, 45(1949), 171–174.
- BERRÁR Jolán, *Női neveink 1400-ig*, MNy, 47(1951), 154–214 [= MNyTK 80].
- BERTA Árpád, *Szavaimat jól halljátok...: A türk és ujjur rovásírási emlékek kritikai kiadása*, Szeged, JATEPress, 2004.
- BETHLEN Miklós *önéletrása*, I–II, Bp., Szépirodalmi, 1955.
- BÉL Mátyás, DÉRI Balázs ford., *Tanulmányok a régi hun-szkíta irodalomról = Hungáriából Magyarország felé*, szerk. TARNAI Andor, ford. DÉRI Balázs, DONÁTH Regina, T. A., Szépirodalmi, 1984 (Magyar Ritkaságok), 91–130.
- B. KOVÁCS András, *Árpád-kori lelet Vargyason. Új rovásírási feliraton törhetik a fejüket történeteink*, Romániai Magyar Szó, 1994. 08. 18., 1.
- BLÉNESSEY Alajos, *Románoktól vették-e át a székelyek a rovásírásukat?*, Székelység, 1943, 37–38.
- BOD Péter, *Magyar Athenas avagy az Erdélyben és Magyarországban élt tudós embereknek, nevezetesebben a' kik valami, világ eleibe bocsátott irások által esméretesekké lettek, 's jo emlékezeteket fen-hagyták historiájok*, h.n., 1766.
- BOGLÁR Lajos, *Magyar utazók Dél-Amerikában (Előzetes közlemény)*, Ethnographia, 63(1952)/3–4, 449–462.
- BOGLÁR Lajos, *The Ethnographic Legacy of Eighteenth Century Hungarian Travellers in South America*, Acta Ethnographica, 4(1955), 313–358.
- Antonio BONFINI, *A magyar történelem tizedei*, ford. KULCSÁR Péter, Bp., Balassi, 1995.
- Antonius de BONFINI, *Rerum Ungaricarum decades*, I–III, ed. Iosephus FÖGEL, Béla IVÁNYI, Ladislaus JUHÁSZ, Lipsia, B. G. Teubner, 1936 (Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum).
- Antonius BONFINIUS, *Rerum Ungaricarum Decades*, Francofurtum, Johannes Sambocus, 1581.
- BORIÁN Tibor, KOLTAI András, LEGEZA László, *Piaristák*, Bp., Mikes, 2007.

BÖRÖCZ Marcell, *Ferencesek a középkori magyar irodalomban*, Pécs, Katolikus Hírlapkiadó és Nyomda Részvénytársaság, 1911.

BRASSÓI FUCHS Herman, *A gelencei műemlék templom*, Honismeret, 20(1992)/4, 90–92.

Peter Ritter VON CHLUMECKY, Joseph CHYTIL, Carl DEMUTH, Adolph Ritter VON WOLFSKRON Hrsg., *Die Landtafel des Markgrathumes Mähren. Auf Kosten vieler Mitglieder des begüterten Erbadels dieses Landes*, Brünn, Nitsch & Grosse, 1856.

CSALLÁNY Dezső, *A magyar és az avar rovásírás*, A Nyíregyházi Jósa András Múzeum évkönyve, 11(1968), 281–304.

CSALLÁNY Dezső, *A nagyszentmiklósi rovásfeliratok és a battonyai Árpád-kori rovásíráshoz gyűű kapcsolata*, A Nyíregyházi Jósa András Múzeum évkönyve, 11(1968), 89–94.

CSALLÁNY Dezső, *A székely–magyar rovásírás emlékei*, A Nyíregyházi Jósa András Múzeum évkönyve, 3(1960), 39–122.

CSALLÁNY Dezső, *A székely–magyar rovásírás történetéhez*, Archeológiai Értesítő, 93(1966)/1, 36–46.

CSALLÁNY Dezső, *Rovásíráshoz emlékek a Kárpát-medencében*, A Nyíregyházi Jósa András Múzeum évkönyve, 12–14(1969–1971), 135–157.

CSALLÁNY Dezső, *Székely rovásíráshoz szövegek megfjtése*, bev. BODOR András, Korunk, 29(1970)/4, 604–613.

CSAPODI Csaba, *Filipec (Pruisz) János nagyváradi és olmtzi püspök könyvei*, Magyar Könyvszemle, 83(1967)/3, 243–249.

CSEHÉLY Adolf, *A bögzői falképek ügyében*, Archeológiai Értesítő, 1899, 94–95, 301–302.

CS. SEBESTYÉN Károly, *A magyar rovásírás betűrovásáról*, Népünk és Nyelvünk, 7(1935), 5–67.

CS. SEBESTYÉN Károly, *A székely–derzsi rovásíráshoz tégl kora*, PAIS Dezső utószó, MNy, 48(1952), 86–89.

Paul de DADA KIRÁLY, *Researches in Hunno-Scythic*, London, 1893.

DANKANITS Ádám, *Rovásíráshoz sorok 1634-ből*, Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, 14(1970)/2, 378–379.

Robert DÁN, *Cursive Hebrew Alphabet from the Fifteenth Century*, Studies in Bibliography and Booklore, 6(1964)/4, 150–152.

DÁN Róbert, *Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországhoz*, Bp., Akadémiai, 1973 (Humanizmus és reformáció, 2).

DEÁK Antal András, *Timon Sámuel: Magyarország Tisza és Vág folyójának leírása*, Magyar Vízgazdálkodás, 1988/6, 26–27.

Hans DERN SCHWAM, *Erdély. Besztercebánya. Törökországhoz útinapló*, ford. TARDY Lajos, Bp., Akadémiai, 1984.

Hans DERN SCHWAM's *Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien (1553–1555) nach der Urschrift Fugger-archiv*, Hrsg. Franz BABINGER, München, Leipzig, Duncker & Humblot, 1923. (Utánnomás: *Ua.*, Berlin, München, Duncker & Humblot, 1986.)

DERN SCHWAM János, TARDY Lajos ford., *Utazás Konstantinápolyba. 1553–55 = Rabok, köve-tek, kalmárok az Oszmán Birodalomról*, T. L. szerk., Bp., Gondolat, 1977.

- Josephi Innocentii DESERICII Hungari Nitriensis clerici regularis e Scholis Piis et Georgii PRAY Societatis Iesu sacerdotis Dissertationes ita collectae ut argumenta argumentis excipiantur. Pars prima de origine Hungarorum*, [ed. Benedictus CETTO], Coloca, Ioannes Iosephus Wagner, 1768.
- Josephus Innocentius DESERICIUS, *De initiis ac majoribus hungarorum liber III. Qui est exegiticon de scythiis, amazonibus, hunnis atque magaris, opus reconditis antiquitatibus, memorabilis chronologiis, nec non inscriptione et alphibeto scythico haud ingratum futurum*, II, Pest, 1753.
- Saviana DIAMANDI ed., *Codex Caioni (facsimile)*, PAPP Ágnes co., București, Editura Muzicală, 1993 (Musicalia Danubiana, 14/a).
- Saviana DIAMANDI, Ágnes PAPP ed., *Codex Caioni saeculi XVII. (transcriptiones)*, Bp., MTA, 1994 (Musicalia Danubiana, 14/b).
- DIENES István, *A Kalocsa Környéki Rováslemlékről = Rovásírás a Kárpát-medencében*, szerk. SÁNDOR Klára, Szeged, József Attila Tudományegyetem Magyar Östörténeti Kutatócsoportja, 1992, 31–40.
- DIENES István, *Rovásjelek egy honfoglalás kori tegezszájon*, Életünk, 29(1992), 537–541.
- DIÓS István, *A szentek élete*, Bp., Szent István Társulat, 1984.
- David DIRINGER, *The Alphabet. The Key to the History of Mankind*, I–II, London, Hutchinson, 1968. [1948¹].
- Ernst DOBLHOFFER, *Byzantinische Diplomaten und östliche Barbaren*, Graz, Wien, Köln, 1955.
- Ernst DOBLHOFFER, *Jelek és csodák*, Bp., Gondolat, 1962.
- DOMOKOS Péter, *Szkitiától Lappóniáig. A nyelvrokonság és az őstörténet kérdéskörének visszhangja irodalmunkban*, Bp., Akadémiai, 1990¹; Universitas, 1998².
- DUGONICS András, *Etelka*, Kassa, Pozsony, Füskúti Landerer Mihály, 1788¹; Pozsony, Pest, Füskúti Landerer Mihály, 1791², 1805³.
- DUGONICS András, *Etelka*, kiad. PENKE Olga, Debrecen, Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadó, 2002 (Csokonai könyvtár. Források (Régi kortársaink), 8).
- DUKKON Ágnes, *Régi magyarországi kalendáriumok európai háttérben*, Bp., ELTE Eötvös Kiadó, 2003.
- E. ABAFFY Erzsébet, KOZOCSA Sándor kiad., jegyz., *Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata (XVII. század eleje)*, Bp., MNytud-Társ, 1991.
- ECKHARDT Sándor, *Az új rováslemlékhez*, Körösi Csoma-Archívum, 2(1926–32), 378.
- ENTZ Géza, *XV–XVIII. századi bekarcolások falfestményeken*, Archeológiai Értesítő, 79(1952), 131–132.
- ERDÉLYI Gabriella, *Szökött szerzetesek. Erőszak és fiatalok a késő középkorban*, Bp., Libri, 2011.
- ERDÉLYI István, *Erdélyi István írja*, MNy, 95(1999), 511–512.
- ERDÉLYI István, *Kelet-európai rovásírásos feliratok = Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára*, szerk. HAJDÚ Mihály, KISS Jenő, Bp., ELTE, 1991, 150–153.
- ERDÉLYI István, RÁDULY János, *A Kárpát-medence rovásírásos emlékei a Kr. u. 17. századig*, Bp., MASSZI Kiadó, 2010.
- ERNYEI József, *A rovásírás kritikája*, Századok, 51(1917), 406–408.

- ERNYEI József, *Sebestyén Gyula: A magyar rovásírás hiteles emlékei*, Századok, 51(1917), 165–176.
- Giovanni FANTUZZI, *Memorie della vita del Generale Co: Luigi Ferdinando Marsigli*, Bologna, Lelio della Volpe, 1770.
- FEHÉR Géza, *A bolgár egyház kísérletei és sikerei hazánkban*, Századok, 61(1927), 1–20.
- FEHÉRTÓI Katalin, *Árpád-kori személynévtár*, Bp., Akadémiai, 2005.
- FERENCZI Géza, *Adalékok a homoródkarácsonfalvi unitárius templom megfejtéséhez*, Keresztény Magvető, 88(1982), 214–220.
- FERENCZI Géza, *Adalékok a marosvásárhelyi rovásírásos szöveg megfejtéséhez*, Művelődés, 34(1981)/1, 45–46.
- FERENCZI Géza, *A Firtos-várbeli rovasjegyekről*, Hazanézó, 1(1990)/2, 18.
- FERENCZI Géza, *A homoródkarácsonyfalvi rovásírásos felirat*, Korunk Évkönyv 1979, 273–281.
- FERENCZI Géza, *A székelyderzsi rovásírásos téglakora s felirata*, Keresztény Magvető, 87(1981), 108–120.
- FERENCZI Géza, *A székely (magyar) rovásírásról = Kőrösi Csoma Sándor és a magyarság keleti eredete*, szerk. GAZDA József, Kovászna, Csomakörös, Kőrösi Csoma Sándor Közművelődési Egyesület, 2000, 408–414.
- FERENCZI Géza, *A székely rovásírás az idő sodrában. Tanulmányok*, Székelyudvarhely, Erdélyi Gondolat Könyvkiadó, 2002.
- FERENCZI Géza, *A székely rovásírás Erdélyben ma létező emlékei = Rovásírás a Kárpát-medencében*, szerk. SÁNDOR Klára, Szeged, József Attila Tudományegyetem Magyar Őstörténeti Kutatócsoportja, 1992, 51–67.
- FERENCZI Géza, *A Székelyudvarhelyi Tudományos Könyvtár rovásírásos emléke*, Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, 34(1990)/1, 63–65.
- FERENCZI Géza, *A Vargyasi Rovás emlékhöz fűzött megjegyzések*, Romániai Magyar Szó, 1995. 02. 11–12. (Szabad Szombat Melléklet, 6 d), 1571–1572.
- FERENCZI Géza, *A Vargyasi Rovás emlékhöz*, Romániai Magyar Szó, 1994. 10. 8–9. (Szabad Szombat Melléklet, 40 c), 1460–1461.
- FERENCZI Géza, *A vargyasi székely rovásírásos emlékhöz*, Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, 38(1994)/2, 147–150.
- FERENCZI Géza, *Az Énlaki Rovás emlékhöz kapcsolatos „bonyodalmak”*, I, Hazanézó, 12(2001)/2, 28–30.
- FERENCZI Géza, *Az Énlaki Rovás emlékhöz kapcsolatos „bonyodalmak”*, II, Hazanézó, 13(2002)/1, 17–20.
- FERENCZI Géza, *Az Énlaki Rovás emlékhöz kapcsolatos „bonyodalmak”*, III, Hazanézó, 13(2002)/2, 28–33.
- FERENCZI Géza, *Az énlaki „titokzatos” dakó-diakon szó magyarázatához*, Hazanézó, 11(2000)/1, 23–24.
- FERENCZI Géza, *Bod Péter és a székely rovásírás*, Acta Siculica, 2000/1, 263–270.
- FERENCZI Géza, *Bod Péter és a székely rovásírás = Bod Péter, a historia litteraria művelője*, szerk. Tüskés Gábor, Bp., Universitas, 2004 (Historia Litteraria, 15), 101–106.
- FERENCZI Géza, *Bod Péter és a székely rovásírás*, Udvarhelyi Híradó Kalendárium 2000, Székelyudvarhely, 117–120.

- FERENCZI Géza, *Elmefuttatás a magyar rovásírásról*, I, Székely Útkereső, 2(1991)/3, 16.
- FERENCZI Géza, *Elmefuttatás a magyar rovásírásról*, II, Székely Útkereső, 2(1991)/4, 16.
- FERENCZI Géza, *Elmélkedés a régészetről és a székely rovásírásról*, Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, 39(1995)/2, 181–186.
- FERENCZI Géza, FERENCZI István, *Hargita megye hiteles rovásírási emlékei*, Hargita Kalendárium, Csíkszereda, 1978, 172–175.
- FERENCZI Géza, FERENCZI István, *Magyar rovásírási emlékekről = Művelődéstörténeti tanulmányok*, szerk. CSETRI Elek, JAKÓ Zsigmond, TONK Sándor, Bukarest, Kriterion, 1979, 9–32.
- FERENCZI Géza, FERENCZI István, *Régi várak, új írások. Régészet és rovásírás. Tanulmányok*, Székelyudvarhely, Erdélyi Gondolat Könyvkiadó, 2006.
- FERENCZI Géza, FERENCZI István, *Rovásírás Dálnokon*, Fórum (A Megyei Tükör negyedévi melléklete, IV), 1978. 04. 22–23.
- FERENCZI Géza, *Gondolatok az énlaki rovásírási feliratról*, Hazanéző, 3(1992)/1, 18–19.
- FERENCZI Géza, *Gondolatok Firtosvár tulajdonosairól és a várbeli rovásbetűkről*, Hazanéző, 15(2004)/1, 4–9.
- FERENCZI Géza, *Jegyzetek a székely rovásírás köréből*, Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, 40(1996)/1, 49–52.
- FERENCZI Géza, *Kiegészítések az énlaki rovásírási felirat megfejtéséhez*, A Székelykeresztúri Múzeum Emlékkönyve, Csíkszereda, 1974, 271–281.
- FERENCZI Géza, *Kiegészítések az énlaki rovásírási felirat megfejtéséhez és Musnai Dakó György tevékenységéhez*, Keresztény Magvető, 77(1971), 200–205.
- FERENCZI Géza, *Kiegészítések az énlaki rovásírási felirat megfejtéséhez és Musnai Dakó György tevékenységéhez*, II, Keresztény Magvető, 78(1972), 49–54.
- FERENCZI Géza, *Még egyszer a Homoródkarácsonyfalvi Rovásírási Emlékről = „A Homoród füzes partján...” Dolgozatok a Székelyföld és a Szászföld határvidékéről*, szerk. CSEKE Péter, HÁLA József, Csíkszereda, Pro-Print, 2000, 110–114.
- FERENCZI Géza, *Runic signs from Magyarózd = Specimina Nova. A Pécsi Janus Pannonius Tudományegyetem Történeti Tanszékének Évkönyve*, Pécs, 1989, 14–18.
- FERENCZI Géza, *Székely rovásírási emlékek*, Székelyudvarhely, Erdélyi Gondolat, 1997.
- FERENCZI Géza, *Székely rovásszövegek megfejtéséhez*, Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, 32(1988)/1, 51–56.
- FERENCZI Sándor, *A tászoktetői székely (?) rovásírási sziklakarcolatok [1938]*, Acta: A Csíki Székely Múzeum és a Székely Nemzeti Múzeum évkönyve, 1991/1, 273–290.
- FERENCZI Sándor, *Az alsósőfalvi „rovásírási” emlék*, Erdélyi Múzeum, 42(1937)/4, 339–349.
- FERENCZI Sándor, *Az énlaki rovásírási felirat*, Cluj, Minerva, 1936.
- FERENCZI Sándor, *Rovásírásunk r jegye*, Erdélyi Múzeum, 44(1939)/2, 179–198.
- FÉNY KERESŐ [SZABÓ István], *A' Csik Szt. Miklósi templomán lévő régi Felírásról*, Tudományos Gyűjtemény, 24(1840)/5, 99–102.
- FISCHER Károly Antal, *A hun-magyar írás és annak fennmaradt emlékei*, Bp., Heisler, 1889.
- STEVEN ROGER FISHER, *A History of Writing*, London, Raktion Books, 2004.
- F. MOLNÁR Mónika, *Le ricerche ungheresi del Fondo Marsigli di Bologna = Annuario: Studi e Documenti Italo-Ungheresi*, Róma, Szeged, 2004, 38–49.
- FODOR István, *Vélemény a bodrog-büi rovásírási letről*, História, 21(1999)/8, 31–32.

- Lodovico FRATI, *Catalogo dei manoscritti di Luigi Ferdinando Marsili conservati nella Biblioteca Universitaria di Bologna*, Firenze, Olschki, 1928.
- Nicolas FRÉRET, *Réflexions sur les principes généraux de l'art d'écrire et en particulier sur les fondements de l'écriture chinoise*, Mémoires de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, 6(1729), 609–635.
- Nicolas FRÉRET, *Réflexions sur les principes généraux de l'art d'écrire et en particulier sur les fondements de l'écriture chinoise* = *Œuvres complètes de Fréret, Secrétaire de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres. Histoire*, V, éd. M. DE SEPTCHÈNES, Paris, 1796, 228–287.
- FÜGEDI Erik, *Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról*, Bp., Magvető, 1981.
- Albertine GAUR, *The History of Writing*, London, British Library, 1984.
- Hermann GILHOFER, Heinrich RANSCHBURG, *Vesteigerungs-Katalog*, XI, Luzern, H. Gilhofer & H. Ranschburg Aktiengesellschaft, 1930, [21].
- GÉVAY Antal, *Urkunden und Actenstücke zur Geschichte der Verhältnisse zwischen Österreich, Ungern und der Pforte im XVI. und XVII. Jahrhunderte. Aus Archiven und Bibliotheken. Zweiter Band. Gesandtschaften König Ferdinands I. und Sultan Suleiman I. 1532–36*, Wien, 1841.
- GORDÁN Edina, *A nagyenyedi Bethlen Gábor Dokumentációs Könyvtár múltja, jelene, jövője*, EKE Hírlevél, 2014/3, 16–17. Hálózati elérése: http://www.eke.hu/images/stories/hirlev/EKE_Hirlevel_2014_3.pdf [2015. 01. 14.]
- Robert GÖBL, András RÓNA-TAS, *Die Inschriften des Schatzes von Nagy-Szentmiklós*, Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1995.
- GÖMÖRI János, *Az avar kori és x–xi. századi vaskohászat régészeti emlékei Somogy megyében*, Somogyi Múzeumok Közleményei, 14(2000), 163–216.
- Samuelis GYARMATHI, *Affinitas linguae Hungaricae cum lingvis Fennicae originis grammaticae demonstrata. Nec non vocabularia dialectorum Tataricarum et Slavicarum cum Hungarica comparata*, Gottinga, Joannes Christianus Dieterichus, 1799.
- GYARMATHI Sámuel, *Affinitas. A magyar nyelv grammatikailag bizonyított rokonsága a finn eredetű nyelvekkel*, ford. CONSTANTINOVITSNÉ VLADÁR Zsuzsa, KOSZORÚS István, szerk. SZÍJ Enikő, Bp., Tinta, 1999 (Bibliotheca Regulyana, 3).
- GYARMATHI Sámuel, *Okoskodva tanító magyar nyelvmester*, Kolozsvár, Hochmeister Márton, 1794.
- GYÖRFFY György, *A magyar rovásírás*, Élet és Tudomány, 19(1964), 272–275.
- GYÖRFFY György, HARMATTA János, *Rovásírásunk az eurázsiai írásfejlődés tükrében = Honfoglalás és nyelvészet*, szerk. KOVÁCS László, VESZPRÉMI László, Bp., Balassi, 1997, 145–162.
- GYÖRFFY György, *Julianus barát és Napkelet felfedezése*, Bp., Szépirodalmi, 1986 (Magyar Ritkaságok).
- GYÖRFFY György, *Napkelet felfedezése. Julianus, Plano Carpini és Rubruk útjelentése*, Bp., Gondolat, 1965 (Nemzeti könyvtár).
- HAJDÚ Demeter DÉNES, *Kájoni János emlékezete*, Honismeret, 15(1987)/2, 7–12.
- Magnus HAMMARSTRÖM, *Eine Beiträge zur Geschichte des etruskischen, lateinischen und griechischen Alphabets*, Acta Societatis Scientiarum Fennicae, Helsinki, 49(1920)/2.

- Magnus HAMMARSTRÖM, *Om runskriftens härkomst*, Helsingford, 1929 (Studier i nordisk filologi).
- HAJNAL István, *Az ősmagyar rovásírás – új tudományos megvilágításban*, Napkelet, 13(1935)/12, 814–816.
- HARANGOZÓ Imre, 'Zengd magyar nemzetünk, Szent László szentségét...' *Megújult Gelence ősi temploma*, *Honismeret*, 30(2002)/5, 56–60.
- HARMATTA János, *A magyarság őstörténete*, *Magyar Tudomány*, 35(1990), 243–261.
- HARSÁNYI István, *A Debreceni grammatika szerzői*, *ItK*, 35(1925)/1–2, 121–123.
- HARSÁNYI István, *Magyar keresztnévek jegyzéke*, *MNy*, 10(1914), 280–281.
- HEGEDŰS József, *Hiedelem és valóság. Külföldi és hazai nézetek a magyar nyelv rokonságáról*, Bp., Akadémiai, 2003.
- Barbara HELFWIG, Heinrich MATTHEY, *Inkunabelkatalog des Germanisches Nationalmuseums Nürnberg*, Wiesbaden, Otto Harrasowitz, 1970, XIII.
- HERCEG Gyula, *L'autobiografia di F. Marsili e l'Ungheria = Venezia, Italia, Ungheria fra Arcadia e Illuminismo: rapporti italo-ungheresi dalla presa di Buda alla rivoluzione francese*, ed. Béla KÖPECZI, Péter SÁRKÖZY, Bp., Akadémiai, 1982.
- HEREPEI János, *A bolonyai rovásírásos naptár megtérő sorvezetésének (bustrophedonjának) képlete*, *Ethnographia*, 46(1935), 60–65.
- HERMAN Ottó, *Az ősszám és az ősbetű viszonya irodalmunkban*, *Archeológiai Értesítő*, 23(1903), 250–267.
- Georgius HICKESIUS, *Antiquae literaturae Septentrionalis Libri Duo. Institutiones grammaticae Anglo-Saxonicae, et Moeso-Gothicae*, Oxonia, 1703.
- HORVÁT István, *Könyv-vizsgálat. Martini Schwartzner, Bibliothecae Reg. Scient. Universitatis Pestae Custodis Primi, et Professoris Diplomaticae, Introductio in Rem Diplomaticam Aevi Intermedii, Praecipue Hungaricam. Cum Tabulis v. Aeri Incisis. Editio secunda auctior et emendatior. Budaë, Typis Regiae Universitatis Pestanae mdccclii. - Előbeszéd xvi. Oldal. Maga a Munka 403. oldal, nyolctzadrétben*, *Tudományos Gyűjtemény*, 3(1819)/10, 72–99.
- HORVÁT István, *Rajzolatok a' Magyar Nemzet legrégiebb történeteiből*, Pest, Petrózai Trattner Mátyás, 1825.
- HORVÁTH Iván, *A székely rovásírás és a latin–magyar ábécé = A magyar irodalom történetei 1. A kezdetektől 1800-ig, főszerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály*, Bp., Gondolat, 2007, 36–48.
Hálózati elérése:
<http://irodalom.oszk.hu/villanyspenot/#!/fejezetek/RoWXDb19RR-OiNlbokn-Bg>
[2015. 12. 20]
- HORVÁTH Iván, *A székely rovásírás és a latin–magyar ábécé* = H. I., *Gépeskönyv*, Bp., Balassi, 2006, 186–209.
- HORVÁTH Iván, HARANGOZÓ Ádám, NÉMETH Nikolett, TUBAY Tiziano, *A Nikolsburgi Ábécé hitelességének kérdése: Előzetes közlemény = Szöveg – Emlék – Kép*, szerk. BOKA László, P. VÁSÁRHELYI Judit, Bp., OSZK-Gondolat, 2011, 76–90.
- HORVÁTH Iván, H. HUBERT Gabriella, FONT Zsuzsa, HERNER János, SZŐNYI Etelka, VADAI István, GÁL György, RUTTNER Tamás éd., *Répertoire de la poésie hongroise ancienne. Manuel de correction d'erreurs dans la base de données*, I–II, Paris, Éditions du Nouvel Objet, 1992.

- HORVÁTH Iván, *Magyar versek: mi veszett el? = Ghesaurus. Tanulmányok Szentmártoni Szabó Géza hatvanadik születésnapjára*, szerk. CsÖRSZ Rumen István, Bp., rec.iti, 2010, 83–98.
- HORVÁTH Iván, *Rovásírás: Fel nem tett kérdések, Előadás a Történelemtanárak Országos Konferenciáján*, 2010, <http://www.tte.hu/toertenelemtanitas/toertenelemtanarok-orszagos-konferenciaja/7117-rovasiras-fel-nem-tett-kerdesek> [2014. 06. 30.]
- HÓDOLY László, *A székely vagy régi magyar írás eredete*, Pozsony, é.n. [1884].
- Paul HUNFALVY, *Die Ungern oder Magyaren*, Wien, Teschen, Prochaska, 1881 (Die Völker Österreich-Ungarns. Ethnographische und culturhistorische Schilderungen, v).
- HUNFALVY Pál, *A magyar nemzeti krónikák*, Századok, 24(1890), 377–395, 457–467, 537–543.
- HUNFALVY Pál, *A székelyek. Felelet a székelyek scythia-hun eredetűségére*, Bp., Franklin, 1880.
- HUNFALVY Pál, *A székely kérdéshez: Első közlemény*, Századok, 15(1881), 97–114, 193–206.
- HUNFALVY Pál, *Magyarország ethnographiája*, Bp., MTA, 1876.
- HUSZKA József, *A bögyözi falképek*, Archeológiai Értesítő, 1898, 388–393.
- Aethicus ISTER, [AETHICI] *Cosmographia*, Basileae, Josias Simler, 1575.
- Aethicus ISTRICUS, *Cosmographia*, Hrsg. Heinrich WUTTKE, Hildesheim, Zürich, New York, Georg Olms, 1991.
- JAKAB Elek, *A kalendáriumok történeti és politikai tekintetben, Értekezések a Történeti Tudományok Köréből*, 9(1881)/4.
- JAKÓ Zsigmond, *Miskolci Csulyak István peregrinációs albuma*, Szeged, 1972 (Irodalomtörténeti Dolgozatok, 71).
- JAKUBOVICH Emil, *A bögyözi székely rovásbetűs felirat*, MNy, 27(1931)/3–4, 81–84.
- JAKUBOVICH Emil, *A székely-derzsi rovásírástól téglára*, MNy, 28(1932)/9–10, 264–274.
- JAKUBOVICH Emil, *A székely-derzsi rovásírástól téglára*, PAIS Dezső, *Derzs apa-pap*, Bp., Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1932 (Különlenyomat a Magyar Nyelv XXVIII. évfolyamából).
- JAKUBOVICH Emil, *A székely rovásírás legrégebbi ábécéi*, Bp., Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1935 (A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai, 35).
- JAKUBOVICH Emil, *Régi magyar női nevek*, MNy, 11(1915), 280–283, 327–330, 423–426, 457–458.
- JANKOVICH Miklós, *Magyar Szo-nemzés ötven példával*, Pest, Eggenberger József, 1812.
- JÁNÓ Mihály, *A székelydályai református templom kutatása*, Műemlékvédelmi Szemle, 1993/1, 25–46.
- JÁNÓ Mihály, „Hic fuit...” (Profán feliratok megszentelt falakon) = *Népi vallásosság a Kárpát-medencében*, II, szerk. LACZKOVITS Emőke, Veszprém, Debrecen, Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság Laczkó Dezső Múzeuma, Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke, 1997, 523–524.
- JÁNÓ Mihály, JÉKELY Zsombor, *A templom épülete és falfestményei = A gelencei Szent Imre templom. Tanulmányok*, szerk. BALÁZS István, J. M., J. K., MIHÁLY Ferenc, Sepsiszentgyörgy, T3 Kiadó, 2003, 7–48.
- JÁSZAY Magda, *Marsili, a katona, diplomata és tudós Magyarországon a török kor alkonyán*, Történelmi Szemle, 41(1999)/1–2, 31–52.
- JERNEY János, *A' hún-scitha betűkkel írott Thurocz vármegyei régiségről*, Tudománytár, 8(1840), 109–129.

- JERNEY János *Keleti utazása a' magyarok őshelyeinek kinyomozása végett. 1844 és 1845*, I–II, Pest, 1851.
- JERNEY János, *Némi világosítások az ismeretlen jellemű rohonczi irott könyvre*, Tudománytár, 15(1844), 26–36.
- JORDANES, *De origine actibusque Getarum*, ed. Th. MOMMSEN, Berlin, Weidmann, 1882.
- JUHÁSZ Irén, *A szarvasi avar kori rovasírásos tűtartó*, Magyar Tudomány, 30(1985), 92–95.
- JUHÁSZ Irén, *Ein Awarenzeitlicher Nadelbehälter mit Kerbschrift aus Szarvas*, Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, 35(1983), 373–377.
- JUHÁSZ Vince, *Desericzky Ince élete és művei*, Bp., 1915 (Művelődéstörténeti értékezések, 69).
- Heinrich VON KADICH, Conrad BLAŽEK, *Der Mährendische Adel*, Nürnberg, Bauer & Raspe, 1899, Tafel 72.; www.historie.hranet.cz/heraldika/pdf/kadich-blazek1899.pdf. [2014. 06. 30.]
- KAKUK Zsuzsa, *Örök kőbe vésve. A régi török népek irodalmának kistükre a VII. századtól a XV. századig*, Bp., Európa, 1985.
- KARÁCSONYI János, *Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig*, I, Bp., MTA, 1922.
- KARÁCSONYI János, *Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig*, II, Bp., MTA, 1924.
- KARÁCSONY Sándor Zsigmond, *Személyneveink 1500-tól 1600-ig. A humanizmus és reformáció korának névadása*, MNy, 50(1954), 379–387.
- Matthias Petrus KATANCSICH, *De Istro eiusque adcolis commentatio in qua autochthones Illyrii ex genere Thracio advenae item apud Illyrios a primis rerumpublicarum temporibus ad nostram usque aetatem praesertim quod originem linguam et literaturam eorumdem spectat*, Buda, 1798.
- KATONA Ádám, *A legújabb átrovasírásos emlék*, MNy, 82(1986)/2, 216–217.
- KÁJONI János, *Cantionale Catholicum*, Csík, 1676 = „... édes hazámnak akartam szolgálni...”, szerk. DOMONKOS Pál Péter, Bp., Szent István Társulat, 1979.
- KÁJONI János, *Fekete könyv. Az erdélyi ferences kusstódia története Kájoni János kézírata 1684*, szerk. MONOK István, KESERŰ Bálint, ford. MADAS Edit, SZOVÁK Kornél, Szeged, Scriptum, 1991 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 31).
- KÁLLAY Ferenc, *Finn-magyar nyelv*, Pest, Landerer, Heckenast, 1844. (Hasonmás kiadása: *Ua.*, Bp., Históriaantik, 2011.)
- KÁLLAY Ferenc, *Historiai értekezés a' nemes Székely nemzet' eredetéről, hadi és polgári intézeteiről a régi időkben*, Nagyenyed, Friedler Gottfried, 1829. (Hasonmás kiadása: *Ua.*, Bp., Históriaantik, 2010.)
- KÁLLAY István, ÉRSZEGI Géza szerk., *A történelem segédtudományai*, Bp., 1986.
- KÁLMÁN Béla, *Latinos szavaink s-ezése*, MNy, 45(1949), 280–285.
- KÁLDI György ford., *Szent Biblia. Az egész keresztyénségben bé-vött régi deák bötüből magyarra fordította Jésum-alatt vitézkedő társaság-béli nagy-szombati KÁLDI György pap*, Bécs, Formika Máté, 1626 (RMNy II 1352).
- KÁROLYI Gáspár ford., *Szent Biblia, az az Istennek O es Wy testamentumanac prophétac es apostoloc által meg iratott szent könyuei, Magyar nyelvre fordítottatott [Károlyi Gáspár és mások által] egészen és wijonnan az Istennek Magyar országban való anya szent egyházá-*

- nac épülésére*, Vizsoly, Mantskovit Bálint, 1590 (RMNy I 652).
- KEÖPECZI SEBESTYÉN József, *Régi székely népi eredetű műemlékeink*, Erdélyi Múzeum, 46(1941)/1–4, 36–50.
- KEÖPECZI SEBESTYÉN József, *Régi székely népi eredetű műemlékek*, Erdélyi Tudományos Füzetek, 1941/126, 3–17.
- KEÖPECZI SEBESTYÉN József, *Székely rovásírásos bejegyzés a brassai magyar evangélikus egyház jegyzőkönyvében*, Erdélyi Múzeum, 50(1945)/1–2, 108.
- KÉKI Béla, *Az írás története. A kezdetektől a nyomdabetűig*, Bp., Vince, 2000.
- KÉMENES Antal, *Tászoktetői leletekről (Csík vármegye Ditró község határa)*, Archeológiai Értesítő, 34(1914)/2, 110–119.
- Athanasius KIRCHER, *Prodomus coptus sive aegyptiacus*, Roma, 1636.
- KISS Bálint, *Magyar Régiségek*, Pest, Fűskúti Landerer János, 1839.
- Gábor KLANICZAY, *The Myth of Scythian Origin and the Cult of Attila in the Nineteenth Century = Multiple Antiquities – Multiple Modernities. Ancient Histories in Nineteenth Century European Cultures*, eds. G. K., Michael WERNER, Ottó GECSE, Frankfurt, New York, Campus Verlag, 2011, 185–212.
- KLANICZAY Tibor szerk., *Magyarországi humanisták*, Bp., Szépirodalmi, 1982.
- KNAUZ Nándor, *A magyar egyház régi szokásai VII. Régi misekönyveink*, Magyar Sion, 6(1868), 801–812, 856–891.
- KNAUZ Nándor, *Kortan. Hazai történelmünkhöz alkalmazva*, Bp., 1876.
- KNIEZSA István, *A magyar helyesírás története*, Bp., Akadémiai, 1959.
- KNIEZSA István, *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*, Bp., Akadémiai, 1952.
- KOLTAI András, *Bevezetés a piarista rend magyarországi történetének forrásaiba és irodalmába*, Bp., Piarista Tartományfőnökség, 2007 (Magyarország piarista múltjából, 1).
- KOMLÓSSY Gyöngyi, *Bél Mátyás: Hungari et Transsylvani Aliquot Eruditioniset Scriptis Celebres Fama*, Lymbus, 2009, 113–134.
- KOMLÓSSY Gyöngyi, *Ősi betűk – mitikus történelem*, ItK, 110(2006)/5, 529–538.
- KORDÉ Zoltán, *A székelykérdés története*, Székelyudvarhely, Haáz Rezső Kulturális Egyesület, 1991 (Múzeumi Füzetek, 4).
- KOROMPAY Klára, *A székely rovásírás = Magyar nyelvtörténet*, szerk. Kiss Jenő, PUSZTAI Ferenc, Bp., Osiris, 2003, 102–105.
- KOROMPAY Klára, *Helyesírás-történet, művelődéstörténet: két tudományág dialógusa, különös tekintettel a huszita helyesírára*, MNy, 102(2006)/2, 204–209.
- KOVÁCS Ákos szerk., *Monumentumok az első háborúból*, Bp., Corvina, 1991 [1985¹].
- KOVÁCS I. Gábor, *Kis magyar kalendáriumtörténet 1880-ig. A magyar kalendáriumok történeti és művelődésszociológiai vizsgálata*, Bp., Akadémiai, 1989.
- KOVÁCS Imre, *Régi magyar kalendáriumaink 1711-ig*, Debrecen, Nagy András Könyvnyomdája, é.n. [1938].
- KOVÁCS István, *A tászoktetői sziklakarcolatok*, Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiséggyűjteményéből, 5(1914)/1, 229–265.
- KOVÁCS Tibor, GARAM Éva szerk., *A avarok aranya. A nagyszentmiklósi kincs*, Bp., 2002.
- KÓNYA Ádám, *A késő-gótika feltáruult emlékei Dálnokon*, Megyei Tükör, 1978. 02. 28., 2.
- KÓNYA Ádám, *Évszámok rovásírás Gelencén*, Háromszék, 1994. 08. 10.
- KÓNYA Ádám, *Vargyas újabb kincsei*, Háromszék, 1994. 07. 30.

- KÓSA Ferenc, *A székelyderzsi rovásfelirat újabb megfejtési kísérleteiről*, Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, 31(1987)/1, 59–61.
- KÓSA Ferenc, *A székely rovásfeliratok nyelvtörténeti tanulságai = Nyelvtörténeti tanulmányok 1983*, szerk. bev. B. GERGELY Piroska, Bukarest, Kriterion, 1983.
- KÓSA Ferenc, *Gondolatok a székely rovásírás kutatásának lehetőségeiről és módjairól = Rovásírás a Kárpát-medencében*, szerk. SÁNDOR Klára, Szeged, A JATE Magyar Őstörténeti Kutatócsoportja, 1992, 69–77.
- KÓSA Ferenc, *Kísérlet a Vargyasi Rovásfelirat megfejtésére = Kőrösi Csoma Sándor és a magyar nyelv*, szerk. GAZDA József, Kovászna, Csomakörös, Kőrösi Csoma Sándor Közművelődési Egyesület, 2003, 155–159.
- KÓSA Ferenc, *Kísérlet a vargyasi rovásfelirat megfejtésére*, Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, 38(1994)/2, 153–155.
- KÓSA Ferenc, *Megjegyzések a vargyasi rovásírás újabb megfejtéséhez*, Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, 52(2008)/1, 65–72.
- KRISTÓ Gyula, *Magyar historiográfia I.*, Bp., Osiris, 2002.
- KUJÁNI GÁBOR, *Drágyf János két nyomtatványa 1514-ből*, MNy, 2(1906), 161–163.
- KULCSÁR Péter, *A magyar ősmunda Anonymus előtt*, ItK, 91–92(1987–1988), 523–545.
- KULCSÁR Péter szerk., *Humanista történetírók*, Bp., Szépirodalmi, 1977.
- KUN Béla, *Egy XVIII. századi rovásírásos ábécé [Kolozsvár]*, MNy, 33(1937)/7–8, 251.
- Franciscus KUNICS, *Dacia Siculica brevi compendio*, Claudiopolis, S. T. Weichenberg, 1731.
- LÁNG Benedek, *A rohonci kód*, Bp., Jaffa, 2011.
- LÁNG Benedek, *Titkosírás a kora újkori Magyarországon*, Bp., Balassi, 2015.
- LÁSZLÓ Gyula, RÁCZ István, *A nagyszentmiklósi kincs*, Bp., Corvina, 1977.
- LÁZÁR Miklós, *A gróf Lázár család*, Kolozsvár, 1858. (Hasonmás kiadása: *Ua.*, Bp., História-antik, 2012.)
- LIBISCH Győző, *A székelydályai feliratok*, Turán, 4(2001), 37–44.
- LIBISCH Győző, *A tászoktetői rovásfeliratok*, Napjaink, 1992/1, 38–44.
- LIGETI Lajos, *A magyar rovásírás egy ismeretlen betűje*, MNy, 21(1925), 50–52.
- LIGETI Lajos, *Újabb magyar rovásírásos „emlékek”*, MNy, 21(1925), 218–219.
- LIGETI Lajos, *A kazár írás és a magyar rovásírás*, MNy, 23(1927), 473–476.
- LISZNYAI KOVÁCS Pál, *Magyarok cronicaja. Melly be foglal m. c. xcvi. Esztendőket. Avagy Christus születésének 268–1464. Esztendei alatt lett dolgait a magyaroknak: Mellyet Chronologice az az: Christus Urunk Esztendeinek folyása szerint illendő rövid formában*, Debrecen, Kassai Pál, 1692 (RMK I 1421).
- Valentin Ernst LÖSCHER, *De causis linguae Hebraicae III*, Frankfurt, Leipzig, 1706.
- LUKINICH Imre, *Az udvarhelyi vár története*, Erdélyi Múzeum, 20(1903)/8, 425–446.
- MADARASSY László, *A rovással való fenyegetésnek egy XIX. századi emléke*, Ethnographia, 39(1928), 1–11.
- Johannes Antonius MAGINUS, *Geographiae Cl. Ptolomei Pars II*, 1595.
- Ioannes MAGNUS, *Historia de omnibus Gothorum Sueonumque regibus*, ed. Olaus MAGNUS, Roma, Ioannes Maria de Viottis, 1554.
- Magyar Grammatika, mellyet készített Debreczenbenn egy magyar társaság*, Bécs, 1795.

- MAGYAR Kálmán, *A Bodrog-alsóbüi nemzeti központ régészeti kutatása (1975–1999)*, Somogyi Múzeumok Közleményei, 14(2000), 115–161.
- MARGÓCSY István, „A tiszta magyar”. *Nemzetkarakterológia és nemzeti történelem összefüggései Bessenyei és kortársai nyelvrokonság-felfogásában*, Szabolcs-Szatmári Szemle, 1997/4, 432–9; *Ua.* = *A szétszórt rendszer. Tanulmányok Bessenyei György életművéről*, szerk. CSORBA Sándor, MARGÓCSY Klára, Nyíregyháza, Bessenyei György Könyvkiadó, 1998, 131–140.
- Luigi Ferdinando MARSIGLI, *Az Oszmán Birodalom katonai állapotáról, felemelkedéséről és hanyatlásáról*, F. MOLNÁR Mónika ford., Bp., Históriaantik, 2007.
- Luigi Ferdinando MARSIGLI, DEÁK Antal András ford., *A Duna felfedezése (Danubius Panonico–Mysicus 1)*, Bp., Vízügyi Múzeum, Levéltár és Könyvgyűjtemény, 2004.
- MÁJUSZ Elemér, *Krónika-problémák*, Századok, 100(1966), 713–762.
- MÁTÉ Zsolt, *A székely rovásírás latin rejtélye*, NyK, 98(2001), 186–192.
- MELICH János, *Néhány megjegyzés a székely írásról*, MNy, 21(1925)/7–8, 153–159.
- Marcello MELI, *Alamannia runica. Rune e cultura nell’alto Medioevo*, Verona, Libreria Universitaria Editrice, 1988.
- MÉSZÁROS István, *A katolikus iskola ezeréves története Magyarországon*, Bp., Szent István Társulat, 2000.
- MIKE Bálint, KÓSA Ferenc, *A dálnoki református templom és rovásfelirata*, Korunk, 40(1981)/3, 214–219.
- MOLNÁR József, *A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására 1527–1576 között*, Bp., Akadémiai, 1963.
- MUCKENHAUPT Erzsébet szerk., *A Csíki Székely Múzeum „Régi Magyar Könyvtár”-a. (1478–1710). Katalógus*, Csíkszereda, Csíki Székely Múzeum, 2009 (A Csíki Székely Múzeum Gyűjteményei, 1).
- MUCKENHAUPT Erzsébet, *A csíksomlyói ferences könyvtár kincsei. Könyvleletek 1980–1985*, Bp., Kolozsvár, Balassi–Polis, é.n. [1999].
- MUNKÁCSI Bernát, *A keleti törökök ősi rovásírásáról*, Ethnographia, 16(1905), 119–120.
- MUNKÁCSI Bernát, *Glossza az Ethnographia „újabb glosszáihoz”*, Keleti Szemle, 14(1913–14), 336–339.
- Bernhardt MUNKÁCSI, *Zum Problem der Szekler Runenschrift*, Keleti Szemle, 14(1913–14), 225–239.
- MUSNAI László, *Az énlaki rovás emlékről*, Hazanézó, 10(1999)/1, 20.
- MUSNAI László, *Rovásírásos emlékeink*, MNy, 63(1967)/1, 73–76.
- MUSNAI László, *Székely rovásírásos emlékek*, MNy, 32(1936)/7–8, 229–232.
- Andreas MÜLLER, *Alphabeta ac notae diversarum linguarum*, Berolini, 1703.
- NAGY Géza, *A székely írás eredete*, Ethnographia, 6(1895)/4, 269–276.
- NAGY Géza, *A székely-írás*, Budapesti Hírlap, 1890. 06. 06., 1–3.
- NAGY Levente, *História, emlékezet, önvallomás. 1593: Az erdélyi magyar történet- és emlékirat-irodalom a 16–18. században = A magyar irodalom története I. A kezdetektől 1800-ig*, főszerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Bp., Gondolat, 2007, 363–374.

- NAGY Levente, *Magyar kutatógenerációk és a Marsili-hagyaték = Humanizmus, religio, identitástudat. Tanulmányok a kora újkori Magyarország művelődéstörténetéről*, szerk. BRYSKEY István, FAZAKAS Gergely Tamás, Debrecen, 2007 (Studia Litteraria. A Debreceni Egyetem Magyar és Összehasonlító Irodalomtudományi Intézetének kiadványa, XLV), 252–273.
- Jiří J. K. NEBESKÝ, *Znak Filipa z Penčic = Heraldická ročenka 2011*, Praha, Heradická společnost v Praze, 2011, 157–158.
- NÉGYESY László, *Coniectura a konstantinápolyi rovásírásos emlékekhez*, Ethnographia, 26(1915), 159–160.
- NÉMETH Gyula, *A csíkszentmihályi felirat*, Kőrösi Csoma-Archívum, 2(1926–32), 434–436.
- NÉMETH Gyula, *A magyar rovásírás*, Bp., MTA, 1934 (A magyar nyelvtudomány kézikönyve, II/2).
- NÉMETH Gyula, *A nagyszentmiklósi feliratokhoz*, Egyetemes Philológiai Közlöny, 39(1915), 495–497.
- NÉMETH Gyula, *A régi magyar írás eredete*, NyK, 45(1917–1920), 21–44.
- NÉMETH Gyula, *A nagyszentmiklósi kincs feliratai*, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1932 (Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 30).
- NÉMETH Gyula, *A székely írás egy új emléke: a homoródkarácsonyfalvi felirat*, MNy, 41(1945)/1–5, 11–16.
- NÉMETH Gyula, *Dr. Sebestyén Gyula: A magyar rovásírás hiteles emlékei*, Egyetemes Philológiai Közlöny, 40(1916), 560–570.
- NÉMETH, Gyula, *The Runiform Inscriptions from Nagy-Szent-Miklós and the Runiform Scripts of Eastern Europe*, Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae, 21(1971)/1–2, 1–52.
- Julius NÉMETH, *Die Inschriften des Schatzes von Nagy-Szent-Miklós. II Die ungarische Kerbschrift*, Bp., Leipzig, 1932, 60–84.
- Johannes Gottfriedus OERTELIIUS, *Harmonia linguarum orientis et occidentis speciatimque Hungaricae cum Hebraea* [1719], Wittenberg, Hlivai János, 1746.
- ORBÁN Balázs, *A Székelyföld leírása I–II. Történelmi, régészeti, természetrajzi s népismeri szempontból*, Szekszárd, Babits k., 2002.
- ORBÁN Balázs, *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismeri szempontból*, I–VI, Pest, 1868–1873.
- Ó-GYALLAI BESSE János *kaukázusi tudósításai*, kiad. VÁSÁRY István, Bp., Kőrösi Csoma Társaság, 1972.
- PAIS Dezső, *A konstantinápolyi felirat X jeléről*, MNy, 31(1935)/5–6, 184–185.
- PAIS Dezső, *A magyarsággal kapcsolatos IX–X. századi népelemek és népmozgalmak. A székelyek eredetéhez és a székelység kialakulásához*, MNy, 63(1967)/1, 71–73.
- PAIS Dezső, *Derzs apa-pap*, MNy, 28(1932)/9–10, 274–277.
- PAP Ferenc, BARTÓK Botond, *Tezaurul monetar de la Vârghiș, j. Covasna (sec. XV) = Acta 1996. Aluta – XX. Acta Hargitensis III (A Székely Nemzeti Múzeum, a Csíki Székely Múzeum és az Erdővidéki Múzeum Évkönyve)*, KÓNYA Ádám szerk., BOÉR Hunor szerk., kiad., Sepsiszentgyörgy, T3 Kiadó, 1997, 181–196.

- PAP Ferenc, *Kájoni János és a csíksomlyói nyomda művelődéstörténeti jelentősége*, Korunk, 1972/3. 441–443.
- PAP Levente, *Losteiner Leonárd és Chronológiája = Humanista történetírás és neolatin irodalom a 15–18. századi Magyarországon*, szerk. BÉKES Enikő, KASZA Péter, LENGYEL Réka, Bp., MTA BTK ITI, 2015 (Convivia Neolatina Hungarica, 1), 149–156.
- PATAKY Iván, *Zalai légihelyzet, 1944–45. (Adalékok a Székely Nemzeti Múzeum második világháborús történetéhez)*, Acta: A Csíki Székely Múzeum és a Székely Nemzeti Múzeum évkönyve, 1996/1, 317–322.
- PÁLFFI Márton, *Az énlaki és konstantinápolyi rovás-betűs felirat*, Keresztény Magvető, 66(1934)/4, 217–223.
- PÁL Judit, *A székelyek eredetének kérdése a történetírásban a 17. század végéig = Tanulmányok Szapolyai Jánosról és a kora újkori Erdélyről*, szerk. BESSENYEI József, HORVÁTH Zita, TÓTH Péter, Miskolc, 2004 (Studia Miskolcinsia, 5), 393–404.
- PÁL Judit, *Erdély népeinek eredetmítoszai: a székelyek hun eredetének mítosza = Hatalom és kultúra*, II, szerk. JANKOVICS József, NYERGES Judit, Bp., Nemzetközi Magyarstudományi Társaság, 2004, 182–189.
- PÁPAY József, *A magyar nyelvhasználat története*, Bp., MTA, 1922.
- PÁPAY Sámuel, *A magyar irodalom eszmérete*, I, Veszprém, Számmer Klára, 1808.
- PERGER János, *A magyar, és hazája régenten*, Pest, Trattner-Károlyi István, 1831.
- PERGER János, *Bé vezetés a diplomatikába vagy is az oklevél eszmét tudományába*, [Pest], Petrószai Trattner János Tamás, 1821.
- KARL POPPER, *Conjectures and Refutations*, London, Routledge and Keagan, 1963.
- GEORGIUS PRAY, *Annales veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum, ab ante natum Christum CCX. ad annum Christi CMXCVII*, Vindobona, Georgius Ludovicus Schulzius, 1761.
- GEORGIUS PRAY, *Dissertationes Historico-Criticae in Annales veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum*, Vindobona, Augustinus Bernardus, 1775.
- PÜSPÖKI NAGY Péter, *Adalék a felsőszemerédi rováslelék történetéhez*, MNy, 67(1971)/2, 205–207.
- PÜSPÖKI NAGY Péter, *A felsőszemerédi rováslelék*, MNy, 67(1971)/1, 1–17.
- PÜSPÖKI NAGY Péter, *A felsőszemerédi rováslelék*, Pozsony, Irodalmi Szemle, 1968, 731–741.
- PÜSPÖKI NAGY Péter, *A magyar rovásírás eredetéről*, MNy, 73(1977)/3, 303–313.
- PÜSPÖKI NAGY Péter, *A „rovásírás” írástani helye és szerepe a magyar művelődés történetében = A magyar hivatali írásbeliség fejlődése 1181–1981. Magyar Herold. Forrásközlő, család-történeti és címtani évkönyv I*, szerk. KÁLLAY István, Bp., ELTE Sokszorosítóüzem, 1984, 9–22.
- PÜSPÖKI NAGY Péter, *Rovásírásos emlékeink olvasásának és egy ismeretlen írásrendszer megfigyeltetésének elvi kérdései*, A Nyíregyházi Jósza András Múzeum évkönyve, 15–17(1972–74), 36–54.
- RADÓ Polikárp OSB, *Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae et Limitropharum regionum*, Bp., Akadémiai, 1973.
- RÁDULY János, *A bágyi rovásfelirat*, e-Népűjság.ro, <http://www.e-nepujas.ro/op/article/bagy-i-rovasfelirat>, 2013 [2014. 07. 01.].
- RÁDULY János, *A berekeresztúri rováslelék koráról*, Népűjság, 1993. 08. 27., 4–5.

- RÁDULY János, *A berekeresztúri rovásfeliratok*, Európai Idő, 3(1992)/5–6, 5.
- RÁDULY János, *A Bolognai Rovásemlék kritikai kiadása*, Népújság, 1992. 08. 29., 3.
- RÁDULY János, *A bonyhai rovásemlék*, Népújság, 1992. 08. 08., 3.
- RÁDULY János, *A csejdi rovásbetű*, Népújság, 1993. 11. 05., 5.
- RÁDULY János, *A kibédi rovásjegyes porszaru*, Népújság, 1992. 02. 01., 3.
- RÁDULY János, *A kilyéni rovásfelirat*, Népújság, 1993. 05. 21., 4–5.
- RÁDULY János, *A konstantinápolyi rovásfelirat szerzőjéről*, Romániai Magyar Szó, 1994. 07. 30–31. (Szabad Szombat Melléklet, 30, c).
- RÁDULY János, *A moldvabányai ferences templom régi rovásjegyei*, Erdélyi Múzeum, 68(2006)/3–4, 145–149.
- RÁDULY János, *A rovásírás vonzásában*, Korond, Firtos Művelődési Egylet, 1998.
- RÁDULY János, *A székelyderzsi rovásfelirat olvasatához*, Romániai Magyar Szó, 1995. 03. 11–12. (Szabad Szombat Melléklet, 10, d).
- RÁDULY János, *A szolokmai faedény rovásjegyei*, Népújság, 1994. 01. 28., 5.
- RÁDULY János, *A vargyasi felirat betűtípusai*, Népújság, 1995. 01. 25., 7.
- RÁDULY János, *A vargyasi rovásemlék olvasta*, Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, 38(1994)/2, 151–152.
- RÁDULY János, *A vargyasi rovásemlék olvasta*, Romániai Magyar Szó, 1994. 11. 26–27. (Szabad Szombat Melléklet, 47, c).
- RÁDULY János, *Az énlaki rovásemlék olvasatához* = R.J., *Rovásíró őseink*, Korond, Firtos Művelődési Egylet, 1995, 60–63.
- RÁDULY János, *Az isztambuli felirat D betűiről*, Népújság, 1995. 03. 04., 5.
- RÁDULY János, *Az isztambuli rovásemlék egyik szaváról*, Romániai Magyar Szó, 1994. 04. 23–24. (Szabad Szombat Melléklet, 16, c).
- RÁDULY János, *Az isztambuli székely (magyar) rovásemlék*, Székelyudvarhely, Erdélyi Gondolat, 2007.
- RÁDULY János, *Besenyő írás-e a magyar rovásírás?*, Népújság, 1993. 01. 29., 4–5.
- RÁDULY János, *Beszélő rovásemlékek*, Marosvásárhely, Hoppá, 2008.
- RÁDULY János, *Bél Mátyás és a rovásírás* = R. J., *Rovásíró őseink*, Korond, Firtos Művelődési Egylet, 1995, 118–127.
- RÁDULY János, *Boltoki vagy Bodroki?*, Népújság, 1994. 08. 12., 5.
- RÁDULY János, *Erdélyi rovásemlékek világa*, Marosvásárhely, Silver Tek Kiadó, 2011.
- RÁDULY János, *Hány feliratos rovásemlékünk van?*, Népújság, 1993. 03. 02., 4–5.
- RÁDULY János, *Idéttben – idejében*, Népújság, 1994. 10. 29.
- RÁDULY János, *ISzentTEN vagy iRTaN?*, Népújság, 1994. 12. 10., 4–5.
- RÁDULY János, *Késő népvándorlás-kori rovásjegyek Bözödről*, Népújság, 1994. 02. 25., 5.
- RÁDULY János, *Két könyv a rovásírásról*, Erdélyi Múzeum, 55(1993)/1–2, 115–116.
- RÁDULY János, *Két különleges D betűnkéről*, Népújság, 1995. 02. 04., 4–5.
- RÁDULY János, *Kísérlet a kilyéni rovásemlék megfejtésére*, Népújság, 1994. 03. 11., 5.
- RÁDULY János, *Maros megye feliratos rovásemlékei* = *A Zürichi Magyar Történelmi Egyesület Erdélyi Övezeti Történetstálalkozói. 1995–1999*, szerk. CSIHÁK György, Csíkszereda, Bp., Zürich, Zürichi Magyar Történelmi Egyesület, Csíkszeredai városi RMDSz, 2000, 100–107.
- RÁDULY János, *Még egy berekeresztúri rovásemlék*, Népújság, 1992. 07. 04., 3.

- RÁDULY János, *Még egyszer a kibédi rovásjelekről*, Népújság, 1992. 03. 16., 3.
- RÁDULY János, *Még egyszer a szolokmai rovásfeliratról*, Népújság, 1994. 09. 17., 5.
- RÁDULY János, *Még egyszer a vargyasi rovás emlékről*, Romániai Magyar Szó, 1995. 04. 01–02. (Szabad Szombat Melléklet, 13).
- RÁDULY János, *Mióta esztergálnak?*, Népújság, 1994. 03. 25., 5.
- RÁDULY János, *Népi írás volt-e rovásírásunk?*, Népújság, 1993. 04. 23., 4.
- RÁDULY János, *Rovásábécé 1935-ből*, Népújság, 1994. 11. 12., 5.
- RÁDULY János, *Rovásírásos nyelvemlék Kibéden*, Művelődés, 42(1993)/2, 44–45.
- RÁDULY János, *Rovásírásos templomfelirat Berekeresztúron*, Népújság, 1992. 06. 06., 3.
- RÁDULY János, *Rovásíró őseink*, Korond, Firtos Művelődési Egylet, 1995.
- RÁDULY János, *Rovásírásunk újabb kézikönyve*, Népújság, 1993. 01. 15., 4.
- RÁDULY János, *Sorok a legrégibb székely rovásábécéről* = R. J., *Rovásíró őseink*, Korond, Firtos Művelődési Egylet, 1995, 99–103.
- RÁDULY János, *Székely Tamás „száz lova”*, Népújság, 1994. 06. 03., 5.
- RÁDULY János, *Székelyudvarhely első feliratos rovás emlékének megfejtése*, Udvarhely.ma, 2015. 08. 25. Hálózati közlés, elérése: <http://udvarhely.ma/szekelyudvarhely-elso-feliratos-rovasemlekenek-megfejtese/> [2015. 08. 26.]
- RÁDULY János, *Telegdi rovásírásos tankönyve*, Népújság, 1995. 02. 18., 5.
- RÁDULY János, *Titkok a rovásírásban. Adalékok rovásírásunk ismeretéhez*, Székelyudvarhely, Erdélyi Gondolat, 2004.
- RÁDULY János, *Vegyes rovásjegyjű felirataink*, Népújság, 1994. 05. 20., 4–5.
- RÁDULY János, *ZS betű vagy NT ligatúra?*, Romániai Magyar Szó, 1995. 07. 01–02. (Szabad Szombat Melléklet, 26, d).
- RESTÁS Attila, *Gömöri és borsodi folyóvizek Timon Sámuel Magyarország Tisza folyójának és részben a Vágnak az ismertetése című munkájában*, Gömörország: az északi magyar peremvidék fóruma, 14(2013)/2, 33–37.
- RÉTHY László, *A svájci „hunnok”*, Ethnographia, 1(1890), 98–104.
- RÉTHY László, *A székelyek s a magyar honfoglalás*, Ethnographia, 1(1890), 24–37.
- RÉTHY László, *A székely név*, Ethnographia, 1(1890), 162–163.
- RÉTHY László, *Az úgynevezett hun-székely írás*, Archeologiai Értesítő, 8(1888)/1, 54–60.
- Ioannes Nicolaus RÉVAI, *Elaboratior grammatica Hungarica. Ad genuinam patrii sermonis indolem fideliter exacta, affiniumque lingvarum adminiculis locupletius illustrata. 2 volumina, utrumque in totidem tomos subsidium*, I, Pesthinum, Mathias Trettner, 1803¹; 1806².
- RÉVAI Miklós, *A Magyar Deáki Történet*, Tudományos Gyűjtemény, 17(1833), 49–91.
- RÉVÉSZ Emese, *A magyar historizmus*, Bp., Corvina, 2005.
- ROZSONDAI Marianne, *Művészi kötetátlak a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában és ezek könyvtörténete*, Bp., 1985 (Kandidátusi értekezés).
- RÓNA-TAS András, *A honfoglaló magyar nép. Bevezetés a korai magyar történelem ismeretébe*, Bp., Balassi, 1996.
- RÓNA-TAS András, *A honfoglaló magyar nép*, Bp., Balassi, 1997.
- RÓNA-TAS András, *A magyar írásbeliség török eredetéhez = Rovásírás a Kárpát-medencében*, szerk. SÁNDOR Klára, Szeged, a JATE Magyar Őstörténeti Kutatócsoportja, 1992.
- RÓNA-TAS András, *A magyar őstörténet néhány vitás kérdése*, Korunk, 2014/8, 12–20.

- RÓNA-TAS András, *A magyar rovásírás és a Mátyás-kori humanizmus*, Néprajz és Nyelvtudomány, 29–30(1985–1986), 173–179.
- RÓNA-TAS András, *A nagyszentmiklósi kincs feliratairól = Az avarok aranya. A nagyszentmiklósi kincs*, szerk. KOVÁCS Tibor, GARAM Éva, Bp., 2002, 120–129.
- RÓNA-TAS András, *A szarvasi tűtartó felirata*, Nyelvtudományi Közlemények, 87(1985)/1, 225–248.
- RÓNA-TAS András, *A szarvasi tűtartó rovásírással felírtáról*, Magyar Tudomány, 35(1990), 95–98.
- András RÓNA-TAS, *Die Inschrift des Nadelbehälters von Szarvas (Ungarn)*, Uralaltaische Jahrbücher, Neue Folge, 9(1990), 1–34.
- RÓNA-TAS András, *Rovásírás. Székely rovásírás = Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*, főszerk. KRISTÓ Gyula, Bp., Akadémiai, 1994, 625–626.
- RUPP Kornél, *Adalékok Kájoni János életéhez*, Magyar Könyvszemle, 20(1896)/1, 65–67.
- SAJNOVICS János, *Demonstratio. Bizonyítás. A magyar és a lapp nyelv azonos*, Szij Enikő szerk., CONSTANTINOVITSNÉ VLADÁR Zsuzsa ford., Bp., ELTE, 1994 (Bibliotheca Regulyana, 2).
- Joannes SAJNOVICS, *Demonstratio Idioma Ungarorum et Lapponum idem esse*, Hafnia, 1770¹; Tyrnavia, 1770².
- SAJÓ Géza, SOLTÉSZ Erzsébet, *Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis Hungariae asservantur*, I–II, Bp., Akadémiai, 1970, 504. sz.; <http://mek.oszk.hu/06100/06119/pdf/>. [2015. 06. 30.]
- Birgit SAWYER, Peter Hayer SAWYER, *Medieval Scandinavia: From Conversion to Reformation, Circa 800–1500*, Minnesota, University of Minnesota Press, 1993.
- Birgit SAWYER, *The Viking-Age Rune-Stones. Custom and Commemoration in Early Medieval Scandinavia*, Oxford University Press, 2003.
- Martinus SCHWARTNER, *Introductio in artem diplomaticam praecipue Hungaricam*, Pest, Franciscus Augustinus Patzko, 1790.
- Martinus SCHWARTNER, *Introductio in rem diplomaticam aevi intermedii praecipue Hungaricam*, Buda, 1802.
- Gottfried SCHWARZ, *Initia religionis christianae inter hungaros ecclesiae orientali adserta. Eademque advbiis et fabvlosis narrationibvs repvrgata. Dissertatio historico-critica avctore Gabriele de juxta Honrad*, Frankfurt, Lipsia, 1740, 76–78.
- Philip Johann von STRAHLENBERG, *Das Nord-und Ostliche Theil von Europa und Asia*, Stockholm, 1730.
- Philip Johann von STRAHLENBERG, *Das Nord-und Ostliche Theil von Europa und Asia*, Szeged, Universitas Szegediensis de Attila József nominata, 1975.
- SÁNDOR Klára, *A Bolognai Rovásémlék*, Bp., Balassi, 1991. Hálózati elérése: http://www.balassikiado.hu/BB/netre/netre_bologna/bologna.htm [2015. 06. 30.]
- SÁNDOR Klára, *A gelencei rovásírással felírt*, MNy, 92(1996)/1, 80–82.
- SÁNDOR Klára, *A Marsigli-féle székely rovásnaptár és más 15. századi kalendáriumok = Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon*, szerk. BÉKÉSI Imre, JANKOVICS József, KÓSA László, NYERGES Judit, Bp., Szeged, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság, Scriptum Kft., 1993, 322–331.

- SÁNDOR Klára, *A székely írás eredetéről dióhéjban*, Magyar Tudomány, 59(2014)/5, 572–575.
- SÁNDOR Klára, *A székely írás megíratlan története(i)?*, Erdélyi Múzeum, 58(1996)/1–2, 83.
- SÁNDOR Klára, *A székely írás nyomában*, Bp., Typotex, 2014.
- SÁNDOR Klára, *A székely írás Székelyföldön kívüli használatának kezdetei = Magyar őstörténet – tudomány és hagyományörzés*, szerk. SZENTPÉTERI J., SUDÁR B., Bp., MTA BTK, 2014, 329–342.
- SÁNDOR Klára, *A székely rovásírás átvételének lehetséges útjai = Rovásírás a Kárpát-medencében*, S. K. szerk., Szeged, József Attila Tudományegyetem Magyar Őstörténeti Kutatócsoportja, 1992.
- SÁNDOR Klára, *A székely rovásírás*, Néprajz és Nyelvtudomány, 33(1990), 65–80.
- SÁNDOR Klára, *Nyelvrokonság és hunhagyomány*, Bp., Typotex, 2011.
- SÁNDOR Klára, *Rovásírás a Kárpát-medencében*, Szeged, József Attila Tudományegyetem Magyar Őstörténeti Kutatócsoportja, 1992.
- SÁNDOR Klára, *Rovásírás = Magyar Művelődéstörténeti Lexikon*, x, főszerk. KÓSZEGHY Péter, Bp., Balassi, 2010, 167–169.
- SÁNDOR Klára, *Some Graphotactical Correspondences of the Székely and Eastern Turkic runic script = Altaic Religious Beliefs and Practices. Proceedings of the 33rd Meeting of the Permanent International Altaic Conference Budapest June 24–29.*, eds. BETHLENFALVY et al., 1990, Bp., 1993, 295–299.
- SÁNDOR Klára, SZABÓ Ádám, *Bod Péter könyvetskéje*, s.a.
- SÁNDOR Klára, *Új székely írásos nyelvmélek – szenzációs lelet?*, nyest.hu, 2015. 08. 25. Hálózati közlés, elérése:
<http://www.nyest.hu/hirek/uj-szekely-irasos-emlek-szekelyudvarhelyrol> [2015. 08. 26.]
- SÁRKÖZY Péter, *Et in Arcadia ego (Magyarok és a XVIII. századi Itália)*, ItK, 83(1987)/1–3, 238–251.
- SEBESTYÉN Gyula, *A bolognai rovásírásos magyar naptár*, Vasárnapi Ujság, 60(1913), 992.
- SEBESTYÉN Gyula, *A konstantinápolyi rovásírásos magyar nyelvmélek 1515-ből*, Vasárnapi Ujság, 60(1913), 336.
- SEBESTYÉN Gyula, *A magyar rovásírás eredetéről*, NyK, 45(1917–1920), 292–302.
- SEBESTYÉN Gyula, *A magyar rovásírás hiteles emlékei*, Bp., MTA, 1915.
- SEBESTYÉN Gyula, *Gailél Vitus a székely rovásírásról*, Ethnographia, 28(1917), 141.
- SEBESTYÉN Gyula, *Glosszák a konstantinápolyi nyelvmélekhez*, Ethnographia, 24(1913)/3, 139–146.
- SEBESTYÉN Gyula, *Kritikai tévedések a rovásírás körében*, Századok, 51(1917)/4–5, 318–324.
- SEBESTYÉN Gyula, *Megjelent-e Telegdi Rudimentája Leidenben?*, Ethnographia, 26(1915), 325–327.
- SEBESTYÉN Gyula, *Miként bizonyosodott be a székely rovásírás hitelessége? = Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum ötvenéves jubileumára*, szerk. CSUTAK Vilmos, Sepsiszentgyörgy, Székely Nemzeti Múzeum, 1929, 244–251.
- SEBESTYÉN Gyula, *Rovás és rovásírás*, Bp., Magyar Néprajzi Társaság, 1909. (Hasonmás kiadása: Ua., Bp., Tinta, 2002.)
- SEBESTYÉN Gyula, *Rovás és rovásírás*, Ethnographia, 14(1903), 1–29, 81–125, 161–189, 273–287, 313–340; Ethnographia, 15(1904), 241–255, 289–311, 337–422; Ethnographia, 17(1906), 265–284, 343–355.

- SEBESTYÉN Gyula, *Rovásírásos nyelvemlékek = Emlék Szily Kálmánnak a Magyar Nyelvtudományi Társaság elnökének 80. születésnapja alkalmából*, Bp., 1918, 60–68.
- SEBESTYÉN Gyula, *Telegdi János 1598-iki Rudimentájának hamburgi és marosvásárhelyi kézírata*, Magyar Könyvszemle, 11(1903)/3, 247–280.
- SEBESTYÉN Gyula, *Újabb glosszák a konstantinápolyi rovásírásos magyar nyelvemlékekhez*, Ethnographia, 25(1914)/1–13, 65–80.
- SEBESTYÉN Gyula, *Válasz Németh Gyulának*, Egyetemes Philológiai Közlöny, 40(1916), 668–675.
- SEBESTYÉN József, *Románkori templomok a Székelyföld dél-keleti részén*, Honismeret, 1990/5–6, 15–20.
- Innocentius SIMONCHICZ, *Dissertatio de numismatica Hungariae diplomaticae accomodata*, Vienna, A. Blumauer, 1794.
- SIMON Péter, *A magyar „rovásírás” történelmi jelentősége és eredete = Magyar Herold. Forrásközlő, családtörténeti és címertani évkönyv*, I, szerk. KÁLLAY István, Bp., ELTE Történeti Segédtudományok Tanszék, 1984, 23–71.
- SOÓS István, *Értelmiségi minták és a hungarus-tudat a 18. században és a 19. század elején = Acta Historica Danubiensia 1. A komáromi Selye János Egyetem Tanárképző Karán működő Történelem Tanszék évkönyve*, szerk. SIMON Attila, Komárom, 2007, 25–35.
- SÓFALVI András, *A székelyudvarhelyi Csonkavár*, Castrum, 2007/2, 63–80.
- SÓFALVI András, *Firtos történetei = Emlékkönyv Egyed Ákos születésének nyolcvanadik évfordulójára*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 2010, 307–314.
- SÓFALVI András, *Sóvidék a középkorban. Fejezetek a székelység középkori történetéből*, Székelyudvarhely, Haáz Rezső Múzeum, 2005 (Múzeumi Füzetek, 23).
- STOLL Béla, *A magyar kézíratos énekeskönyvek és vesrgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*, Bp., Balassi, 2005.
- John STOYE, *Marsigli's Europe. 1680–1730. The Life and Times of Luigi Ferdinando Marsigli, Soldier and Virtuoso*, New Haven, London, Yale University Press, 1994.
- Ioannes SYLVESTER, *Grammatica Hungarolatina*, Edidit, introduxit et commentariis instruxit Stephanus BARTÓK, Bp., Akadémiai, Argumentum, 2006 (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum, Series Nova, 15).
- SZABÓ András, *Miskolci Csulyak István Heidelbergben = Bibliotheca et Universitas. Tanulmányok a hatvanéves Heltai János tiszteletére*, szerk. KECSKEMÉTI GÁBOR, TASI RÉKA, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2011, 119–128.
- SZABÓ András, *Szenci Molnár Albert naplója*, Bp., Universitas, 2003 (Historia Litteraria, 13).
- SZABÓ József, *A' Magyar nyelv keleti emlékei*, 1844.
- SZABÓ Károly, *A magyarországi székely telepekről*, Századok, 14(1880), 490–499.
- SZABÓ Károly, *A régi hún-székely írásról 1*, Budapesti Szemle, v, 1866, 114–143.
- SZABÓ Károly, *A régi hún-székely írásról 2–3*, Budapesti Szemle, vi, 1866, 106–130, 233–277.
- SZABÓ Károly, *A székelyek régi törvényei és szokásai. A régi székelység. Székely történelmi és jogi tanulmányok*, Kolozsvár, Stein János, 1890.
- SZABÓ Károly, *A „székely” nemzeti névről*, Századok, 14(1880), 404–410.
- SZABÓ Károly, *Az enlakai egyház ős székely betűkkel irt fölirata*, Koszorú, 2(1864)/22, 522–523.
- SZABÓ Károly, *Királyi telepítvényesek-é a székelyek?*, Marosvásárhely, Imreh S., 1884.
- SZABÓ T. Attila, *Annasszon és asszonytársai*, MNy, 55(1959), 397–400.

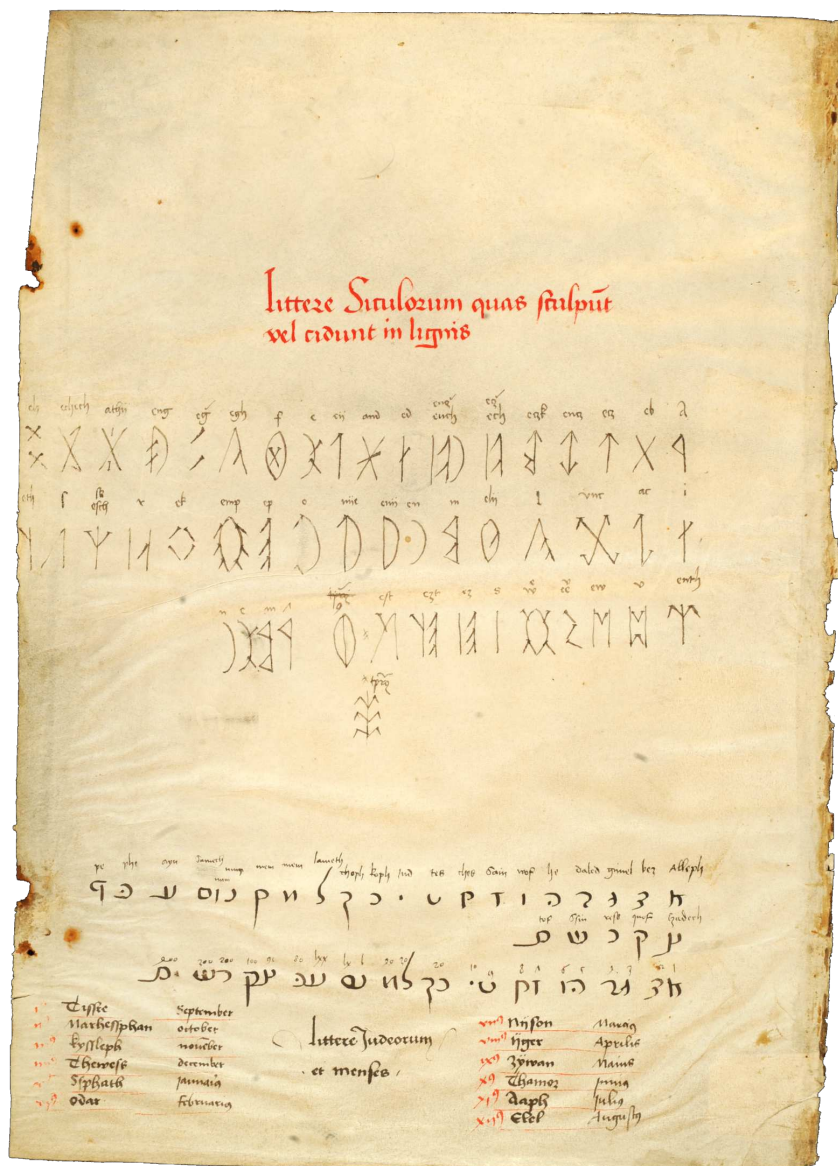
- SZABÓ T. Attila, *Annesszon*, MNy, 40(1944), 378.
- SZAMOSKÖZY István *Történeti munkái 1566–1603*, I–IV, kiad. SZILÁGYI Sándor, Bp., MTA, 1876–1880.
- SZATHMÁRI István, *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*, Bp., Akadémiai, 1968.
- SZATHMÁRI István szerk., *Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből (1850–1920)*, Bp., Tankönyvkiadó, 1970.
- SZÁSZ Tibor András, *A rovás élő írásmód volt Székelyföldön a 15–16. században*, Székelyföld.ma, 2015. 08. 13., Hálózati közlés, elérése: <http://szekelyfold.ma/hirek/a-rovas-elo-irasmod-volt-szekelyfoldon-1516-szazadban> [2015. 08. 16.]
- SZÁSZ Tibor András, *A rovástégla üzenetei*, Udvarhelyi Híradó, 2015. 08. 13., 6.
- SZÁSZ Tibor András, *A vargyasi rovásemlék kapcsán*, Romániai Magyar Szó, 1994. 11. 05–06. (Szabad Szombat Melléklet, 44. d), 1484–1485.
- SZÁSZ Tibor András, *Nagy fontosságú rováslelet Bágyban*, Udvarhelyi Híradó, 2013. 05. 31–06. 02.
- SZEGEDY-MASZÁK Mihály főszerk., *A magyar irodalom története i. A kezdetektől 1800-ig*, Bp., Gondolat, 2007.
- SZEKERES István, *Székely-hun írásjelek a hunok és a koraavarok régészeti leletein*, Csíkszereda, Bp., Zürich, Zürichi Magyar Történelmi Egyesület, 1996.
- SZELP Szabolcs, *A Nikolsburgi ábécé szerzősége és keletkezési ideje. Művelődéstörténeti megjegyzésekkel*, MNy, 107(2011)/4, 407–428.
- SZENCI MOLNÁR Albert, *Novae grammaticae Ungaricae libri duo*, Hanau, 1610 (RMNy 995).
- SZIGETHY Béla, *Rovásírás a bögözi freskón*, Erdélyi Múzeum, 35(1930), 368–369.
- SZILÁDY Áron *Jelentés bolognai útjáról*, MTA Értesítő, 2(1868), 128–142.
- SZILÁGYI Ferenc, *Erdélyi tragédia 1738-b (1.) = Klio. Historiai 'sebkönyv. Harmadik esztendő*, Sz. F., Kolozsvár, 1836, 421–438.
- SZILÁGYI Lajos, *Rovásírásos emlékkő Balatonszepezden*, Élet és Tudomány, 33(1978)/18, 553.
- SZILI Katalin, *Bél Mátyás Sprachmeistere újra és újra*, MNy, 108(2012)/3, 341–357.
- SZILY Kálmán, *A Münchener Codex kora*, MNy, 3(1907), 201–207.
- SZÖRÉNYI László, *Hunok és nem csak jezsuiták. A magyar őstörténetírás hőskorából = Magyar őstörténet – tudomány és hagyományörzés*, szerk. SZENTPÉTERI J., SUDÁR B., Bp., MTA BTK, 2014, 343–347.
- SZÖRÉNYI László, *Nyelvrokonság, őstörténet és epika a XVIII. századi magyarországi jezsuita latin irodalomban = Sz. L., Studia Hungarolatina. Tanulmányok a régi magyar és a neolatin irodalomról*, Bp., Kortárs, 1999, 73–83.
- SZÜCS Jenő, *Két történelmi példa az etnikai csoportok életképességéről*, Holmi, 2008/11, 1399–1411.
- SZÜCS Jenő, *Társadalomelmélet, politikai teória és történetiszemlélet Kézai Simon Gesta Hungarorumában*, Századok, 107(1973)/4., 569–643, 823–878.
- Carlo TAGLIAVINI, *Luigi Ferdinando Marsigli e la scrittura „runica” dei siculi (székelyek) di Transilvania*, Bologna, 1930.

- TAKÁCS Ince, *A Szent Ferenc-rend hierarchiája és a ferences szentek és boldogok*, Bp., Pesti Könyvnyomda, 1927.
- TARDY Lajos, *Régi hírünk a világban*, Bp., Gondolat, 1979.
- TARNAI Andor, *A kezdetektől a felvilágosodásig = A magyar kritika évszázadai. I. Rendszerek*, szerk. SÖTÉR István, Bp., Szépirodalmi, 1981, 11–247.
- TARNAI Andor, „A magyar nyelvet írni kezdik”. *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 1984.
- TÁNCZOS Vilmos, *A moldvabányai rovásfeliratról és keletkezésének hátteréről*, Erdélyi Múzeum, 67(2006)/3–4, 150–156.
- Vilhelm THOMSEN, *Déchiffrement des inscriptions de l'Orchon et de l'énisséi*, Bulletin de l'Académie Royale des Sciences et des Lettres de Danemark Koppenhaga, 1893, 285–299.
- Vilhelm THOMSEN, *Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées*, Helsingfors, Société de Littérature Finnoise, 1896 (Mémoires de la Société Finno-Ougrienne, 5).
- Johannes de THUROCZ, *Chronica Hungarorum I. Textus. II–III. Commentarii*, ed. Elisabeth GALÁNTAI, Julius KRISTÓ, Elemér MÁLYUSZ, Bp., Akadémiai, 1985–1988 (Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum).
- Johannes de THWROCZ, *Chronica Hungarorum*, Brunna¹; Augusta Vindelicorum², 1488.
- Samuelis TIMON, *Imago antiquae Hungariae, repraesentans terras, adventus res gestas gentis hunnicae. Historico genere strictim perscripta*, Kassa, 1733. (továbbá: Nagyszombat, 1735²; Bécs, 1754³; Bécs, Prága, Trieszt, 1762⁴; Kassa, 1766⁵, 1833⁶).
- Samuelis TIMON, *Imago novae Hungariae, repraesentans regna, provincias, banatus et comitatus ditionis hungaricae Historico genere strictim perscripta*, Kassa, 1734. (továbbá: Nagyszombat, 1735²; Bécs, 1754³; Bécs, Prága, Trieszt, 1762⁴).
- TOLDY Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története a legrégibb időktől a jelenkorig*, Pest, Emich Gusztáv, 1864–51.
- TOLDY Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története*, I–II, Pest, 1851 (továbbá bővített, javított kiadásai: Pest, 1852², 1862³).
- TOLDY László, *A régi magyarok műveltségének története*, Bp., 1877 (Történelmi Könyvtár, 30).
- Laurentius TOPPELTINUS DE MEDGYES, *Origines et occasus transsylvanorum*, Lugduni, 1667.
- TÓTH Béla, *Magyar ritkaságok*, Bp., Athenaeum, 1899.
- TÖRÖK József, *A katolikus egyház és liturgia Magyarországon*, Bp., Mundus, 2000.
- TRÓCSÁNYI Zoltán, *Sebestyén Gyula: A magyar rovásírás hiteles emlékei*, It, 5(1916)/7–8, 295–297.
- Johannes TRÖSTER (CIBINIO), *Das Alt- und Neu-Teuschte Dacia. Das ist: Neue Beschreibung des Landes Siebenbürgen / Darinnen dessen Alter, und jetziger Einwohner / wahres Herkom(m)en / Religion/ Sprachen/Schriften/Kleider/Gesetz/ und Sitten/ nach Historischer Warheit von zweytausend Jahren her erörtert: Die berühmteste Städt in Kupfer eigentlich abgebildet: dabey viel Gothische und Römische Antiquitäten und Anmahnungen entdeckt werden. Neben etlichen andern Kupfern/ und einer geschmeidigen emendirten Landkarten das erste mahl herausgegeben von Johanne TRÖSTER/ CIBINIO Transylv. SS.Th. & Philosoph. Medicae Studioso*, Nürnberg, Johann Kramers, Christoph Gerhard, 1666. Johannes TRÖSTER, *Das Alt- und Neu-Teuschte Dacia. Das ist: Neue Beschreibung des Landes Siebenbürgen. Unveränderter Nachdruck der Ausgabe Nürnberg 1666*, Einf. Ernst WAGNER,

- Köln, Wien, Böhlau, 1981.
- TUBAY Tiziano, *Titokzatos örökség. A székely írás kutatásának nehézségei = kultúrjav. Írásbeliség és szóbeliség irodalma – újrahasznosítva. Fiatalok Konferenciája 2014*, szerk. BARTÓK Zsófia Ágnes, FAJT Anita, GÖRÖG Dániel, MARÓTHY Szilvia, Bp., reciti, 2015 (Arianna könyvek, 9), 183–196.
- TÜSKÉS Gábor, KNAPP Éva, *Az egyházi irodalom műfajai a 17–18. században*, Bp., Argumentum, 2002 (MTA ITI Irodalomtörténeti füzetek, 151).
- VASS Miklós, *Az udvarhelyi vár történetéhez*, Történelmi Tár, 7(1906)/2, 314–320.
- VÁSÁRY István, *A jezsuita Cseles Márton és a Julianus-jelentés (A Magna Hungari- és a Jugria-kérdés történetéhez) = Középkori kútfőink kritikus kérdései*, szerk. HORVÁTH János, Székely György, Bp., Akadémiai, 1974 (Memoria Saeculorum Hungariae), 261–275.
- VÁSÁRY István, *A magyar rovásírás. A kutatás története és mai helyzete*, Keletkutatás, 1974, 159–171.
- VÁSÁRY István, *A török és a magyar rovásírás*, Élet és Tudomány, 28(1973)/2, 51–55.
- VÁSÁRY István, *Az őstörténet Pray*, ItK, 83(1979)/3, 287–292.
- VÁSÁRY István, *Jankovich Miklós és a magyar őstörténet = Jankovich Miklós, a gyűjtő és mecénás (1772–1846). Tanulmányok*, szerk. BELITSKA-SCHOLTZ Hedvig, Bp., Akadémiai, 1985 (Művészettörténeti Füzetek, 17), 241–251.
- VÁSÁRY István, *Magyar őshazák és magyar őstörténetek*, Bp., Balassi, 2008.
- VÁSÁRY István, *Őstörténet és nemzeti tudat a reformkorban*, ItK, 84(1980)/1, 15–25.
- VÁSÁRY István, *Robert Göbl – András Róna-Tas: Die Inschriften des Schatzes von Nagy-Szentmiklós eine paläographische Dokumentation*, Magyar Tudomány, 42(1997)/9, 1134–1137.
- VÁSÁRY István, *Rovásírás (székely rovásírás) = Magyar Néprajzi Lexikon*, főszerk. ORTUTAY Gyula, Bp., Akadémiai, 1981, 376–378.
- VELLEDITS Lajos, *Az ünnepnapok magyar neve*, MNy, 8(1912), 204–209, 249–255, 344–346.
- VERANCICS Antal *Összes munkái*, I–II, kiad. SZALAY László, Bp., MTA, 1857.
- VERBÉNYI István, ARATÓ Miklós, *Liturgikus lexikon. A katolikus egyház liturgiája*, Bp., 1989.
- VERESS Endre, *A Marsili-centenáriumi kiadványok magyar vonatkozásai*, Magyar Könyvszemle, 27(1930)/3–4, 264–269.
- VERESS Endre, *A bolognai Marsigli-iratok magyar vonatkozásai*, Magyar Könyvszemle, 14(1906)/2, 109–130.
- VERESS Endre, *A bolognai Marsigli-iratok magyar vonatkozásai*, Magyar Könyvszemle, 14(1906)/3, 211–231.
- VERESS Endre, *Gróf Marsigli Alajos Ferdinánd olasz hadi mérnök jelentés és térképei Budavár 1684–86-i ostromairól, visszafoglalásáról és helyrajzáról*, Budapest régiségei 9, 1906, 103–170.
- VESZPRÉMY László, Frank SCHAEER ford., Szűcs Jenő jegyz., *Simonis de KÉZA: Gesta Hungarorum. Simon of KÉZA: The Deeds of the Hungarians*, Bp., Central European University Press, 1999 (Medieval texts).
- VÉKONY Gábor, *10. századi székely felirat a Somogy megyei Bodrog határában*, História, 21(1999)/8, 30–31.
- VÉKONY Gábor, *A Bodrog-Alsóbüi felirat*, Somogyi Múzeumok Közleményei, 14(2000), 219–225.
- VÉKONY Gábor, *A halomi honfoglalás kori tegezfelirat*, Életünk, 1992/5, 542–546.

- VÉKONY Gábor, *A Kárpát-medence népi-politikai viszonyai a IX. században*, 1–2, *Életünk*, 1997/10, 1145–1170; 1997/11–12, 1317–1340.
- VÉKONY Gábor, *A székely írás. Emlékei, kapcsolatai, története*, Bp., Nap, 2004.
- VÉKONY Gábor, *A székely írás legkorábbi emléke Bodrog-Alsóbűn*, *Nyelvünk és Kultúránk*, 1999, 107/3, 36–47.
- VÉKONY Gábor, *Egy kazár felirat a Kárpát-medencében = Későnépvándorláskori rovásfeliratok a Kárpát medencében*, V. G. szerk., Szombathely, *Életünk Szerkesztősége, Magyar Írók Szövetsége Nyugat-Magyarországi Csoport*, 1987, 108–117.
- VÉKONY Gábor, *Későnépvándorláskori rovásfeliratok a Kárpát medencében*, V. G. szerk., Szombathely, *Életünk Szerkesztősége, Magyar Írók Szövetsége Nyugat-Magyarországi Csoport*, 1987.
- VÉKONY Gábor, *Magyar őstörténet – magyar honfoglalás*, Bp., Nap Kiadó, 2002¹, 2005².
- VÉKONY László, *Egy olasz polihisztor a Kárpát-medencében. Marsigli élete, munkássága és iratai*, *Hungarológiai Közlemények*, 14(1982)/53, 485–535.
- VÉRTES O. András, *Az erdélyi x betűről*, *MNy*, 66(1970)/2, 214–215.
- VÉRTES O. András, *Kájoni x betűje*, *MNy*, 62(1966)/4, 461–462.
- VISKI Károly, *Sylvester*, *MNy*, 25(1929)/5–6, 221–222.
- VOFKORI György, *Székelyudvarhely. Várostörténet képekben*, Kolozsvár, Polis, 1995.
- VOLF György, *Régi magyar codexek: Érdy Codex*, I–II, Bp., 1876 (*Nyelvemléktár*, I–V).
- PAULLUS WALLASZKY, *Conspectus reipublicae litterariae in Hungaria ab initiis regni ad nostra usque tempora delineatus*, Posonium, Lipsia, Antonius Loewe, 1785 (Buda, 1808²).
- GREGOR WOLNY, *Die Markgrafschaft Mähren topographisch, statistisch und historisch geschildert*, I, Brünn, 1835.
- GREGOR WOLNY, *Die Markgrafschaft Mähren topographisch, statistisch und historisch geschildert*, I, Brünn, Karl Winiker, 1846².
- GREGOR WOLNY, *Die Markgrafschaft Mähren topographisch, statistisch und historisch geschildert*, VI, Brünn, Karl Winiker, 1846².
- ZAKARJÁS János és FÁY Dávid *délamerikai jezsuita misszionáriusok uti levelei*, *Földrajzi Közlemények*, 38(1910), 115–128, 215–236.
- STEPHANUS ZAMOSIUS, *Analecta lapidum vetustorum et nonnullorum in Dacia antiquitatum; ad generosum et illustrem Dominum Volfgangum Kovachocium, Regni Transsylvaniae Cancellarium summum Patavii, apud Laurentium Pasquatuin*, 1593.
- ZOLNAI Gyula, *A Batthyány-misekönyv magyar naptára és lapszéli jegyzetei*, *Magyar Könyvszemle*, 3(1895), 106–116.
- ZOLNAI Gyula, *Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig*, Bp., 1894.
- ZOLNAI Gyula, *Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig*, *MNy*, 1(1905), 29–36, 71–78.
- ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, Bp., A Magyarországi Református Egyházi Zsinat Irodájának Sajtóosztálya, 1977.
- ZSUPOS Zoltán, *A székely írásról*, Bp., magánkiadás, 2015.
- ZSUPOS Zoltán, *Rovásírás az anyakönyvekben*, Magyar Nemzeti Levéltár,
http://www.mnl.gov.hu/pp_hir_nyomtat.php?hir_id=730, 2012 [2014. 07. 03.];
http://mnl.gov.hu/mnl/ol/hirek/rovasiras_az_anyakonyvekben [2015. 07. 03.].

Képek

Nikolsburgi Ábécé (OSzK Kézirattár, MNy 70)

Prohemium

huius libri

Prohemium de proprietatibus rerum fratris
Bartholomei anglici de ordine fratrum minorum incipit.

De proprietatibus rerum sequatur substantia

as fm distinctioes 7 ordine substantiarum erit or-
do et distinctio proprietatum de quibus adiu-
no diuino est pns opusculi compilati. vtilis mi-
hi 7 sollicitis alijs q naturas rez 7 proprietates
p sanctorum libris necno 7 pboia dispersas no
cognouerunt ad intelligenda enigmata scriptu-
rarum que sub symbolis 7 figuris proprietatus
rerum naturalium 7 artificialium a spiritu sancto
sunt tradite 7 velate quemadmodum ostendit
beatus Dionysius in hierarchia angelica circa
principium dicens. Non est aliter nobis possi-
bile lucere diuini radii nisi varietate sacro-
rum velaminum anagogice circūelatus quoniam im-
possibile est animo nostro ad immaterialia ce-
lestium hierarchiarum ascendere ptemplationem
nisi ea que fm ipsum e materiali manu ducte
vtatur 7 cetera quasi diceret. No pot animus
noster ad inuisibilia ptemplationes ascendere
nisi p visibilibus psiderationes dirigat. Inuisibi-
lia enim dei p ea que facta sunt intellecta con-
spiciunt vt dicit apostolus. Et ideo theolo-
gia puidet sacris 7 poeticis informatioibz vta-
est vt 7 rerum visibilibus similitudinibz allegorice
locutiones et mystici intellectus transumptioes
formant sic carnalibz 7 visibilibz spiritualia
et inuisibilia coaptent. Huius rei gratia pre-
sens efficio opusculi ad edificationem domus
domini qui est deus gloriosus sublimis et be-
nedictus in secula seculorum. In quo agit de
quibusdam proprietatibus rerum naturalium quaru
alia est incorporea alia corporea. Et primo de

pprietatibus substantie incorporee fm sui dif-
ferentias quaz alia est corpori vmbilis vt ani-
ma rationalis sensibilis et vegetabilis alia no
vmbilis corpori vt angelus. Et angelorum aliq
sunt boni alq mali. In bonis pro angelis est or-
do fm trinā multiplicatione trinitatis. vnde a
beato Dionysio distinguunt tres hierarchie
celestes quaz quelibet triū ordinum continet
dispositiones. Nouedecim itaq sunt de qui-
bus in hoc opusculo adiunante deo p ordines
est agendum. et hoc tam in cōmuni q in speci-
ali. Primo igit agitur de deo 7 nomibz diui-
nis. que dicant de deo vel quo ad essentia vel
psonam siue quo ad effectū siue appropriatio-
nem. Secundo de pprietatibus angelorū tam
bonorum q malorum in generali et speciali.
Tercio de pprietatibus anime rōnalis quo ad
nature sue simplicitatē. 7 quo ad vniū suarū
diuersitates. et de eius vniōe 7 operatione in
corpe pout confect et formam 7 pfectionem.
Quarto de pprietatibus substantie corporee
scz de elementis et elementaribz qualitibus
et quibz componit omne corp⁹. et de quatuor
humoribz et quibz componunt corpora 7 ho-
minum q brutorū. Quinto de hominis corpe
7 singulis eius partibus de quibz facta scriptu-
ra facit mentionē. Sexto de etatibus. Septi-
mo de infirmitatibz 7 venenis. Octauo de mē-
do 7 corporibus celestibus. Nono de tpe 7 par-
tibus tps. Decimo de materia 7 forma 7 eaz
pprietatibus 7 elementis. Undecimo de aere
7 passionibz eius. Duodecimo de auro in ge-
nerali 7 in speciali. Tercodecimo de aquis et ei⁹
differentijs 7 ornatu scz de piscibus. Quar-
todecimo de terra et ei⁹ partibus. Quintodecimo
de puiueis. Decimosecundo de lapidibus 7 me-
tallis. Decimoseptimo de herbis et plantis.
Decimooctauo de animalibz. Decimonono de
accidentibz scz de coloribus 7 saporibus &c. In
istis. xii. libellis rerum naturalium pprietates
summatim 7 breuiter pntent. putad manus
meas spice q effugerūt manus metentium per-
tingere potuerūt. In quibz de meo pauca vel
quasi nulla appolui. sed omnia q dicent de li-
bris authenticis sanctorū 7 pboz. excipies sub
breui hoc compendio pariter cōpilauī sicut p
singulos titulos poterit legentium industria
experi.

PHILIPPI DE PEN
CZIE

Bartholomaeus Anglicus: *De proprietatibus rerum*

(Germanisches Nationalmuseum, 4 Ac 148/1, N15, 7^r)

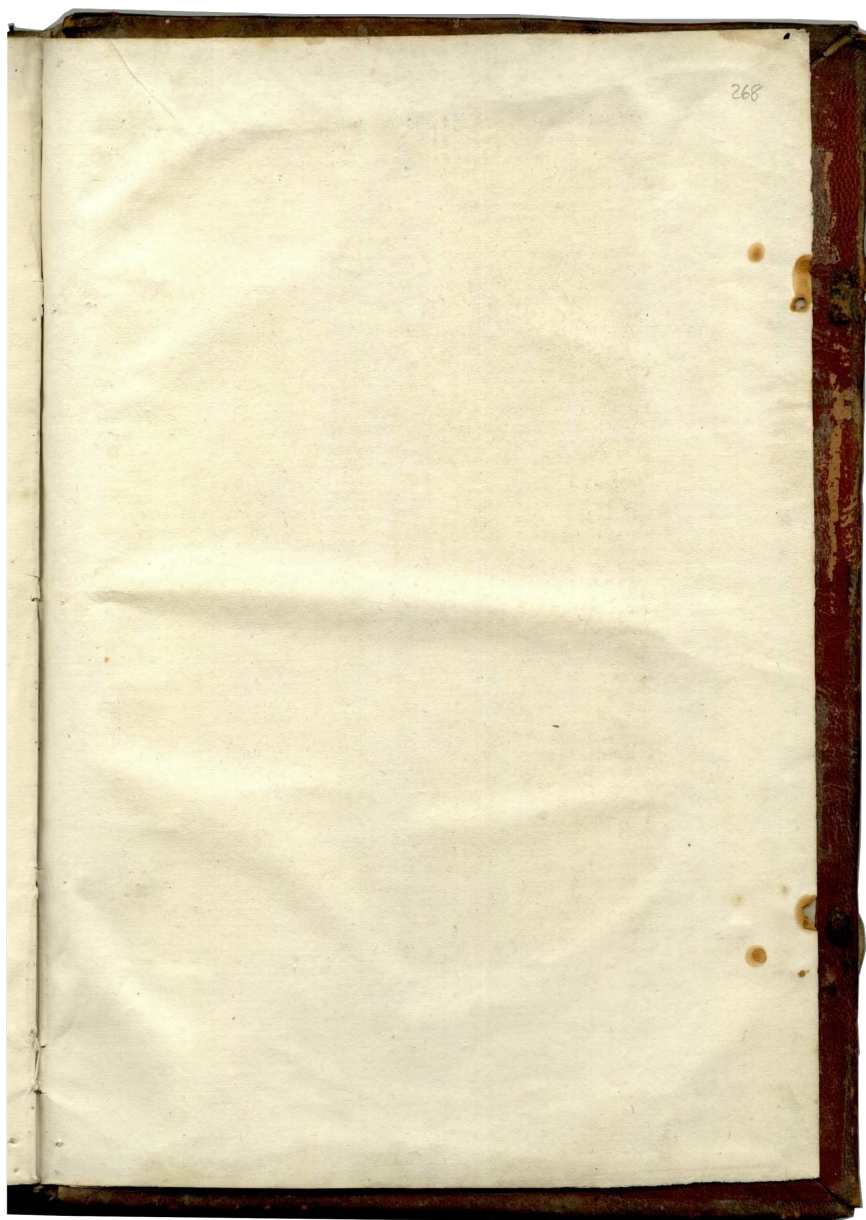
idem duplicis numeri ppositio colligit q' dia-
tesseron e' modulatio epurita. collatōe i. sesqui-
tercia colligit vel componit quā diapente sym-
phonā vocat. bemolia mediante coniungit qui
in numeris epogdonus i. supia. viij. di. 7 e' ton⁹
in musica vt dicit idē ibidē sesquitercia ppositio
in arismetica dicit dyatesseron in musica 7 q' be-
molia i. sesquialtera ppositio in arismetica dy-
apente i. musica. cāit dyapente 7 dyapason co-
sonātia quāz maior vocis minorē notā dū-
plo 7 eius medietatē. Sesquitercius numerus
e' numerus numero comperatus habens terci-
am ptem minoris. Si dō habuerit. iij. sesqui-
quartus. 7 si. v. sesquiquintus et sic vlt⁹. Vbi
sesquitercius ē qui minoris ppatus habet eius se-
mel 2 eius terciā ptem. verbigrā si. iij. cōparet
tribus habebit in se quaternarius totū ternari-
um 7 ternarij terciā ptes. i. j. 7 si. viij. ad. vi. octo-
narius habebit totū senariū 7 terciā ptem eius
scz binariū. 7 si. xij. nonenarij duodenarius cō-
tinebit totū nonenariū 7 eius terciā ptem. ster-
nariū. Sic si. xix. pparatus ad. xx. 7. xx. ad. xxv
7. xxij. ad. xxvij. 7 ita de alijs sic semper inuenies
Numerus dō sesquialter ē qñ numer⁹ maior
patus minorē pmet totale numeri minorē
7 eius medietatē. Dygratia ternarius ppatus
binario habet in se duo 7 eorū medietatē. i. vni-
tatē. sic. vi. pmet in se iij. 7 eorū medietatē. i. vni-
tatem. scz. iij. senariū in se claudat 7 eorū medietatē. i. vni-
tatem. scz. iij. sic. xij. ad. viij. 7. xv. ad. x. sic de alijs.
Hec siquidē verba in se sunt profunda plurimū
7 obscura nisi bis qui in arismetica instruti sūt
7 etiā in musica disciplina. Quā arismetica ge-
ometrica 7 musicis sunt voce plurima clariora
que minus exercitatis in hmoi penitus sunt ob-
scura 7 iō qui predictoz verborū 7 ppositioz
rā numerorū qz vocū 7 sonorū habere noticiā
desiderat arismeticoz 7 geometrozo 7 musico
rū industriā pfulere nō ptemnat. rāta em vt di-
cit. si. in. iij. ē virtus in numeris figuris. 7 mu-
sica symphonij q' ipse homo sine eis nō pferet.
Quia musica pfecta oia cōprehēdit. Recolli-
git itaqz ex pfectis q' ars musica line armonia
pararia 7 disparata pcciat. grana acutis 7 acu-
ta grauibz modifcat 7 adaptat. affectus con-
trarios et aduersas recōcliat. maliciosos animi
motus repunit et refrenat sensus debilitatos
regat et pfortat. vnitates exemplaris diuini in
openbz cōtrarijs 7 diuersis maxime pconizat.
terrenis celestia 7 celestibz terrena posse vni in
cōcordia manifestat. Letos animos magis leti-
ficat 7 tristes magis tristificat. q' vt dicit Aug.
ex quadā occulta aie 7 armonie cōsimili ppuer-

tate melodia animi affectibz se cōformat. 7 in-
de ē q' dicit auctores q' instrumēta musica letū
reddūt letiorē 7 triste tristiorē efficiūt. Resi-
duas armonie ppuerates quere sup in eodem.
vbi ista et alia verba Jsidori recitantur.

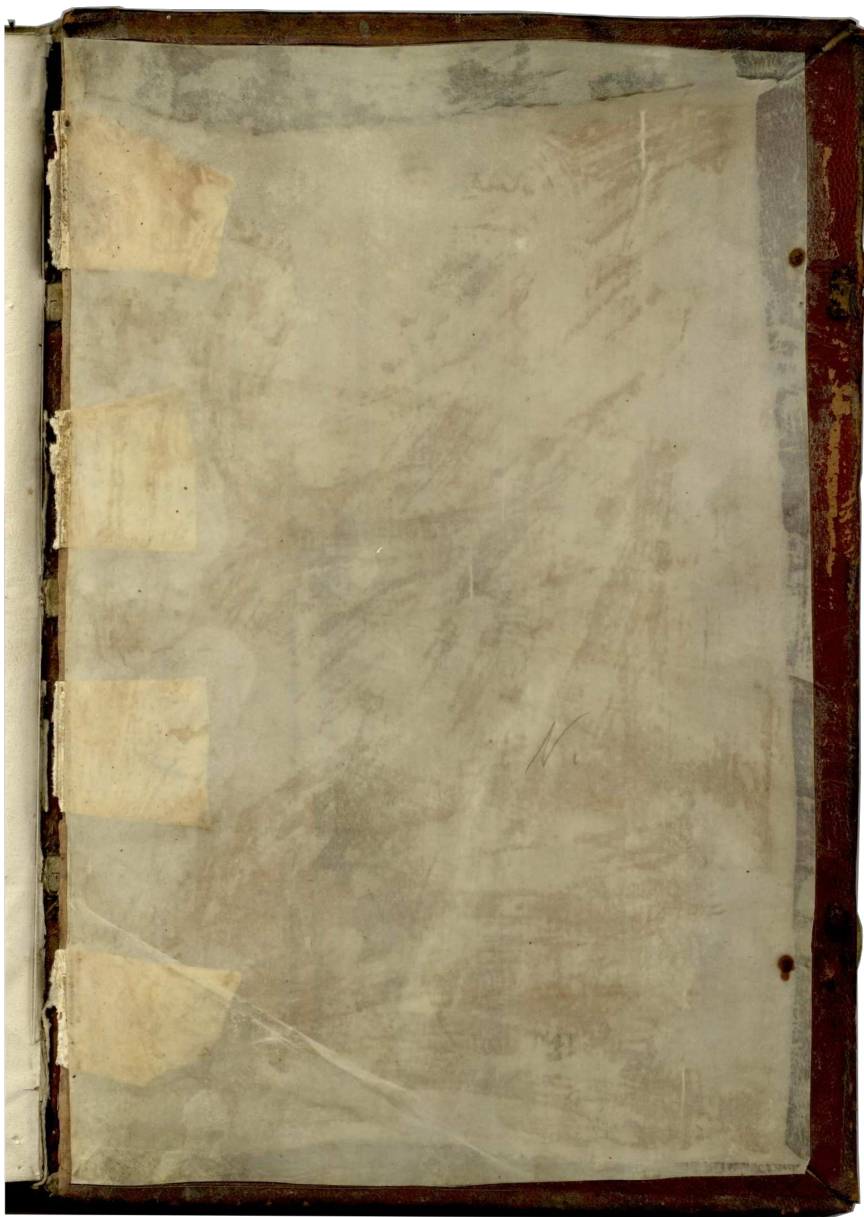
Conclusio libri.

Ista autem que breuiter de rebus naturalibus accidenti-
bus interprimis. vixata de colo-
ribus liquorebus pcedentibus mēsuris sonis 7 voc-
ibus iā dicta sufficiant. quia vt cōsumo rudibz et
paulis in xpō mibi similibus que de ppuerati-
bus rerum naturalium in. xix. pculas sunt diges-
ta sufficere debēt ad aliquā iuueniēdi similitudi-
nariā rōem qua de cō diuina scriptura rep. na-
turalium et cap. ppueratiū tā exquiritis simbo-
lis vni⁹ 7 figuris. Propterea aut in fine buius
opusculi quē admodū in principio q' in omni-
bus que sūt diuersas materias in hoc tractatu
lo pmetit parū vel nihil de meo appolui. s' sim-
pliciter scōrum verba 7 pboz dicta piter 7 cō-
mēta veritate ptena sum secutus. vt simplicis
7 pauli qui ppter libroz infinitatē singularē re-
rū. ppuerates de quibz tractat scriptura inuesti-
gare nō pnt in pmpy inuenire valeāt salte sup-
persualiter q' inuestūt. Simplicia siquidē sūt
7 rudia q' excerpti vtilia in mibi rudē et mei p' si
milibz eadē iudicant. Et iō si adeo simplicibus
vt bec simplicia nō ptemnat s' cū bec plen⁹ in-
tellerint ad subtiliora intelligēda 7 inuestigā-
da ad maiorē 7 doctoz industriā recurrere nō
differāt nec omittāt. quoz pndētie et arbitrio
bec relinquo vt minus sufficiētē dicta vel ex-
cerpta corrigāt. 7 si aliqua supaddere iudicau-
erint sū grām eis datam tēsup supaddāt. vt il-
lud quod p me paupem rudē et simplicē aliqū
ter fuit inchoatū pducatur eorum solertia ad
pfectum. ad ipsius bonitatem et gloriā qui ē al-
pba et o. principij 7 finis omnium bonorū qui est
tens sublimis 7 gloriosus viuens 7 regnans in
secula seculorum Amen.

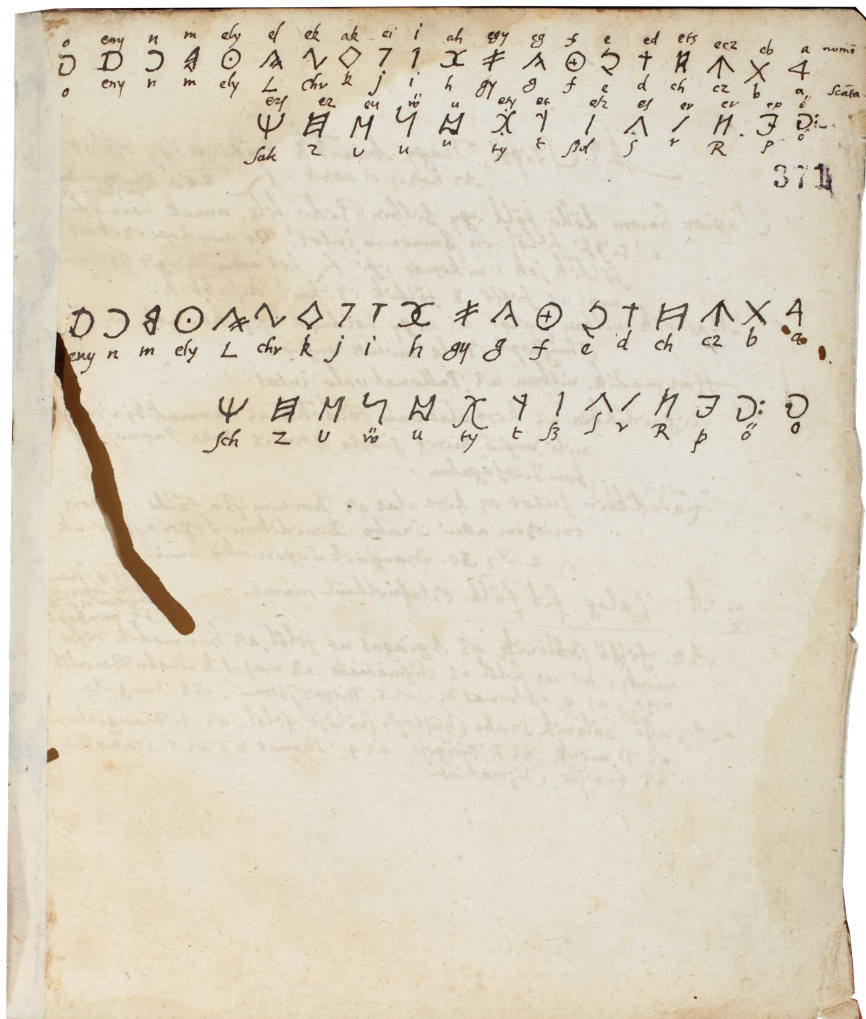
Explicit tractatus de proprietatibus re-
rum editus a fratre bartholomaeo anglico ordi-
nis fratrum minorū. Impressus per industria-
sum virū Anthoniū koburger inclite Pueren-
berge ciuē. Anno salutis gracie. M. cccc. lxxij.
iij. kalis. Junij.

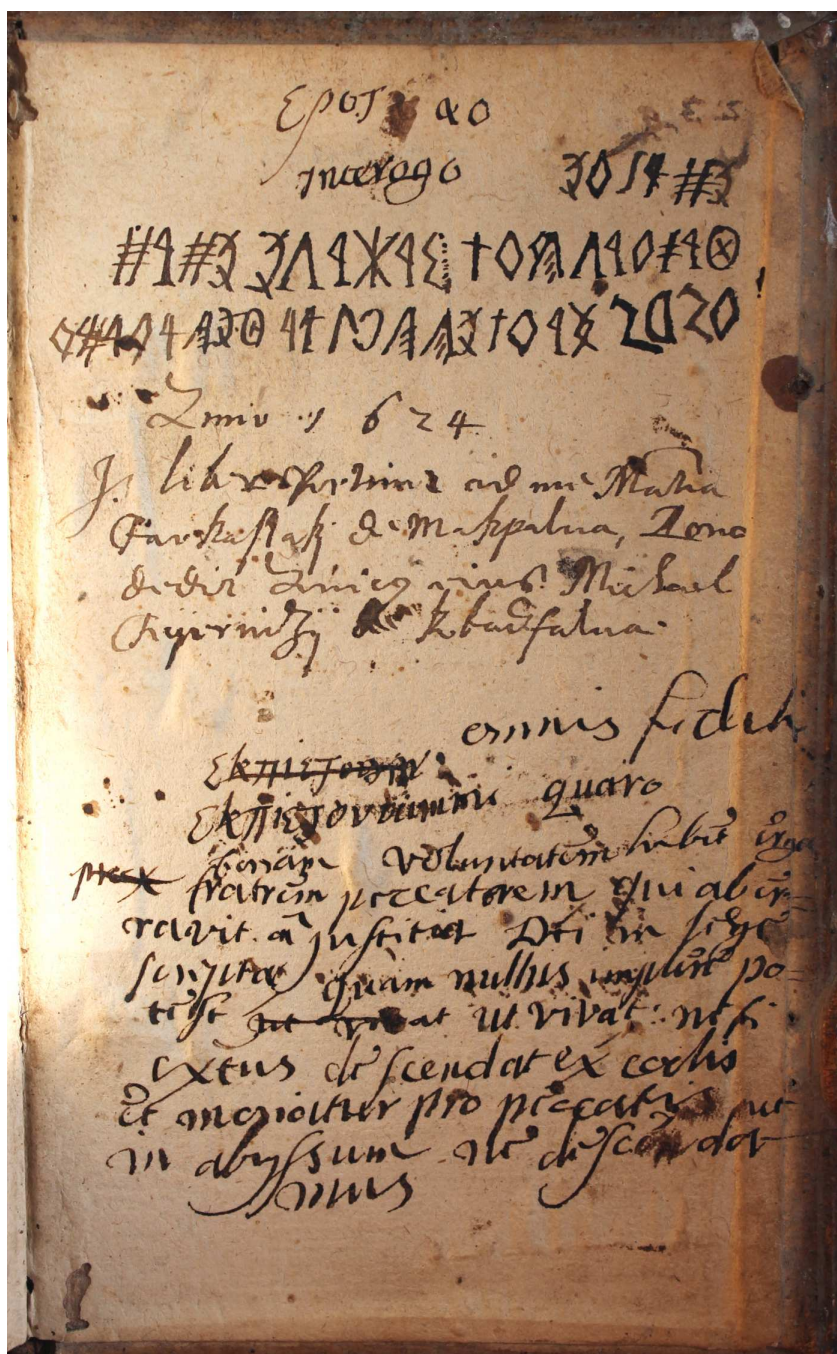
Bartholomaeus Anglicus: *De proprietatibus rerum*
(Germanisches Nationalmuseum, 4 Ac 148/1, N15, 268^r)

Bartholomaeus Anglicus: *De proprietatibus rerum*
(Germanisches Nationalmuseum, 4 Ac 148/1, N15, 269^r)

Miskolczi Csulyak István ábécéi
 (OSzK Kézirattár, Oct. Lat. 656, 371^r)

Farkaslaki Mátyás bejegyzése Jacobus Gretser *Institutionum...* című könyvében
(Teleki-Bolyai Könyvtár, Bo 5394, hátsó kötéstábla)

Præcedit Harmonia linguae rudimentata
 brevibus questionibus ac responsionibus
 comprehensa. Opera et Sudio
 Johannis Etyleri
 Johannes Dectius Barcomius Johanni
 & Etylerio S. P. D.
 Cum nuper mihi exhibuisses Trecentam
 Scithicam et an dignam publicatione tam indici-
 gnam, ut excogasset. Nam solum honestos
 hunc in re conatus nos laudari. Sed etiam
 ut opinio meos, et tempore singulares, et in-
 chos et adhibere fuit. Et enim non dubio
 quin huiusmodi et puerile videatur non
 puerilis et impudens huiusmodi huiusmodi
 gaudis vel etiam interitus consumere.
 Eam tu ego propterea directam sentio
 etiam. Quam et indico quod non solum
 omni genti sed etiam gentis nationibus
 nimbositas. Quam quia huiusmodi omnes
 complures nostros non defecerunt ex his ta-
 men huiusmodi huiusmodi ceteris cognoscere possunt
 nunc quod huiusmodi et longe antiquis
 huiusmodi et ab antiquis illis huiusmodi
 huiusmodi. Quamdam a quibus huiusmodi
 huiusmodi et alios propterea huiusmodi
 huiusmodi legimus. Nam huiusmodi huiusmodi
 huiusmodi ac huiusmodi, et huiusmodi. Quam
 a huiusmodi huiusmodi huiusmodi. Quam
 huiusmodi

Græcorum Latinarumque morem, exarant duas
litteras, ut etiam hoc non elementum
hinc ratione scribimus, ut quod vel
ex eo patet quod non solum communem
construendi scribendi consueverunt, sed
Hebreis etiam non habent, sed
etiam seculum et amplius vocabula cepe
vixit, sed tam apud Hebreos quam apud
nos eandem penè significationem obtine-
ant. Unde ut hoc nihil ad huius li-
teras commendationem faciunt, tamē hoc
necessarium semper habere est unam
et eandem seculum litterarum ut ait
videmus enim paucissimas et graves, ali-
cuius et potentia excellentes, quæ pen-
tibus huius linguis suas exprimere pos-
sunt. Nam certe nec Itali nec Hispani
nec Galli nec Germani huius litteras
crederent, sed omnium illorum populi litteras
ex Latina lingua tanquam fœne quædam
vixit. Unde quidam floriam sunt se ex
Phœnicia litteras nescio quæ litteras
alias vero ex Hebræo volam exegisse
ut huius litterarum quæ quid videmus di-
gestas, unde nota sunt etiam in Hebræo
Philosophis, arg. omnis scientia, et anti-
quitas sibi adhibere, sed vel hoc ipse
vixit quæ fablas et abunde referant, ac clare
testimoniis demonstrant. Atque hinc patet con-
structionem istam, et quodam Dei longe propin-
quis fuisse. veritas, sapientia et Hebræi et
Latini et alii ad hanc etiam quædam, quæ
non solum numerum litterarum, sed etiam

alias variis characteris, deperant, vel elegantia
desideres, quibus certe ex omnibus elementis cadant
in hoc etiam linguis paraphragis deperant, quod
et hinc quibus scribentis, et promissionibus vel
multo quam alie licet perfectius exprimunt eodem
modo. Facilius addiscunt, Graeca, Hebraea Latina
lingua vero circa cernitibus aut maiorem et di-
versis personis, Germanica et Slavica, Gallica
difficillime scribimus, et ad eas ex arbor per-
tinet, multum libri, multum expati, passim cal-
am strato, et ceteris quibus alii multiplici-
bus operis habent, das meam licet facili-
ter qui scribere per brevitatem clare, legi, licet
libris, calam, strato, passim, vel Rigni-
Scholasticis laudat, hinc autem vel alii qui debent, me-
ritum quod illis scribere, quod obsequium de-
gans hinc licet et quod, quod in hoc in hoc
his quibus quod autem et quod, ad hoc quod
autem ordinem scribere, hinc, quod, vix, multum
nobiles, ac rursus brevitatem: Omnes qui unguis
de nominibus volunt addiscere, laudat, hinc
nam quod hoc lingua Scholasticis et hinc
his, et hinc nobilitatem. Communiter volunt
et hinc brevitatem ac rursus, quod fere quod
deinde et hinc non scribit, quod alii quod
repleant, qui hoc exemplo, hinc lingua mea
cepta amplificare, et hinc tradere velut
datus ille Pammachius Episcopus et Ecclesiasticis
nostros potius celeberrimus, cum sator
dignis Auctoritate quibus fuisse, hinc non
exhibuit Ungaricam, Germanicam, Slavica
eam si maior negligentia non amiserunt, hinc
brevitatem certe et hinc in hoc quoque, hinc quod
gloriamur, hinc cum illa hinc autem.

Borbereki István másolata Telegdi János Rudimentájáról
(Bethlen Gábor Dokumentációs Könyvtár, Ms. 267, 2')

et in recte facis qui non quas litterarum
oblivione i. vultu facies el alii maxime fo
runt digni laudibus si vngaricum Grammati
cam n. d. vocatur. Sed per hoc non
res ad quodammodo aris elatere deo ut hanc
cum de illis partem magna ex parte amisi
mus et si Deus quia claudia savorum cer
mis se totam videt: laborem linguam
res, esset ac litterarum immo gratia
Secundum. Quamquam si ille sentio facit: licet
meliora oia de melle in Imperio. Cuius
augures, hanc divinitus gloriam me
decebat, aut non multo post aena vng
rias dei beneficis inclinet. Quod ut Deus
et sua claudia facit, vobis nobis, al
ium tota Ecclia vobis co sevet, ex
mo precor.

Parum ex foveo Siculos

Ao Dni 1896, 5. Martij

De Literis et Mors quod vultu literis
Sunt vocant.

Quot Sunt Literae et Mors?

Sunt Literae et Mors hanc in melle
Sunt 32 quod melle a deo hanc hanc
Sunt 32 quod melle a deo hanc hanc

Q J T L A O J I N T X L 4
A / M J O O D J A O A N

ut hanc hanc J M N X J

Quomodo Grammatica? Hoc caracorum
Sunt, seu Grammatica facit abg. vna
voce per se, si cum Latinis caracorum

Borbereki István másolata Telegdi János Rudimentájáról
(Bethlen Gábor Dokumentációs Könyvtár, Ms. 267, 2°)

conferas, parum enim ab Eo Gmmitiaone lit
 ferunt nrt. qd latini suas consonantes...
 efferrunt. quidam enim id sonum edunt
 e so vocalium posse se habere ut be ce de
 ea, pe, re, quidam vero vocalium in mi
 ex primis videtur, ut: ef, el, em, e, ex, es
 autem pro tantum modo efferrunt qua
 omnes consonantes vocalium antesse nrt
 ut: of, ab es, etz, ed, ef, egh, ey, el, el, ely, em,
 en, ey, ep, ex, es, esz, et, ey, ez, ev.
 Que littere sicut sunt Latini phices?
 si se impugnis ab edisculo abstergeant, quae
 littere sicut in tantum exerceant, multum
 q. latinorum excedant venice tibi in mentem
 habent. Romanas litteras ad emmitionem natio
 nemis ee insufficientes unde cogni ut hie
 quidam ut q, g, s, nrt. vni inferre, et al
 dia s vocali in obsequium nostrae linguae reha
 re ut q. ambalau, n. avalgas, huiusmodi, ut du
 as vocalium sonum q, et v, transferimus ad
 labium, o et u, ut oñtob, sicuti unum hoc
 omnium loco plurimae characteres habet,
 ut mox videbimus, quia si romani in duobz ca
 racteribus prout definitur unde formam, eorum
 vocalis, i, et v. aut aliam vocalium mutant hoc
 modo sicuti videtur vnt. At sicuti hanc loco
 habent suam J, et M, quia sunt consonantium
 hanc et semper ante vocalium ponunt ut:
 JNDJ 4A4N, 1004J
 ne e vala Janos
 Quomodo Gmmitiaone universa littere?
 Jam vnum alphabeta. Super Gmmitiaone Ru
 obmitione hmo hoc modo effertur: A, eb, ets, esz,
 ed, e, ef, egh, ey, eh, i, ej, ek, ak, el, ely, em, en, ey,
 o, oq, ex, es, esz, et, ey, u, u, en, ez, est.

Sic regulam de notatione litterarum?
 Quia apud Latinos eodem sono efferebantur ut:
 f. l. m. n. r. s. absq. vocali simplices notati sunt
 ut facilius intelligat. Ceteros vero ad alias vocales
 quo permutatis addita quidam.
 Quomodo dividimus litteras Similes?
 In vocales et Consonantes. Quot sunt con-
 sonantes. Vigniti tres.
 Vigniti tres.
 Vigniti tres.
 Quomodo dividimus Consonantes? In simplices
 et mixtas. Quot sunt simplices? Octodecim.
 Quot sunt mixtae Consonantes? Singulae.
 Sic dicitur quod mixtae sunt in vocali sonum edunt.
 Quia est observatio de mixtis consonantibus? Cum
 in nostra lingua utitur Latinis Characteribus con-
 sonantibus quibusdam quo perfectius ad nati-
 sermonis emendationem sonum referant solent
 accentum grave apponere ut c. g. l. x. n. r.
 Sed sunt peculiare litteras habent.
 Quod est observandum de littera y? Unicum.
 alioquin simplicissima, duas consonantium vni-
 earum hanc videtur, quatuor in verna lingua
 lingua littera s. addimus s. ut s. l. t. s. g. s. e. p. s. g.
 sicuti simplici littera scribuntur ut
 s. l. t. s. g. s. e. p. s. g.

Et ha omnia in finali terminacione locum
habent ut.

1104.14/43 110/1313, 53/30
parant solo, Excece, Ferreca
nelunt, 1104030

Postpone ha abbreviaciones in medio vocum
ut in pae? Non possunt quia regula
collectionis onebant.

Quid observandum est de littera x, l, p
omnibus duabus columnis in fine et medio
brevis ac sequis ut in pae. ut.

BETHLEN-FÜZSOLA
KÖNYVTÁR

1104030 110/1313
Péter Cereci

1104030
Vége.

Descrip: per me Iseph:
Borbereki Aō:
1715 25 Apr.
Amos

a e i o u ö ü
u n h ~ _ / \

324.
Elementa Veterum Hunnorum
breviter proposita.

quos sunt litterae veterum Hunnorum seu Scytharum?

Triginta duae.

³² ≠	^{gh} Λ	^f Θ	^e Ɔ	^d f	^{t2} Н	^{t3} Λ	^b χ	^a 4
³³ Ɔ	^h 8 ^m	^h 0 ^h	^l Λ	^k z	^k ◊	^j 7	ⁱ †	^h ℥
^{ty} 8	^t γ	^z 7	^s Λ	^r Н	^p Э	^ö χ	^z 2	^{ny} 9
				[*] ψ	² Н	^v М	^u 4	^u Н

De pronunciatione harum litterarum?

quomodo pronuntiantur?

Horum characterum sonum seu pronuntiationem facillime absque viva voce perdisces, si cum Latinis characteribus conferas, parum enim ab earum pronuntiatione differunt: nisi quod Latini suas consonantes bifariam effertant, quodam enim ex illis ita sonum edunt, ac si vocalem post se habeant: ut be, ce, de, ge, ka, pe, te, ze. quedam vero in initio vocales exprimere videntur: ut ef, el, em, eu, er, es. Singuli autem uno tantum modo effe-

325.
 offerunt, quod singulae consonantes
 vocalem ante se habeant. Pronunciant
 vero sic universa veterum Hunnorum
 seu Scythiarum litterae: π , eb, ets, etz,
 ed, e, ef, egh, egy, eh, i, ej, ek, ak,
 el, ely, em, eu, eny, o, ö, ep, er,
 es, ez, et, ety, u, ü, ev, ez, ex.

quomodo dividuntur haec litterae?

In vocales et consonantes.

quot sunt consonantes?

Viginti tres.

^m ^{ly} ^l ^k ^k ^h ^{gy} ^{gh} ^f ^d ^{tz} ^{ts} ^b
 θ ϕ λ ζ \diamond χ \neq Λ θ f H Λ x
^x ^z ^v ^{ty} ^t ^{sz} ^s ^r ^p ^{ny} ^u
 ψ Θ M $\&$ γ $/$ Λ H E $\&$ $\&$

quomodo dividuntur consonantes?

In simplices et mixtas.

quot sunt simplices consonantes?

Novem decim.

H E C B A Z \diamond χ \neq θ f H Λ x

ψ Θ γ
 sic dictae, quod vix unius seu sim-
 plicis consonantis habeant.

quot

quot sunt mixtae Consonantes?

quatuor. § 907. Sic dicta
quia mixtum cum vocali sonum edunt.

Quae est observatio de mixtis Consonantibus?

um in lingua ~~Hungarica~~ ^{Nativa} utimur Latini-
s characteribus, non nunquam in
quibusdam dictionibus Romana lingua
non est sufficiens ad enunciationem
nativi sermonis: unde literis qui-
busdam g. l. n. t. vin inferre cogimur,
notamus enim accentu gravi, hoc modo:
g. l. n. t. ut perfectius ad nativi se-
monis enunciationem sonus refertur.
Sic in Ungarico sermone Latinis cha-
racteribus, v. g. Gyamoltalan pro
Nyamoltalan. Navatcis pro Nyavajis.
At Siculi ex Hunni veteres peculiar-
res habent literas has quinque, qui-
bus impleta vocalis y. Sonus perfe-
cte eliditur: ut Zolyon, 35054
Gyalu 4447. Tsanad 14747.
Atya 444. Nyavajis 1404447

quid observandum circa lit. 1. 2.

Circa literam 1. alioquin simplicissimam
Observandum est: qd. statemus, quate-
nus in vernacula lingua litera 1. addimus
2. ut Bentsig, Bepsig, habeat
vin

Vini duar consonantium: Siculi 327.
 autem simplia. littera haec scribuntur:
 Bentseig $\text{A} \text{B} \text{Y} \text{C} \text{D} \text{I}$. Kepsig $\text{A} \text{B} \text{E} \text{C} \text{I}$
 quid differunt Z et O?

Nihil, nisi quod Z. in initio et fine
 dictionum, cum eam vocalis 4. Sequitur,
 commodius usurpari possit, quam alia,
 et in fine semper corripitur: ut
 Kalenar $\text{H} \text{A} \text{B} \text{A} \text{Z}$. Adnak $\text{Z} \text{A} \text{C} \text{I} \text{F}$
 Akkor $\text{H} \text{Z} \text{Z} \text{Z}$: nam duas litteras in se
 continet Ka. Verum utroque modo

uti licebit five Z. five O. accipias.
 quid differunt invicem posteriores
 duae consonantes H et Y?

quantum differunt, et appropositis
 exemplis liquido deprehendi potest.
 ut Palya $\text{A} \text{O} \text{A} \text{Y}$. Zöld $\text{F} \text{A} \text{X} \text{H}$
 Pak $\text{Z} \text{A} \text{Y}$.

quot sunt Vocales? Novem.

$\overset{v}{M} \overset{ü}{L} \overset{u}{N} \overset{ö}{X} \overset{o}{D} \overset{v}{T} \overset{e}{I} \overset{a}{Z}$

De Abbreviationibus + litteris
 Quae est ratio abbreviationis apud Siculos?
 Habent Siculi syllabas quasdam brevi-
 tatis causa inventas, cum Vocales Con-
 sonantium lateribus inferuntur: ut

iustitia dicitur
coramini andi sequela

329.
Et cetera his similia, quae facile per-
sentia cautionis scriptoris excogitari
possunt. Id in hoc loco monemus:
quod haec tres Consonantium Combinati-
ones N , N , N nativum cum or-
di-
et, st , lt .
dinem in pruniciando et colligendo,
ut et consonantes cum vocalibus
combinatae, retineantur.

utriusque ordinis Consonantium Com-
binationis exempla:
Primi ordinis: Esperest N N N N
Ferentz N N N N . Posterioris ordinis:
 Nekünk N N N N . Parantol N N N N

Possunt ne haec abbreviatioes in medio
dictionum usurpari?

Supra paullo dicimus obiter, in finalibus
dictionum terminationibus has Conso-
nantium Combinationes locum habere:
Itaque in medio dictionum usurpari non
possunt: quoniam regulam bonae
collectionis turbarent: ut Antat
 N N N N . Andras N N N N : non enim
sic colliguntur And-ras , Ant-al etc.

Hoc tamen (quandoquidem rara aut
nulla regula, quae non patitur exceptionem)
exceptionem pati non diffiteor, cum
quorundam occurrant vocabula, in quibus
quorundam ex his Combinationis Consonantibus
manebunt in pruniciatione in medio di-
ctionis conjuncte, ut illud: Nostan
 N N N N . Sic in ceteris, quae occurrunt.

A Tsik-Szent-Mártoni ~~Kláštor~~
 Templőbann a Kőfalonn való régi Irás.

∴ ∅ A H ∴ Y A B ∴ Z C M

o f jégyl te-te'gem . Kan ru
 gedy

∴ Y K H ∴ Z C M ∴ ∅ A M A

· tōreze · Kan ri · na v g-

∴ λ X A B ∴ X K J Y I ∴ † H R L

s ty am · ebödne tfe · gē z a sz

∴ H M G ∅ ∴ J Y X A ∴ A G J A I

tsavok · nātty se · son aj

∴ H Y A X A B ∴ Z Y A J M

· ret sem s á ty am Ktl á nies

Bardócz Pál marosvásárhelyi kézírata
 (Teleki-Bolyai Könyvtár, Tq 1413 Ms. 175, 333)

335

Isik Seant Maktosi Templom
a Köfalonn Való régi írás.

:OAMA:GOAN:YAS:ZOM
:EXKZYI:HEH:YKHE:ZOM
:HMGO:OYXΛ:AGJAT:AXAS
:HYAAXAS:ZYAJM
ZYAJM YS OMA

.F.Y.O.O.I.A.F.F.A

A. Ills. Bod Peter ad inisibol
minden Váloztatis helyül irtamle
1751 ben, Maius 26^{di} napján

Bardócz Pál marosvásárhelyi kézírata
(Teleki-Bolyai Könyvtár, Tq 1413 Ms. 175, 335)

^{339.}
Littera in Siberia reperta.
 X. M. T. X. 4. Y. A. I. J. I. J. > N. : I. J. J. J. > D
 ↓. 2. 1. Y. X. A. X. A. ↑ N. > >
 X. 7. ↑. > X. 7. 3. 7. 4. : A. J
 . 4. Z. 7. Y. t. X. A. I
 M. Post singulas, duas duo puncta
 particulariter fita, distinctio
 etiam patet.

Bardócz Pál marosvásárhelyi kézírata
 (Teleki-Bolyai Könyvtár, Tq 1413 Ms. 175, 339)

^{341.}
Rétyi ecclat ex aeternitate valé
igen régi Pohárát Inscripçãoja
 E. N. G. S. 8. A. A. L. S. 7. R. X

Bardócz Pál marosvásárhelyi kézírata
 (Teleki-Bolyai Könyvtár, Tq 1413 Ms. 175, 341)

345.
Hus Dobai István uram jegyzése-
bül való Rököl Betűz.

.Θ f . De . † d . ↑ cs . H cz . X b . 4 a
. 1 k f i . ◊ k . 1 j . † i . X h . ‡ g y . Δ g
. J o . J n y . J n . B m . Θ l y . Δ l
. Y t . l sz . Λ s . H r . 7 p . X ö
. V z s . H z . ◊ v . 4 ü . M u . X t y

A. 1753. d. 2. mai.

Bardócz Pál marosvásárhelyi kézirata
(Teleki-Bolyai Könyvtár, Tq 1413 Ms. 175, 345)

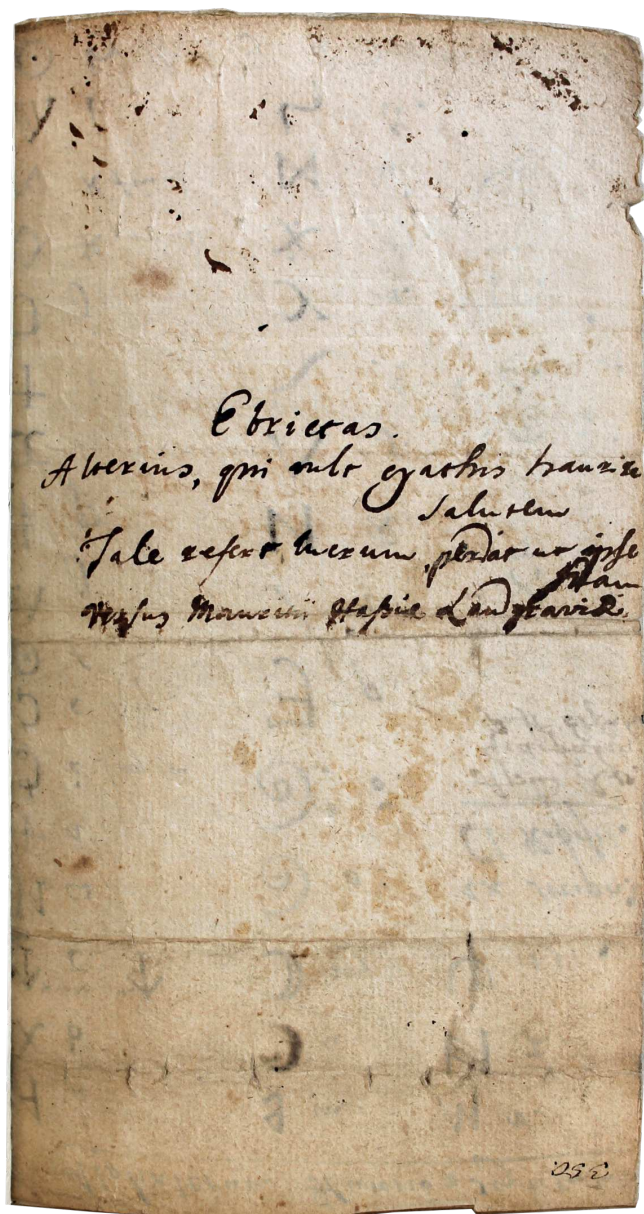
Bardócz Pál marosvásárhelyi kézírata
(Teleki-Bolyai Könyvtár, Tq 1413 Ms. 175, 347)

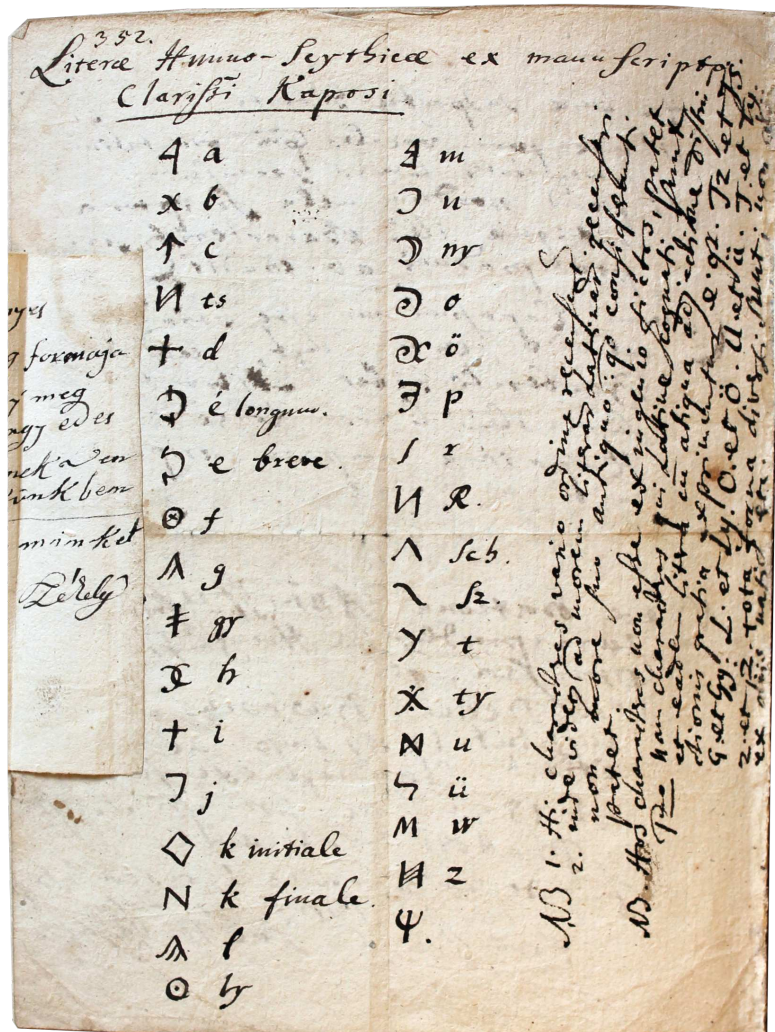
Bardócz Pál marosvásárhelyi kézírata
(Teleki-Bolyai Könyvtár, Tq 1413 Ms. 175, 348)

Alphabeticum Hunno-Scythicum.			
A a.	g m.	M n.	349.
X b.	u.	W z.	
^{x. c.} ↑	D ny	ψ tsc.	
U cs.	o.	ex scriptis	
+ d.	o.	Cl. Rappsi.	
q i. longum	o.	Apud R.	
o e. breve	p.	Gidefali.	
o f.	r.	Past. Gidefali.	
Λ g.	r.		
+ p.	u.		
x h.	s.		
+ i.	h.		
o j.	y		
◊ k. initiale	x		
N k. finale	u.		
Λ l.	u.		
o h. Λ 4 E	u.		

Bardócz Pál marosvásárhelyi kézírata
(Teleki-Bolyai Könyvtár, Tq 1413 Ms. 175, 349)

Bardócz Pál marosvásárhelyi kézírata
(Teleki-Bolyai Könyvtár, Tq 1413 Ms. 175, 350)

Bardócz Pál marosvásárhelyi kézírata
 (Teleki-Bolyai Könyvtár, Tq 1413 Ms. 175, 352)

359

NB ex libello, qui p[ro]dit Lipsiæ 1743.
 sub tali Titulo: Nea eröffne-
 tes in Hundert Sprachen
 bestehendes ABC-Buch

Pag. 61. describunt Lit[er]æ Hungaricæ
 quæ cum Belianis conveniunt
 hincq[ue] transumptæ sunt.

Pag. 62. exhibet Lit[er]æ Russicæ,
 cum quibus Hungaricæ collatæ in
 his sequentibus similitudo qua-
 da reperit.

Russ.	Z. h. ier.	Hun.	U. R.
	Ф	Frat.	Ф. F.
	8	ut.	М. u.
	Щ	Schtsch.	Щ. z.

In reliquis nullæ similitudo adparet.

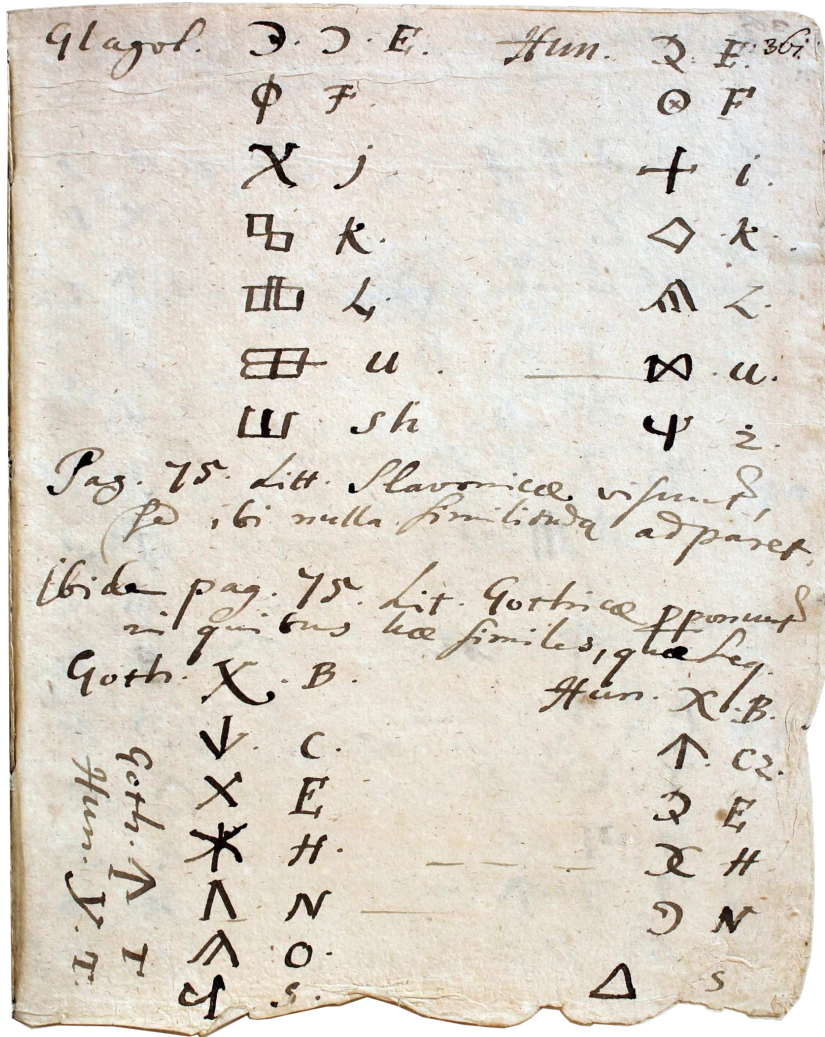
Pag. 62. Lit[er]æ Cyrillicæ exhibent,
 in sequentibus quæda simi-
 litudo adparet cum Hungaricis.

Bardócz Pál marosvásárhelyi kézírata
 (Teleki-Bolyai Könyvtár, Tq 1413 Ms. 175, 359)

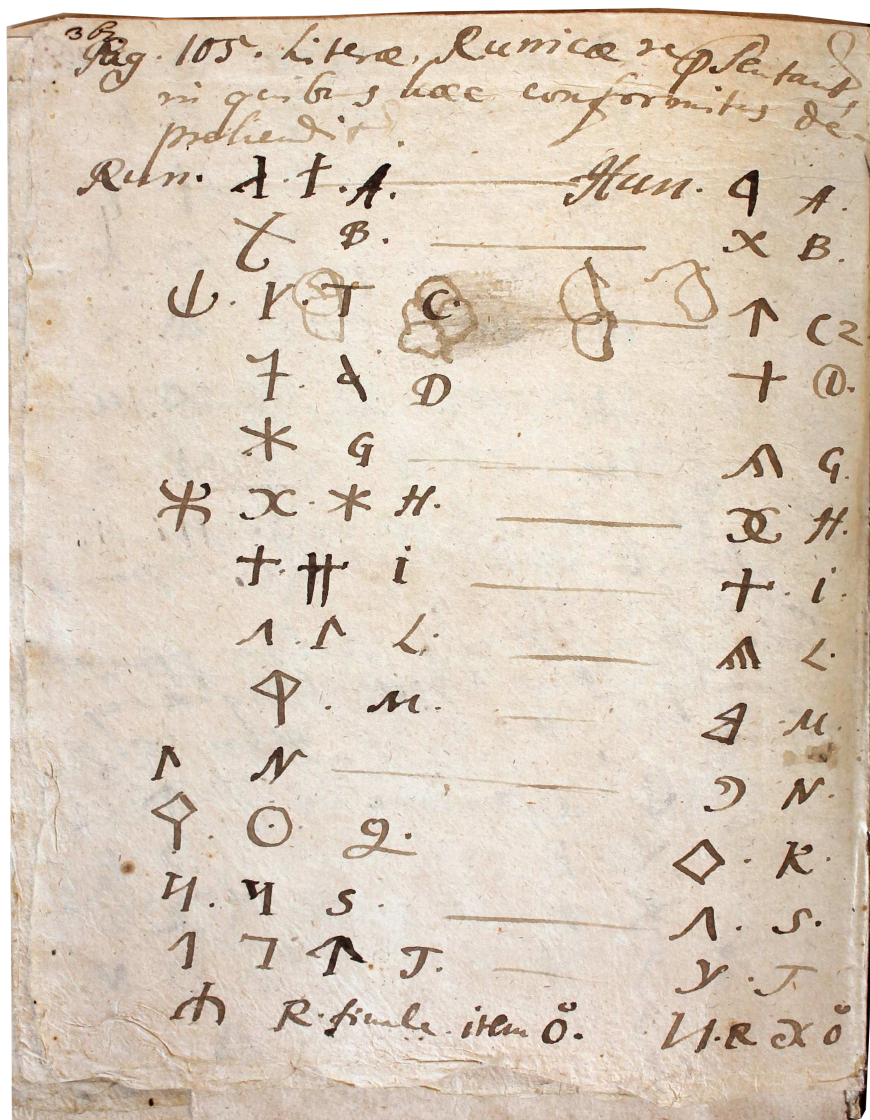
360. Cyrill. a a parū Hun. A A.
 Φ φ 7. r. ⊗ 7
 x ch T H.
 H i + i.
 H j + i.
 Λ L Λ L.
 , 9. o. parū ∅ o.
 Π P 3 P.
 C s. Λ s.
 T T. Y T.
 δ 8. u parū ✕ u.
 Ш sh. ψ z.
 Щ shzh
 In reliquis nulla similitudo.

Pag. 64. Litra Glagolitice seu
 Croaticae exhibet in
 quib. hae similitudo reperit.

Bardócz Pál marosvásárhelyi kézírata
 (Teleki-Bolyai Könyvtár, Tq 1413 Ms. 175, 360)

Bardócz Pál marosvásárhelyi kézírata
 (Teleki-Bolyai Könyvtár, Tq 1413 Ms. 175, 361)

Bardócz Pál marosvásárhelyi kézírata
 (Teleki-Bolyai Könyvtár, Tq 1413 Ms. 175, 362)

Varia Slavica Alphab. ex Barducei
Antiquitate & Politanis. 363.

1. Characteres Slavici, quibus Typographice

А Б В Г Д Е Ж З И Й К Л М Н О П Р С Т У Ф Х Ц Ч Ш Щ Ъ Ы Ь

2. Characteres Slavici, quibus epistole scrib.

~~3. Alphabetum~~ ~~quibus~~ ~~et~~ ~~q.~~ ~~modi~~ ~~divisi~~
~~earum~~ ~~lit.~~

3. Lit. Slavice unicales, sonatae

4. Lit. Slavice unicales

А а. К к. Б б. Г г. Д д. Е е. Ж ж. З з. И и. Й й. К к. Л л. М м. Н н. О о. П п. Р р. С с. Т т. У у. Ф ф. Х х. Ц ц. Ч ч. Ш ш. Щ щ. Ъ ъ. Ы ы. Ь ѣ.

У у. Ч ч. Ъ ѡ. К к. И и.

5. Alphabetum Tzordianum, litere sunt 30.

А а. Б б. В в. Г г. Д д. Е е. Ж ж. З з. И и. Й й. К к. Л л. М м. Н н. О о. П п. Р р. С с. Т т. У у. Ф ф. Х х. Ц ц. Ч ч. Ш ш. Щ щ. Ъ ѡ. Ы ы. Ь ѣ.

6. Alphabetum illiricum divi Hieronymi.

А а. Б б. В в. Г г. Д д. Е е. Ж ж. З з. И и. Й й. К к. Л л. М м. Н н. О о. П п. Р р. С с. Т т. У у. Ф ф. Х х. Ц ц. Ч ч. Ш ш. Щ щ. Ъ ѡ. Ы ы. Ь ѣ.

³⁶⁷
 7. Alphab. Dalmatica divi Hieronymi
 ð e. x ʒ i vocalis. ʒ ʒ o. ʒ p.
 ʒ ph. I ier.
 8. Alphab. auctore Grillo.
 I d a. k u. ʒ ʒ g. ʒ ʒ x.
 y z. h u i. ʒ ʒ l. C s. ʒ u.
 ʒ l. x x h.

Bandur ad cap. Conf.
 29. annu Mundi. 647.
 exposit Chri 949.

Bardócz Pál marosvásárhelyi kézírata
 (Teleki-Bolyai Könyvtár, Tq 1413 Ms. 175, 364)

Index

- Albert Dávid 168
Alliaco, Petrus de 103
Altheim, Franz 95
Anglicus, Bartholomaeus 103, 133, 139
Arany János 19, 21
Aspelin, Johan Reinhold 51
- B. Kovács András 114
Babarczy Dóra 98
Babinger, Franz 13, 67, 68, 71
Bajza József 38
Balázs András 81
Balázs János 66
Bandur, Anselm 24
Banner János 94
Baranyai Decsi János 26, 64–66
Bardócz Pál 110, 157
Bartakovics József 99
Bartók Botond 118
Bartók István 66
Bartonek Emma 134
Batthyány Boldizsár 107
Bálint Sándor 107
Báthory Zsigmond 73
Beliczay Jónás 14, 68
Benkő Elek 8, 9, 75, 90, 91, 96, 97, 101, 104–106, 111, 112, 115–130, 144–146, 149, 151, 152, 154, 155, 157, 159, 160, 166
Benkő Károly 56
Bernhard, Jan Andrea 162
Bethlen Miklós 161, 163
Bethlen Pál 163
Bél Mátyás 15–20, 23, 24, 26–29, 31, 32, 34, 37, 39, 40, 43, 58, 59, 61, 62, 76, 87, 97, 99, 158–160
Bélay Barnabás 67, 72, 134
Blahó Vince 77
Bíró Sámuel 145
Bod Péter 28, 64, 87, 110, 128, 157
Boglár Lajos 98
Bonfini, Antonio 47, 158
Bonyhai Moga Mihály 122–125, 144, 157
Borbereki István 87
Borbás Ignác 99
Bornemissza János 141
Bóta Krisztina 137
Brandenburgi György 141
Busbecq, Augerius Ghislain de 68, 71, 134
Cetto Benedek 27
Cherven Tamás 18
Clauson, Gerard 109
Cornides Dániel 26, 27, 31, 37, 64
Cs. Sebestyén Károly 83, 94
Csallány Dezső 92, 95, 98
Csehély Adolf 80
Csulai György 33, 90, 91
Dadai Király Pál 13, 15, 19, 20, 49, 53
Dankanits Ádám 97, 98
Dán Róbert 102, 141
Dávid László 153
Debreczeni László 117, 126, 154
Debreczeni Miklós 75
Demeter István 119
Deé Nagy Anikó 111, 157
Dernschwam, Hans 13, 67, 71, 103, 134
Dezsericzky Ince 25, 27, 29, 40, 56–59
Dénes István 114
Désy Ferenc 75
Dienes István 147
Dietrich, Johann 65
Dietrich, Johann Conrad 65, 160, 161
Dietrich, Johann Conrad Jr. 65
Diós István 107
Dobai Székely Sámuel 64
Dugonics András 32, 33
Dürer, Albrecht 37
Endes Miklós 77
Erdélyi Gabriella 63
Erdélyi István 130, 154, 156
Erdélyi János 148
Ertel János Gottfried 25, 66, 99

- F. Molnár Mónika 68
 Fadrusz János 14, 15, 20, 50, 53–55
 Fantuzzi, Giovanni 68
 Farkaslaki Mátyás 98, 157
 Fáy Dávid, P. 98
 Fejérpataky László 19
 Ferdinánd, I. 71
 Ferenczi Géza 7, 64, 66, 67, 75, 101, 102, 104, 106, 109–111, 114–121, 126–129, 144, 146, 151, 152, 154, 157, 166
 Ferenczi István 8, 101, 102, 104, 109, 117, 154, 168
 Ferenczi Sándor 66, 75, 77, 78, 95, 101, 136
 Ferinaria, Kunigunda 160
 Ferinarius, Johannes 160
 Filipec János 103, 141
 Fischer Károly Antal 21, 49, 50, 53, 63, 75
 Fodor István 130, 148
 Fortunatus Imre 141
 Fököli Gábor 167
 Fügedi Erik 63
 Fréret, Nicolas 31
- Gálfi János 73, 74, 77
 Geleji Katona István 16
 Gévay Antal 71
 Goedri János 94
 Gordán Erika 87
 Göckel, Rudolph 160
 Gömöri János 148, 149
 Gretser, Jacobus 98
- Gyarmathi Sámuel 28, 29, 31, 32, 39
 Gyulai Pál 19
- Harangozó Ádám 8, 73, 102, 103, 122, 137, 138, 140, 142
 Harmatta János 131
 Harsányi János 58, 59
 Hájos István Gáspár 26, 27, 59, 76, 77, 99
 Herepei János 70
 Hickes, George 31, 58, 59
 Horvát István 34, 36–41
 Horváth Benedek 27, 57–59, 76, 77
- Horváth Iván 8, 72, 73, 102, 103, 122, 129–131, 133–138, 142, 143, 156, 157
 Hódoly László 48, 84, 85
 Hunfalvy Pál 7, 42, 45–47, 49, 50, 134
 Hunyadi János 118
 Hunyadi Mátyás király 15, 100, 103, 118, 125, 128, 142, 144, 158
 Huszka József 80
 Huszti Nagy Zsigmond 91
- Istvánffy Miklós 72
- Jakabffy Imre 94
 Jakó Zsigmond 90, 122
 Jakubovich Emil 7, 14, 58, 66, 80–84, 86–88, 92, 103, 118, 132, 138–140
 Jankovich Miklós 37, 99
 Janus Pannonius 66
 Jáfet 17, 32
 Jeddi Miklós 112
 Jerney János 18, 42, 43, 63
 Julianus, fr. 57
- Kalazanci Szt. József 56
 Kaposi Sámuel 17
 Kaprinay István, P. 98
 Kassay F. Pál 80
 Katancsich, Matthias Petrus 29
 Kazinczy Ferenc 38
 Kájoni János 76–79, 85, 124–126, 136, 143, 145, 157, 162
 Káldi György 91
 Kállay Ferenc 40, 41
 Kedeji Székely Tamás 67, 68, 72, 167
 Keöpeczi Sebestyén József 94, 121
 Kézai Simon 21, 30, 34, 35, 37, 45–47, 51, 134, 143, 144, 150, 158
 Kircher, Athanasius 66
 Királyfalvi Róth István 99
 Kismarjai Veszelin Pál 89
 Kiss Bálint 41, 42
 Klaniczay Gábor 38
 Knapp Éva 76
 Knauz Nándor 107
 Komlóssy Gyöngyi 15–17, 73, 88

- Komáromi Csipkés György 16, 26, 43, 88, 89, 164
Kordé Zoltán 45, 151
Korompay Klára 109
Kovács András 119
Kónya Ádám 114, 116, 155
Kósa Ferenc 111, 112, 115, 116, 155
Kölcsey Ferenc 38
Kulcsár György 111
Kun Béla 92
Kunics Ferenc 60
Kurcz Ágnes 137
- Lajos király, II. 141
Lakatos István 144
Lányi József 154
Lázár Ferenc, szárhegyi, VI. 163
Lázár György, gyalakutai, III. 161, 167
Lázár Imre, gyalakutai, IV. 77, 162, 163, 167
Lázár Imre, gyalakutai, V. 77, 162, 167
Lázár István, szárhegyi, V. 163
Lázár János, gyalakutai, VII. 58, 161, 162
Lázár Miklós 161
Legis, Gustav Thormod 42
Leó pápa, X. 71
Ligeti Lajos 109, 146
Lisznyai Kovács Pál 33, 90
Literati Nemes Sámuel 22
Losteiner Leonárd, fr. 76, 145, 162
Löscher, Valentin Ernst 17
Lugossy József 64
Lukinich Imre 168
Luxemburgi Zsigmond 118
- M. Hubbes Éva 110
Mabillon, Jean 87
Maginus, Johannes Antonius 73
Magnus, Ioannes 135
Magyar Kálmán 148
Mai, Johann Henrik 65
Mai, Johann Henrik Jr. 65
Marsigli, Luigi Ferdinando 14, 68–70, 78, 80, 96, 107, 125, 136, 143, 156, 163, 166
Marzio, Galeotto 15
- Márki József 19
Máté Zsolt 132
Medgyesi Töppelt Lőrinc 73
Melich János 84, 85
Menander Protektor 25
Mészáros István 56
Mike Bálint 104
Mike József 104
Mikó István 163
Mill, John 59
Miskolczi Csulyak Gáspár 88, 89, 164
Miskolczi Csulyak István 33, 78, 86, 88, 90, 98, 110, 164
Miskolczi Imre 86
Miskolczi Zsigmond 91
Muckenhaupt Erzsébet 122
Munkácsi Bernát 84
Musnai György 74
Musnai László 75, 87, 157
Müller, Andreas 66
- Nagy Géza 7, 50–53, 60, 62, 67, 79, 84, 85, 150
Nagy Kinga 133
Nagy Levente 72
Nebeský, Jiří J. K. 140
Nemes Ödön 75
Neufforge, Ferdinand von 102
Négyesy László 67
Németh Gyula 7, 60, 78, 79, 83–86, 92–94, 96, 99, 117, 126, 132, 146
Németh Nikolett 8, 73, 102, 103, 122, 137, 138, 142
Németi Sámuel 162
- Oláh Miklós 37, 39, 51, 85
Orbán Balázs 21, 49, 74, 75, 155
Osvald Farkas 57
Otrokocsi Fóris Ferenc 16, 58, 61, 62, 66, 99
Ottley, Adam 58, 59
Ógyallai Besse János 99
- Pais Dezső 82, 83, 94
Pap Ferenc 118

Pál Judit 23
 Pálffy Márton 82
 Pápay Sámuel 36
 Penczicz, Philippus de 8, 103, 139–142
 Perger János 39, 40
 Petki János 163
 Piskárosi Szilágyi Sámuel 163
 Piso, Jacobus 141
 Popper, Karl 136
 Pray György 25, 27, 28, 31, 62, 99
 Püspöki Nagy Péter 95, 96, 100, 101, 135

 Ranschburg Gusztáv 14
 Ranschburg György 86
 Ráduly János 106, 107, 114–116, 118, 119, 121, 130, 152–156, 168
 Rettegi István 66, 93
 Rhédei János 163
 Rhédey Klaudia 154
 Ring Adorján 64
 Réső Ensel Sándor 64
 Réthy László 7, 42, 47–50, 134
 Rétyi Péter 82
 Révai Miklós 16, 18, 34–36, 59, 78, 109
 Rosius à Porta, Petrus Dominicus 162
 Rozsondai Marianne 123
 Róna-Tas András 8, 100, 102–104, 106, 108, 109, 124, 131, 140, 142, 146, 148, 150

 Sajnovics János 32, 45
 Sándor István 30, 36
 Sándor Klára 8, 9, 13, 14, 70, 87, 98, 100, 106–108, 113–115, 121, 122, 125, 131, 136, 143, 144, 146, 148–160, 162, 166, 168
 Sántha Tibor 121
 Sárközy Péter 56
 Schepper, Cornelius 71
 Schwartner Márton 30, 31, 36–39
 Schwarz Gottfried 24, 61, 62, 64
 Sebestyén Gyula 7, 13, 14, 16, 19–22, 34, 50, 51, 53–80, 82, 84–86, 89, 90, 92, 96, 99, 107, 110, 112, 143, 145, 151, 159–162, 166
 Sienai Szt. Bernát 70, 106, 107
 Simonchicz Ince 27, 28, 31, 34, 59, 62
 Sinoros Szabó Sándor 20

Somogyi Antal 19
 Sófalvi András 152, 168
 Stein Aurél 85
 Strahlenberg, Philip Johann von 28, 30, 49, 62
 Sylvester János 15, 16, 66

 Szabó András 160
 Szabó István 42
 Szabó Károly 7, 20–37, 39, 40, 42–47, 49, 63, 74, 75, 80, 151, 161
 Szabó Ádám 157
 Szalay László 71
 Szamosközy István 21, 22, 26, 40, 44, 72–74, 77, 85, 96, 157, 167
 Szanchy v. Szanchi M. László 65, 160
 Szarvas Gábor 19
 Szathmári István 66
 Szádeczky Lajos 68
 Szász Tibor András 121, 152, 168
 Szegedi Zsigmond 164
 Szegedi Zsigmond, ifj. 164
 Szekeres István 130
 Szekeres Mihály 19
 Szelei Benedek 99
 Szeles János 168
 Szelp Szabolcs 8, 102, 140, 141
 Szenci Molnár Albert 88, 160, 161
 Szent Gellért 106
 Szent Gyárfás 106
 Szent László 154
 Szentmártoni Szabó Géza 137
 Széchely István 168
 Székely István 37, 46, 82, 88
 Székelyhídi Nethleb Mihály 33
 Szigethy Béla 80, 81
 Szilády Zoltán 82
 Szilágyi Ferenc 161
 Szilágyi István 163
 Szilágyi Sámuel 57, 162
 Szilágyi Sándor 72, 73
 Szinnyei József, ifj. 19, 53
 Szöcs Péter Levente 168
 Szőke István 92, 93, 101, 117

- Szűz Mária 122
 Szt. Cirill 100
 Szt. Metód 100
- Takács Ince 107
 Tar Mihály 20, 53, 75
 Tarnai Andor 137
 Tánczos Vilmos 155
 Telegdi János 24, 26, 27, 30, 35, 37, 47, 51, 52, 56, 58, 62, 64–66, 74–78, 82, 85–87, 89, 97, 98, 101, 124, 132, 134, 151, 154, 157, 162, 164
 Teleki Sámuel 110, 111, 157
 Thallóczy Lajos 19
 Thaly Kálmán 69
 Thomsen, Vilhelm 13, 52, 55, 60, 67, 68
 Thuróczy János 37, 39, 46, 47, 85, 103, 109, 144, 158
 Timon Sámuel 24, 61, 62
 Toldy Ferenc 22, 43, 44, 64, 88
 Toldy László 53
 Tóth Béla 22
 Tröster, Johannes 23, 25, 26
 Tubay Tiziano 8, 74, 102, 103, 122, 138, 142, 166
 Tüskés Gábor 76
- Uffenbach, Zacharias Conrad von 64
- Ughy István 75
 Ulászló király, II, 141
- Vargyas István 99
 Vasil'ev, Dmitrij D. 146
 Vass Miklós 168
 Vásáry István 7, 38, 40, 57, 67, 94–100, 102, 104, 111, 146, 159, 166
 Velledits Lajos 107
 Verancsics Antal 47, 71, 72, 79, 85, 103, 134
 Verbényi István 107
 Veress Endre 69
 Vékony Gábor 116, 130, 131, 133, 136, 148–150
 Vértés O. András 78
 Vofkori György 168
 Vörösmarty Mihály 38
- Wallaszky Pál 27, 29, 31
 Wolny, Gregor 140
- Zakarjás János, P. 98, 99
 Zay Ferenc 71
 Zepeczaner Jenő 126
 Zolnay Gyula 107
- Zsupos Zoltán 58, 65, 77, 158–165, 167